

ALİ HAYDAR MİTHAT

HÂTİRALARIM

1872 - 1946

AKCİT

YAYINI

24 / Temmuz / 1867

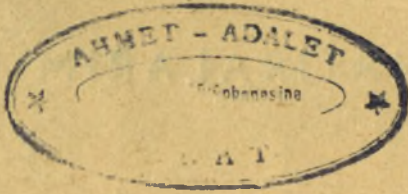
Budur Persea

3.19.20

Okat

HÂTİRALARIM

YILDIZ NURBAN İSİMLİ
NO 12. 7. 7.
314

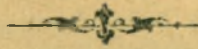
GÜLER BASIMEVİ — Galata
İSTANBUL
1946

ALİ HAYDAR MİTHAT

HÂTİRALARIM

1872 — 1946

7 plâns

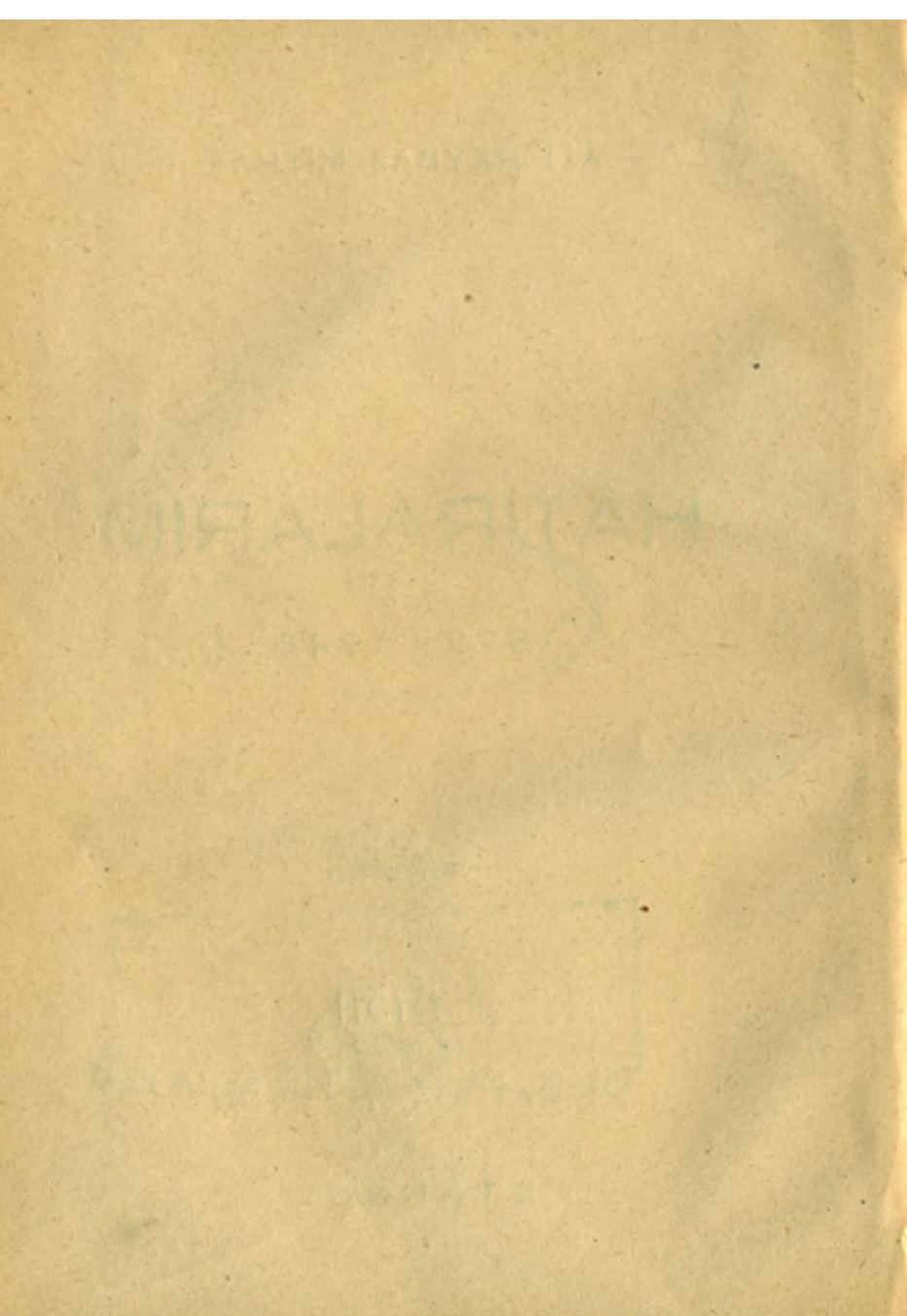

LEVANT DEVLET KİTAPHANESİ
MİTHAT 181511
894.35-9
82 (Mithat P. 1872-1946) = 94.35

MİTHAT AKÇİT YAYINI

P. K. 2271

İSTANBUL

ÖN SÖZ

Oldukça uzun süren hayatımda, haylı inkilâplara şahit oldum. Çok güzel günler yaşadığım gibi, pek çok felâketlere de dâçar oldum. Karşılaştığım siyasi hadiselerde, hakikati bimumhaba söylemekten hiç bir zaman çekinmedim. Abdülhamit devri, bittabi, beni bir düşman olarak bellemişti. Meşrutiyetin ikinci def'a ilânında, mütenakıs hisler ve mülâhazalar üzerine kurulan hükûmetin erkânile anlaşmak mümkün olamadı. Mamefihi, bu hükûmetin harekâtını yakından takipten bir an fariğ olmadım. Bundan dolayı da, sıhhatine kani olduğum ahvali, tarafsız olarak, nakletmek imkânını buldum. İçinde yaşadığım üç devrin, burada, tarihini yazmak iddiasında değilim, fakat, elimdeki vesaike müstenit olan hususî notlarımı teşkil eden bu malumatı da, inkilâp tarihimizi tetkik etmek isteyenlerin nazarı dikkatten dâr tutmaları caiz olamaz.

Pederimin, Avrupa menfasında, iki seneyi mütecaviz imtadat eden ikameti esnasındaki siyasi mücadelelerine dair, türk kitaplarında pek az malûmat vardır. Bu malûmattan başka, elimde bulunan ve neşri mümkün olan vesaik ile tafsilatı bu esere derc'ediyorum. Hadiselerin seyrine hâlel gelmemek için, tevkif, muhakeme ve şahadet vak'alarını tekrarlamağa mecbur kaldım.

İmperatorluk zamanından beri, Devletin, geçirdiği avamîl ve müessirat içinde en şayanı dikkat olanı, büyük ve cesur inkilâpçı devlet adamlarımızın, siyaset ve meziyetçe vücuda getirdikleri bugünkü inkilâptır; hiç bir zaman geçirdiğimiz karanlık günleri unutmayalım.

ALİ HAYDAR MİTHAT

The first part of the paper is devoted to a general discussion of the problem. It is shown that the problem is equivalent to a problem in the theory of differential equations. The second part is devoted to the construction of a solution. The third part is devoted to the study of the properties of the solution. The fourth part is devoted to the study of the asymptotic behavior of the solution. The fifth part is devoted to the study of the stability of the solution. The sixth part is devoted to the study of the periodicity of the solution. The seventh part is devoted to the study of the ergodicity of the solution. The eighth part is devoted to the study of the mixing of the solution. The ninth part is devoted to the study of the entropy of the solution. The tenth part is devoted to the study of the information theory of the solution.

İlk Hâtıralarım

1289-1872 senesinde İstanbulda doğdum. Tevellüdüm babamın ilk sedaret senelerine tesadüf eder. Ben dünyaya gelmeden evvel babam bir rüya görmüş, bu rüyayı Bagdat nakibine tâbir ettirmiş, nakib, «Bir oğlun olacak, ismi Ali Haydar olsun» dediğinden, bana da bu isim verilmiştir.

Hatıralarım, Abdülhamit tarafından, validem ile birlikte, Dolma Bahçe sarayına davet edilişimizden başlar.

O sıralarda, ben dört yaşlarında idim; Abdülhamit de yeni tahta geçmişti. Yaşım dolayısıyla, Sarayda gördüklerimi ve işittiklerimi şimdi bütün teferrüatı ile hatırlayamadığımdan, burada, validemden def'atle dinlediğim hikâyelerin naklile iktifa edeceğim.

Sarayı ziyaretimiz, Sultan Hamidin, bir müddet sonra oynayacağı kanlı rol bakımından derin bir mâna ifade ettiği gibi, Padişahın iki yüzlü oyun oynamaktaki maharetine de açık bir misal teşkil edecektir:

Saraya vardığımızda, ikinci Haznedar tarafından karşılandık. İstikbalimizin ehemmiyetle hazırlanmış olduğu bundan belliydi. Zira, o zamanlar, ikinci Haznedar, Sarayın en emniyetli ve nufuz sahibi kadınlarından biriydi. Lâkin ne gariptir ki, bu nufuzlu mevkii bile, Haznedarın, bir müddet sonra, Hicaza nef'edilmesini önleyememişti.

Sarayın salonlarından birinde bir müddet dinlendikten sonra

Padişahın bizi kabul etmek üzere beklediği haberi geldi. Kalkıp, hep birlikte, uzun sofalardan geçerek, ilerlemeğe başladık ve bu meyanda, evvelden hazırlanmış olduğuna hiç şüphe bırakmayan acayip bir nümayişle karşılaştık. Validemin ve yengemin ellerinden tutmuş yürürken, odalardan birkaçının kapıları açılarak, elleri murassa bastonlu bir takım ihtiyar kadınların bize doğru başlarını sallayarak ve ağlaşarak: «Şevketli efendimizi tahttan indiren adamın karısı geçiyor» diye söylendiklerini hayretle duyduk.

Bittabi validem, bu halden, son derece müteesir olmaktan kendini alamadı. Sultan Aziz'in hal'ini bize bu suretle hatırlatmak isteyen bu sahneyi, Abdülhamidin tertip etmiş olduğuna hiç şüphe yoktu.

Hal'i hadisesi, zaten mütemadiyen Padişahın evhamini tahrik eden canlı bir heyulâ halindeydi.

Bu gösteriyi neye haml'edeceğimizi düşünmeğe vakit kalmadan, büyük bir salona girmiştik. Abdülhamit, burada, sırtında sırmalı alay elbisesi olduğu halde, ayakta bizi bekliyordu. Ben kendisini bu kıyafette görünce, çocukluk haliile, korkarak kaçmak istedimse de, validem elimden sımsıkı tutmuş olduğundan imkân bulamadım.

Abdülhamit, o gün, cuma namazından avdet ediyordu. Bulduğu yerden ilerleyerek, tutup beni kuçağına aldı ve okşadık-tan sonra, şu sözleri söyledi: «İlk rütbeni sana ben vereceğim ve seni de, baban gibi büyük bir adam yapacağım.»

Bu vak'adan tam 32 sene sonra, 1908 de, Meşrutiyetin ikinci defa ilânından biraz sonra, Abdülhamit beni huzuruna kabul ettiği zaman, çocukluğumda geçen bu sahne ve bu sözleri bana aynen hatırlatmıştı.

Ziyaretimiz esnasında, Padişah, valideme pek çok iltifatta bulunmuş ve bu meyanda, pederi de bir hayli medhü sena etikten sonra, «Paşa hazretleri şu sırada, herhalde, Mabeyine gel-

miş olacaklardır, kendilerini daha fazla bekletmiyeyim ; Saray kapıları sizlere daima açıktır» diyerek, mülâkata nihayet vermişti.

İkinci Haznedar, gene önümüze düşerek, bizi oradan alıp, ikinci bir salona götürmüştü. Burada da, Padişahın kızlarından biri ile oğlu ayakta durmuş, valideleri kendilerinden biraz daha geride yer almış bizi bekliyorlardı. Haznedarın tavsiyesile, ilkönce çocukları, bilahare validelerini kemali nezaketle selamladık. Nihayet, sıra Makamı Mehdü Ülyayı Saltanat olan Valide Sultana gelmişti.

Valide Sultan tarafından da çok iyi karşılandık, fakat kiç şüphesiz, rolü ona da, önceden ezberletilmişti. Bize şu sözlerle hitap etti: «Arslanım, Şevketmaab efendimiz, vatan ve milleti çok seven Mithat Paşaya samimî bir muhabbet ile bağlıdır ve onu kendisine baba bilir; ne çare ki, şehirliler nâmerttirler, Paşayı aldatabilirler, bu yüzden, onlara fazla itimat caiz değildir.»

Validem, bu sözlerin altında âdeta ezilmiş bir halde, verecek cevap bulamamıştı. Salondan çıktık, fakat iş bu kadarla kalmamıştı. O gün, akşama kadar Sarayda kalmak mecburiyeti vardı. Çocukluk halile, sıkılmıyayım diye, Beyoğluna bir harem ağası gönderilerek, birçok oyuncaklar satın alınmış ve ben, Sarayın geniş sofalarında, akşama kadar, bunlarla oynuyarak, vakit geçirmiştım.

Valide Sultanın yanından ayrıldıktan sonra, Haznedar Kalfa, karşımıza, elinde tuttuğu iki büyük kutu ile çıkmıştı. Birini valideme, diğerini bana verdi; yengeme de kırmızı atlas bir kese uzattı. Validemin hediyesi murassa bir gerdanlıktı; orta yerindeki taşın büyüklüğü, tam 32 kirattı. Bana verilen kutuda kordonile, murassa, mineli bir altın saat ve bir de rütbe beratı vardı. Yengeme verilen torba da ise, 100 altın bulunuyordu.

Hediyeleri aldıktan sonra, mükellef bir sofraya davet edildik. İltifat eseri olarak, Padişah, Mabeyin muzikasını Hareme göndermişti. Haznedar Kalfa, ne çalınmasını arzu ettiğini vali-

demden sordu, o da, millî havalardan birini seçti. Bu intihap, sofraya halkına soğuk bir duş tesiri yapmıştı; herkes birbirine bakıştı. Hiç olmazsa, bu suretle, bir müddet evvel maruz kalmış olduğumuz hakaretin intikamını almıştık.

Nihayet akşam olup ortalık kararmağa başladığı bir sırada, Sarayı terk ile, konağa avdet ettik. Evde, validem, Sarayda gördüğü hallerden acı acı şikâyet ederek, bütün teferrüat ile pedere anlattı ve bir daha Saraya davet edilecek olursa gitmeyeceğini söyledi. 'Zahirî iltifatın altında gizlenen muamele riya ve mel'ânet dolu idi. Padişahın, çok tehlikeli bir adem olduğuna şüphe yoktu. Böyle bir adamı tahta çıkarmak ve bahusus sözüne itimat etmek hiç bir suretle caiz değildi.'

Babam, validenin verdiği bu izahatı sonuna kadar dinledikten sonra, derin derin düşündü ve hiç bir şey söylemedi. Sonra, bize verilen ihsanları görünce, başını salladı ve düşüncesi bir kat daha arttı. Şahsa ait olarak verilmiş olanları muhafaza etmemize müsaade etmekle beraber, rütbe beratını aldı ve sonradan öğrendiğimize göre, dört yaşında bir çocuğun rütbeye lâyık bir hareketi olamayacağını ileri sürerek, Sultan Hamide geri aldırdı.

İşte, gene bu sıralarda idi ki, Sultan Hamit, pederi ihsanlarına gark'ederek, kendisine ram'etmek çarelerini ararken, ikide bir, babası makamında olduğunu ileri sürerek, hörmet ve iltifatta kusur etmiyordu. Günün birinde: "Sizi ne kadar sevdiğimi bilmezsiniz; yadigâr olmak üzere, size, üzerimden bir şey çıkarıp vermek istiyorum,, demişti.

Peder, bu kabil iltifata kendini kaptırmıyordu, ve bunlar, hoşuna gideceği yerde, bilâkis hiddetini tahrik ediyordu. Konağa avdetinde, valideye demişti ki: «Bu adam, acaba deli mi? Bana, üzerinden çıkaracağı bir şeyi vermek istiyormuş; yoksa fanilasını mı verecek, nedir?»

Birkaç gün sonra, peder, gene Padişahın yanında bulunurken, Abdülhamit, koldüğmelerini çıkararak, kendisine uzatmış ve

aynı günün akşamı, Paşa, konağa avdet ettiğinde, «Meğer üzerinden çıkarıp vermek istediği şeyler bunlarmış; dolaba bir yere koyunuz dursun» diyerek, koldüğmelerini olduğu gibi validenin önüne bırakmıştı.

Mithat Paşa, elmas takmasını hiç sevmezdi. Netekim, kendisine hediye edilen kol düğmelerini bir tek gün bile takmamıştı.

Bu vak'adan onbeş gün sonra, bir gün, Mithat Paşa, gene huzurda iken, düğmelerini takmamış olduğunu gören padişah, dayanamayarak: «Paşa, siz beni hiç sevmiyorsunuz» diye serzenişte bulunmuştu. Padişahın bununla ne demek istediğini birden bire intikal edemeyen Mithat Paşa, hayretle, Abdülhamidin yüzüne bakmış, fakat Sultan sözüne devam ile: «Zira hakikaten beni sevmiş olsaydınız, verdiğim düğmeleri hiç olmazsa bir gün olsun takar karşıma gelirdiniz» demişti. (1)

Sarayı ziyaret ettiğimiz günden beri, bir sevki kablelvuku ile, validem, Abdülhamide karşı ihtiyat ve teenni ile hareket etmesini pedere daima tavsiye eder ve ikaza çalışırdı. Fakat, Mithat Paşa, haremle devlet ve millet işlerine dair mübahasede bulunmayı, prensip itibarile, doğru bulmadığından, en mühim hâdisatı bile, olup bittikten sonra, ancak havadis kabilinden, birkaç sözle anlatmakla iktifa ederdi.

Mithat paşa, haremine, yalnız fevkalâde iki vesile ile siyasi vazife tevcih etmişti. Bunlardan birincisi, mahut İstanbul Konferansı sıralarında, Lord Salisbörinin (2) zevcesi Leydi Salisböriye (3) konakta verilen ziyafette, pederin hazırladığı bir nutku, sofrada, Leydi Salisbörü (3) ile teati etmesi, ikincisi de, Mithat

(1) Mithat Paşa, Taif'e nef'edilince, koldüğmeleri, muhafaza edilmek üzere, Marsilyada oturan banker Alatini'ye gönderilmişti. Paşa, Taif'de öldürüldükten sonra, düğmeler, meşhur Paris mücevhercilerinden Bucheron tarafından 4.000 liraya satın alınmıştı. 1899 da, mücevherci Bucheron'nu Pariste gördüğümde, bana, düğmeleri meraklı bir zata, beherini 80.000 franğa, yani dörder bin altına sattığını söylemişti.

(2) Lord Salisburry: İstanbul Konferansında İngiltere Başmürabhası.

(3) Lady Salisburry: Lord Salisburry'nin zevcesi.

Paşa Suriye'de Umumî vali bulunurken, İngiltere Sefiri Sör Ostin Layardın (1), pederi ziyaret için, zevcesile birlikte Şama geldiklerinde, validenin, Leydi Layarda (2) verdiği bir ziyafette, gene pederin kaleme aldığı siyasi bir nutku irad etmesi olmuştur.

Gariptir ki, İngiliz sefirinin Suriyede, Mithat Paşayı ziyareti, Yıldız sarayını son derece telaşa düşürmüş ve olmadık dedikodulara yol açmağa vesile olmuştur. Hatta, bazı fesatçılar: «Mithat Paşa, İngilizlerin yardımile, Suriyede, Hidivlik ilân edecekmiş» diyecek kadar ileri giderek, bu gibi tezvirat ile, sokak duvarlarına, (Hidivvî Suriye Sahibülfhame Mithat Paşa) diye ilânlar bile yapıştırmışlardı.

*

Sultan Abdülazizin hal'i sıralarında, ortalığı büyük bir heyecan kaplamış bulunuyordu. Hükümetin ileri gelen erkân ve ricâlinin aileleri, vekâiyi büyük bir alâka ile pek yakından takip ediyorlardı. Bir gün, Şeyhülislâm meşhur Hikmet beyin kızı, konağa gelip, valideyi görerek, şu haberi vermişti: «Padişahı hal'etmek için, Mithat Paşa teşebbüsatta bulunuyormuş ve bu niyetinin kuvveden fiile çıkmak üzere bulunduğu, birçok yerlerde alenen de söylenmekteymiş» dedikten sonra, ziyaretinden, maksadının, ceryanı halden Paşayı haberdar etmek olduğunu da ilâve etmişti.

Valide, bu haberi alır almaz, pederi keyfiyetten haberdar etmek için, derhal yanına koşarak: «Aman Paşa, böyle bir iş varmış, her taraftan duyulmuş; Şeyhülislâm merhum Hikmet beyin kızı geldi, haber verdi» demişti. Mithat Paşa, temkini hiç bozmamış ve bir şey söylemeden, selamlığa çıkıp derhal Serasker Hüseyin Avni Paşaya haber göndermekle, hal'i işinin tâcili kararlaştırılmıştı.

Sultan Azizin ve Muradın hal'ilerine ve Abdul Hamidin cülûsunu ait vekâyî, 1904 tarihinde, (*Mithat Paşanın Hayatı Siya-*

(1) Sir Austin Layard: İngilterin Türkiye Sefiri.

(2) Lady Layard: Sir Austin Layard'ın zevcesi

siyesi, *Hidemat ve Şahadeti*) ismi altında, Londrada neşrettiğim kitapta mevcut olduğu ve birçok başka kitaplarda dahi bu vak'alara ait mufassal malûmat bulunduğundan, burada tekrarına lüzum görmüyorum, yalnız, hal'ı akşamı, pederin yanında bulunmuş olan bir adamının anlattıkları, şimdiye kadar meçhul kalmış olması hasebile, burada telhisen anlatmağı faideden hali bulmadım.

Yukarıda bahsı geçen hadise, bir salı gününe tesadüf etmişti. Karla karışık yağmurlu, soğuk, tipili bir geceydi. Paşa, Selim, sminde sadık bir adamını yanına alarak, konaktan çıkmış, kattanlıktan bilistifade, bir kayık bulup, Paşa Limanına geçmek üzere (1), yaya olarak, kestirme yollardan sahile doğru inmeğe başlamıştı. Sirkeciye yaklaştıklarında, orada bulunan, bir askerî levazım deposu nöbetçisi, böyle bir havada, ve bu kadar geç bir saatte, fenersiz giden bu iki adamın kimler olabileceğini merak ederek, usulen fener göstermeleri için bağırış ve Selim Ağamın, berayi ihtiyat elinde tuttuğu sömük feneri alalâcele yatarak göstermesi üzerine, nöbetçi, yollarına devam etmelerine müsaade ettiğinden, bu sayede, hadisesizce sahile kadar geleterek, orada buldukları bir kayığa binebilmişlerdi.

Esmekte olan şiddetli rüzgâr karşısında, küreklerine güçlük ve asılan kayıkçıya, Mithat Paşa, ikidebir, daha çabuk çekmesini söyledikçe, kayıkçı, her defasında, «Baş üstüne Paşam» diyerek cevap vermiş. Bu hal, birkaç kere tekerrür edince, Mithat Paşa, merak ile: «Benim paşa olduğumu nereden biliyorsun?» diye sormaktan kendisini men'edememiş ve kayıkçı ile aralarında şu kısa fakat calibi dikkat muhavere cereyan etmişti:

«Biliyorum, Paşam !... Sen, Mithat Paşa'sın...»

«Gece yarısı, bahusus böyle bir gecede, Mithat Paşanın buradada işi ne?»

«Herhalde, millet hayırına bir iş peşindedir, Paşam ! »

(1) Serasker Hüseyin Avni Paşa, Paşa Limanında ikamet ederdi.

Selim Ağa, kayıkçının şu garip ifadesinin Paşayı hayrette bıraktığını hikâye ederdi.

*

Yukarda izah ettiğim gibi, Sultan Aziz ve Sultan Muradın hal'ilerinde ve Sultan Hamidin iclâsında, Mithat Paşanın oynadığı rolleri ve buna müteallik vak'alarla neşrettiğim evrakı burada tekrar edecek değilim. Yalnız neşredilmemiş birkaç mektup ile, İstanbul Konferansına ait evrakı ve Sultan Aziz ile Abdülhamide gönderdiği, suretâ sebebi azli olan, münteşir ve gayri münteşir iki takririn dercine lüzum gördüm. Bu vak'alar hakkında daha ziyade tafsilat almak isteyenlere, Pariste ve Londra'da bastırduğum, ingilizce ve fransızcaya tercüme olunan ve (*Mithat Paşanın Hayatı Siyasiyesi*) isimindeki kitabımı tavsiye ederim.

Mithat Paşanın, istifasına sebep olan ahvale dair, Sultan Abdülazize gönderdiği arzuhal:

İstid'ayi çakıranem zatça ve şahısça hiç bir sebebe müstenit olmayup, büyük küçük arkadaşlarımızın cümlesinden inemnun ve müteşekkirim. Fakat mazzereti âcizanemin esbabı mücbiresi arzuhali mezkûrda dahi imâ olunduğu vechile, ahvâli umumiyemizün müşkülâtıdır. Yani, umuru maliyemiz çaresi bulunmayacak bir dereceye varmış ve kavaidi mülkiyemiz bilküllüye yolundan çıkmış ve idareyi askeriye ise tarifi iktiza etmeyen bir hey'ete girmiş olduğundan, bunların sui'tef-sirâtı ile memleketin her cihetinde emniyet ve itimad muhtel olarak ve tab'ayi gayri müslime, öteden beri ümit-var oldukları himayet ve sahabeti ecanibe meyllerini izhar ederek, hasılı yirmi senelik sey'iat ve hatiyatın dereceyi netayici bugün fiilen meydana çıkmak üzere esbap ve istidat hazırlanmış olmakla, bunlarla uğraşmak kâfi iken, bir de muamelatı politikiyemiz bozularak, hak-kımızda umum devletlerin nazariyatı değişmiş ve taraf

taraf aleyhimize sui'niyetler meydana konularak en dost olan devletlerin bile itikat ve itimadı tagayyur etmiştir. Bu halin, Rabbim göstermesin, Devleti Aliye hakkında ne derece vahimülâkibe olduğunu nazarı dikkat ve im'an ile mütalâa edüp, bundan iki üç ay sonra ne olacağını bugünden gören estekayı Padişahın müteessir ve dilhun olmaması mümkün değildir. Bu ahvale karşı lazım olan tedabirin ittihaz ve icrasında Zatı Hazreti Sedaret penahinin azmi kavisi olduğundan, bu bapta, hisseyi âcizaneme isabet eden mesainin icrasında bezli vücüt etmek aynı mefharat ve vazifeyi zimmet müsadekat olduğu halde, gene arizeyi mezkûremde muharrer olduğu üzre, ekseri evkatım taşra memuriyetlerinde geçmesile, bu kadar karışık işlerin içine girmemiş ve emsalini görmemiş olduğumdan, efkâr ve iktidarı âcizaneme münasip ve müvazin diğer bir hizmet ihsan buyurulması ümidine mütevessilen, istid'ayı merhamet ve şefkatı veliniymete mecburiyet halinde bulundum. Ferman...

29 Şevval 1292

MİTHAT

İstanbul Konferansı

Büyük Devletlerin teklifile İstanbulda toplanan konferans, bizim lehimizde bir içtima olmayup, Rusyanın teşvikile meydana gelmiş bir mes'ele olduğundan, vereceği karar pek mühimdi.

Memul olunduğu vechile, Kanunu Esasinin ilânı, konferansın maksadına hail olmuş ve Padişah ile Mithat Paşanın hüsnü niyetleri, müslim ve gayri müslim, umum tab'ayı memnun ederek, Avrupada bulunan bazı dost devletlerin dahi, hüsnü nazarını celb'ettiğinden, herkeste yeniden bir arzuyu terakki hasıl olmuş ve milletin, hubbu vatan şevkile, efkârı tekrar uyanmıştı. Hattâ,

bir aralık, devam eden Sırbistan muharebesinde bulunmak ve muhafazayı vatan uğurunda hizmet etmek için, arzularile nizam askerliğini kabul eden müslümanlardan, on taburdan ziyade muntazam asker hasıl¹ olup, muharebeye sevk edildiği gibi, hristiyanlardan da, bu hizmeti vataniyeye iştirak etmek üzere, İstanbuldaki rum milleti beyinlerinde bir tabur teşekkül etmiş ve bunlara, tarafı Devletten, ayyıldız ile salib alâmetini havi bir sancak verilerek, sırbhlara karşı muharebeye gönderilmiş olduğundan, bu tabur efradının, meydanı harpte, islâm arkadaşlarile beraber, muhafazayı vatan için kan dökerek, gösterdikleri gayret ve şecaat, hristiyanların islâm ile ittihat edemeyeceğini iddia edenlere cevap, ve sancaklarda dahi salib ile ayyıldızın ictimai mümkün olamayacağını zan'edenlere, bir faslülhitap olmuştu. İşbu Konferans, 1876 senesi Kânunuevvelinde, Bahriye nezaretinde vaki Divanhanede içtima ederek, Avusturya Devleti tarafından Kont Zıçı (1) ile Baron dö Kalis (2), Fransa Devleti tarafından Kont Şodorti (3) ile Kont Burgon (4), Almanya Devleti tarafından Baron Verter (5), İngiltere Devleti tarafından Lord Salisbörü (6) ile Sir Henri Elyot (7), Rusya Devleti tarafından General İgnatief (8) ve Türkiye Devleti tarafından da Ethem ve Saffet Paşalardan mürekkep mürahasalardan ibaret idi.

Konferansın müzakeratına arz olunmak üzere, evvelce Rusya Devleti tarafından tertip ve ihzar olunmuş tekâlifin en esaslı maddeleri, Bulgaristanın otonomi ile bir hükûmeti mahsusa hey'eti haline konularak, Sırbistanın vali ile idaresi ve Bulgarlardan milis askeri tanzimi ve İslâm askerlerinin kal'elere çekilmesi ve ehli islâm elinden silahlarının alınması gibi, Rumelinin bir kıt'ayı azimesi üzerinde Devletin hükûmetini mahv'edecek ve bir milyondan fazla ahaliyi müslimeyi yıkıp perişan edecek şeyler olmasile, bunların kabili icra olmadığını devletler tarafın-

(1) Comte Zichy

(2) Baron de Calice

(3) Comte Chaudorti

(4) Comte Burgon

(5) Baron Werther

(6) Lord Salisbury

(7) Sir Henry Elliot

(8) General Ignatieff

dan Konferansa memur olan mürahhaslar indinde dahi tebeyyün ettiğinden, onların himmet ve ikdamile tekâlifi vakianın bir takım maddeleri tâdil ve otonomi lafzı bir hükûmeti mümtaze tâbirile tefsir ve tevil edilerek, bununla beraber, Bulgaristan hükûmetinin tanzimatına bilfiil nezaret etmek üzere, ecnebi devletler tarafından bir komisyonu muhtelite teşkil olunması ve tayin olunacak valilerin Düveli Fehime ile bilmuhabere intihap kılınması gibi şerait dahi ilâve edilmişse de, bizim mürahhaslar Mema-likî Osmaniye'nin her tarafında din ve mezhepçe cinsiyet ve milliyetçe birbirine muhalıf yoktur, akvamı mutenevvia var iken, içlerinde yalnız bulgarlara böyle bir imtiyaz verilecek olursa, diğerleri dahi, bihakkin, bu dâvaya kıyam ederek, Bulgaristan ne halde ise anlar da o hal ve idareye girerek, nihayet Mema-likî Osmaniye başka başka hükûmetlere münkasım olup hey'et ve emniyeti devlet bozulup yıkılmak lazım geleceği aşikâr olmakla, halbuki Devleti Aliye teb'anın ihtilafından ve memleketin usulü idaresinden tahaddüs edecek şikâyata nihayet vermek ve muhtelif tab'adan bir hey'eti müttehida terkip eylemek üzere eski hükûmeti mutlaka usulünü terk'ederek, hükûmeti meşruta esasını vaz'etmiş ve bu esas üzerine yapılan kanun konferansın içtimasının birinci günü ilân olunarak, umuna talimatı cedide verilmiş olduğundan, hristiyanlar için aranılan hüsnü hal ve idareye dahi bu kanunu esası kâfi ve kâfil olmasile, Devlet Aliye, bunun haricinde, bulgarlara, saireden farklı bir imtiyaz itasile memleketin bile bile mahvu zevali esbabını hazırlıyacak böyle bir teklife muvafakat edemeyeceğini Konferansa arz'etmişti.

Düveli Muazzama mürahhasları tarafından Konferansın en son kararını havi bir ultimatum tertip olunarak, bir hafta zarfında, Babı Âliden cevap istemişler ve şayet, Babı Âli bu zamanı geçirecek olursa, Düveli Muazzama mürahhasları İstanbulu terk'edeceklerini bildirmişlerdi. Bunun üzerine, bâ iradeyi Seniye, Mithat Paşanın riyaseti altında, vükelâdan. ülemeden, müs-

lim ve gayri müslim mütehayyızanı memleketten, 237 kişiden mürekkep azim bir millet meclisi tertip olunarak, ultimatumun kabul veya reddi meclisi mezkûreye havale olunmuştu. Mithat Paşa, bitarafane bir nutuk ile konferansın kararını meclise anlatarak, reddi halinde muharebeyi intaç edeceğini ve muharebenin ne gibi felâketlerin saiki olduğunu dermeyan ettiği gibi, konferansın de ağır teklifini ve netayicini vazih bir surette beyan etmişti. Bu ifadat üzerine, ceryan eden şiddetli bir münakaşadan sonra, birkaç âza müstesna, ekseriyet, ultimatumun reddini iltizam etmişti. Hatta, mecliste o derece galeyani efkâr hasıl olmuştu ki, her taraftan, «Düşmanımız ne kadar kavi olursa olsun, varımızı yoğumuzu feda ederek, meydanı muharebede namusumuz ile ölürüz» avazelerile, Mithat Paşanın nutkuna mukabele eylemişlerdi. Meclisi mezkûrun kararı üzerine, Düveli Muazzana mürâhhasları, 20 Kânunu Evvel 1877 de İstanbulu terk'etmişlerdi.

Konferans in'ikat halinde iken, Mithat Paşa, İngiltere Hariciye Nazırı Lord Derbi'ye (1) tebliğ olunmak üzere, Londra sefirimiz Müsürüs Paşaya, fransızca ve mahrem olarak, şimdiye kadar hiçbir yerde basılmamış olan şu telgrafı çekmişti:

Londra Sefiri Müsürüs Paşaya, mahrem telgraf.

Birkaç gündenberi, içimizde, beklenmediği surette Rusya ile doğrudan doğruya bir yakınlık vücuda getirmek fikri ve maksadı uyanmıştır. Bu fikri besliyenler, gerek vükelayi devlet yanında, gerek efkârı umumiye karşısında propaganda yapmaktan tevekkî ederlerse de, bazı hodbin ve zayıfül fikir olanlar üzerinde tesiri nüfuz etmesinden hali kalamazlar. Bu gibilere inanmak lazım gelse, Rusya, hiç bir zaman, ne Üç Eyaletin muhtariyetini, ne de zan'edildiği gibi, bunların idarî ve siyasî islahatını talep etmek isteyecektir. Yalnız, zuhuru melhuz

(1) Lord Derby: İngiltere Hariciye Nazırı.

olan harp tehlikesine karşı, kendi ulûvvu-cenabına mü-racaat edilecek olursa, Türkiyenin istiklâl ve bütünlü-ğünü, hükmü hükümransı altında tutmasına bir diye-ceği olmayacaktır. Şarktaki hristiyanlık mes'elesinde de Düveli Muazzamanın gösterdiği müşkilâtı göster-miyecektir. Ve şayet Babı Ali, Paris muahadesinin 5 nci maddesinin istifadesinden vaz geçerse, — ki bu madde Düveli Muazzamanın, şimdiye kadar, Padişah ile tab'ası arasında ceryan eden vak'alara müdahalelerine mâni olamamıştır, — Rusya, Türkiye imperatorluğu hakkında hüsnü teveccüh besliyeceğinden, hariçten gelecek her türlü müdahaleye bir mâni de teşkil edecektir. Degil Mençikof tarafından talep olunan ortodoksların hima-yesi, Rusyanın bizden isteyeceği bir şey var ise, oda, bize komşu bir devlet sıfatile, doğrudan doğruya men-faattar olduğu asayişimizin tekarrürü için yardım ve nasihat etmekten ibaret olacaktır.

Hayallerinde bu gibi tasavvurata yer vermiş olanla-rın, memleketlerini ne vahim âkibetlere sevk etmekte olduklarının farkına varmamış olmalarına imkân yoktur. Her halde, hükûmet, başka ahvalde, bu gibi tasavvurla-ra zerre kadar ehemmiyet vermezse de, mücadele ha-linde bulunduğumuz şu sırada, bu müşkil ve içinden çıkılmaz yol içinde, bir çareyi selâmet bulmak için, bu gibi mües'sif fikir ve kanaatler meydan alabilir. Bir ta-raftan müttefiksiz bir harp tehdidi karşısında bulunur-ken, diğer taraftan da, Devletin istiklâl ve mevcudiyeti-ni tehlikeye ilka edecek muzir bir takım teklifat karşı-sında isar edildiğini görüyoruz Buna ilâve olarak, ef-kârı umumiyenin galeyânı müvacehesindeyiz. Öyle gö-rüyorum ki, son dakikada, vükelayi devlet, maruz kal-dıkları müşkilât karşısında, can çekişmekte olan vatan-perverliklerinden nasihat almağa mecbur kalmış olma-

sınlar. O zaman zuhur edecek harp hali, memleketin mahvini mucip olabilir. Bununla beraber, hazırlanmakta olan bir takım teklifat ile, Türkiyeyi, bir Rusya eyaleti görmekten ise, bu ümitsiz yola tevessül etmeği herhalde tercih edeceklerdir.

Vukuu muhtemel bu vekayii size son derece mahremane arz ediyorum. Öyle zan'ederim ki, bu ahvalden, Lord Debi'yi (1) malumattar etmeliyiz. Kendisinden istirhamımız, bizi her taraftan tehdit etmekte olan tehlikelere karşı yalnız bırakmamasıdır. Fikrimce, bu tehlikeleri önlemek kabildir. Eğer, bizden istedikleri, islahatı temin için, ademimerkeziyet prensipi üzerinde, ve halkın kontrolü altında, bir idareyi meşrutiyetin teessüsü ise, Lord Derbi (1) ile yapacağımız mülâkattan edeceğiniz intibaları serian bildirmenizi rica ederim.

17 Kânunu Evvel 1876

MİTHAT

Müzürüs Paşadan gelen cevap üzerine, Mabeyin Başkâtibi Sadrı Esbak Küçük Sait Paşaya, hitaben yazılmış olan Mithat Paşanın tezkeresi :

Mösyö Tiers'in, ihtaratı gibi, şu haller içinde, bir şey yapmak, yani Avrupaya karşı yapacağımız şeylerinin filiyatını göstermek için çalışmahlığımızın lüzumunu hayırhah dostlarımız bize ihtar ediyor ve hatta, bugün, Müzürüs Paşadan gelen bir telegrafname hükmünce, Lord Derbi (1) Konferansın dağılmasını eser muvaffakiyet ad' ederek, Devleti Aliyeyi tebrik etmekle beraber, Sırbistan ile müsalihanın bir an evvel bitirilmesi ve Kanunu Esasinin ahkâmından ve Konferansta kabul edilen şeylerden mümkün olanların serian ve âcilen yapılıp vücuda getirilmesini nasihat ettiği anlaşılıyor. Binaberin

(1) Lord Derby: İngiltere Haricîye Nazırı.

buğünkü mecliste yapılacak ve karar verilecek bir hayli işler hazırlanıp mevkii müzakereye konulacak iken, su madde hilûlet etmiş ve ana göre, dün sabah, tahriren verilen izahat üzerine, bir haber alınamaması dahi yeis ve füturu arttırmış olmakla, artık teenniyane harekâtımız hakkında merhameti celileyi Hazreti Şehriyariye müracaatten başka diyeceğimiz yoktur efendim.

9 Muharrem 1894

MİTHAT

Mabeyin Başkâtibi Küçük Sait Paşadan Sadrazam Mithat Paşaya.

Rusya sefrinin Konferansta kıraat ettiği müzekkere hakkında tarafı âli hidivilerine tebliğ olunmak üzere, dün gece, bazı iradatı seniye şerefsanih olup, vaktin ademi müsaadesi manii iş'ar olduğundan, şimdi beyan olunur. Şöyle ki: Bu bapta huzuru âliyi tacidarîde vaki olan mütaleâtî âliyeyi, Sedaretpenahileri takdir ve tamamile tasdik buyurdukları gibi, Konferansın, İgnatief'in (3) tehditâmiz bir nutku ile hitam bulmasına pek ziyade teessüf buyuruluyor. Bu maddede şayanı dikkat ve esef bir cihet dahi, Devleti Aliyenin bil'ihiyar ilân ettiği Kanunu Esasinin mahiyetini is'af ve âdeta laşe menzilesine isal için sefiri mumaileyin nice kelimatı bedhahane kullanmış ve cemaatı gayri müslime muafiya-tına ait ve zaten mer'i olan şeylerin ademi muahafaza-sı gibi isnadate devleti tehdit eylemiş ve Mahmut Paşa zamanında yapılan, ve dört beş nev'i maddeyi mer'iyeye, devletlere karşı yeniden temin ve taahhütten ibaret olan fermana Kanunu Esasiden ziyade ehemmiyet verilmiş ve konferansın hududu selahiyeti haricinde

(1) Thiers: Fransa Cümhur Reisi.

(2) Lord Derby: İngiltere Hariciye Nazırı.

(3) General Ignatieff: Rusyanın Türkiye Sefiri

daha birçok mesele tesaddi eylemiş iken, bizim taraftan kaide ve menazıra lazım olan mübahis dermeyan olunmamasıdır. Egerki bunların red olunmamasına, kendisinin nutkunu tekmil ettiği gibi, mevzubahisten çekilmesi sebep olduğu rivayeti var ise de, cevabını istimaa davet etmek riyasetin selahiyeti tahtında ve şayet sair mürahhaslar dahi bu nutkun hitamile konferanstan çekilmiş iseler, ol halde bizim taraftan yazılacak reddiye o günki ictimain müzakeratına zam olunmaksızın protokulu imza etmemek imkânı dahi mertebeyi bedahatte iken, hernasılsa, mademki şimdi protokolü İgnatief'in tevbihat ve tehdidatı ve o veçhile mesalihi Devlete müdahaleyi mutazammın olan beyannamesile hitam bulmuştur, protokolün bu suretle âleme münteşir olması sui' tesirden beri' olmiyacağından bunun protesto edilmesi imkânı varsa, icabına bakılması, iradeyi seniyei iktizai âlisinden olmakla, olbapta emrû ferman hazreti veliyül-emrindir.

8 Muharren 94

Bende SAİT

Mabeyin Başkâtibi Sait Paşadan, Sadrazam Mithat Paşaya .

Âtideki malûmatın tarafı âliyi Sedaretpenahilerine sür'ati tevdii irade buyurulmuştur : Geçende, Rusya sefiri, bazı vesait ile Zatı Şevketsemat Cenabı Padişahiyi tekâlifi malûmenin kabulüne teşvik eylediğinden Devlet Aliye hıfzı asayışe masruf olan mesaisini menşeyi tekâlif olan hadiselerin tâ zuhurundan beri isbat eylemiştir ve hâlâ bu niyettedir. Lâkin, bu işten asayışi alemlî ihlâl edebilecek netayici mükeddereye tesadüf olunmaksızın çıkmak, devletlerin efkârı mütekeleyi muslihane ibraz eylemelerine mevkuftur. Yani, «Devleti Aliyenin hukuk ve istiklâline dokunacak tasavvurat ve teklifatta devam olunursa marazî olmayan ahvalin zuhure gelmesi zaru-

rîdir ve bunun mes'uliyeti, sebep olanlara aittir» vadi-
sinde bazı mütalâatı âliyei gayri resmiye irad buyuru-
luyor. Muhatap vasıta olan zat, sefiri mumaileyh, bura-
larını ifade eylemesi üzerine kendisinde fevkelâde bir
telaş ve çehresinde âsarı tagayyur ve infial müşahade
eder. Sefir cevapları ismadan ve bir müddet teemmüm-
den sonra, söze bed'edip birçok mütalâat beyan eder.
Hülâsası, Rusyanın muharebe arzusunda olmadığını ve
kendisi bir müddetten beri, Babı Âli nazarında bulun-
duğu hal ve mevkii icabınca Zatı Âliyi Hazreti Padişahi
ile mülâkattan ve hali hazıra dair müzakerat ve temi-
nata girişmekten bir neticeyi müfide ümit eylemediğın-
den, birkaç güne kadar, sair devletler sefir ve mürahas-
larını talebi mülâkata teşvik edeceğini ve tekâlifin ka-
kulü emrinde edilecek ihtararı teyit etmek üzere muha-
rebenin mazarratını ve Devleti Aliyenin selâmet ve be-
kası, her ne suretle olursa olsun, devletlerin efkârına
arzi teslimiyet etmekte olduğunu tarafı Şahaneye beyan
eylemesini tavsiye ile beraber, kendisi, efkârı seniyei
bu suretle imaleye muktedir olursa, Rusya Devletinden
pek ziyade mükâfat göreceğini beyandan ibaret oluyor.
Buna vesatet eden zat, bugün, Şevketmaab efendimizi
gördüğünden, tarafı şahaneden gene evvelki vadide beyanı
efkâr buyurulduğu gibi, Osmanlılar, kendilerini, nef ve
zararı ne tarafta ve nerede olduğunu aktı karipte bütün
bütün teyakkun ettiler ve islâm, hristiyan, bilittihat, def'i
saile şimdiden müheyyadırlar Hatta efkârda, ol derece
heycan ve beynel-teb'a oldakar ittihat vardır ki, Rusya-
nın, matbularının mazlumu ad'ettiği bulgarlar bile, mü-
dafaa ve muharebede diğer vatandaşlarına refakat arzu-
sunda bulunuyorlar ve bu arzusunun ciddî olduğu da âsar
ile sabittir. Bunlara, yalnız Saltanatı Seniyenin ve hey'etin
beyanı sulhkâranesi hail olmakta ise de, tekâlifi malûmda

devam ve ısrar olunursa muharebe ve haysiyet ve namusa intikal etmekte olan hakarete müdafaa labut olup, halkın efkârına mukavemet, hükümetçe mümtenih ve mahal olacak ve bu halde, Zatı Şahaneleri dahi, bilzarrure ve bittabii tab'ayı padişahilerine mukteda olup sancaklarını himaye edeceklerdir mealinde bazı tebligat seniye dahi vaki olur. Mütalâatı âliye hükmünce, sebat gösterildikçe Ignatieff'in (1) tâdili efkâr eylesmesi ve birkaç günden beri alınan malûmat Salisbörinin (2) mesleği, gerek İngilterede ve gerek buradaki ingilizlerce takbih olunmakta idüğünden, anın dahi şu vesileyi serişte ederek, tashihi tarik etmesi ihtimalattan bulunmakla, bizim mürahhaslarımızın dahi, ona göre, lisan kullanmaları faideden hali olamaz. Emrû ferman hazreti veliyül-emrindir.

22 Zilhicce 93

Bende SAİT

Mabeyin Başkâtibi Sait Paşadan, Sadrazam Mithat Paşaya

İraderameyi Sedaretpenahileri meali, hakaiki iştimâli karin müdirikeyi übeydanem olmuştur. Dünkü gün, nezdi âliyi Hidivîlerinden avdette, komisyonun teşkili, evvelân, modarı necat ve istinadımız olan Paris ahitnamesini kendi elimizle sak edip, istiklâli Devleti imha etmek ve saniyen bundan böyle, her nerede bir gaile zuhur etse, def i esbabına bakmak için böyle komisyonlar yapılması hakkında bir daha geri alınması kabil olmayacak surette bir hak ve selâhiyet vermek demek olduğuna dair birçok izahat verilmişti. Mûtaakiben, takdim olunan ariza da bunun hüsnü tesirine delâlet eder. Galiba, Rusya elçisi, Babı Âliden ümidini kesmiş

(1) Gêneral Ignatieff

(2) Lord Salisburry.

olmalıdır ki, dündenberi bazı vesaiti gayrî resmîye ile, Komisyonun kabulü emrinde bir takım teşvikat ceryan edüp, hatta bir zat, Komisyonun, Devleti Aliye ile sair devletler tarafından tayin olunacak memurlardan mürekkep olmasına ve ekseriyet ve riyaset bizim tarafta bulunmasına ve ecnebi memurların bizim komisyonda reyî kat'ileri olmayup reyî istişarileri olmak üzere kabul edilmesine, Fransa mürahhası Şodortinin (1) muvafakat istidadını gösterdiğini ihbar eder. Lâkin, Şevketmaab efendimiz hakkelsaf, sebat ve metanettên maada bir şey izhar ve iltizam buyurmuyolar. Hatta, iradenameyi âlileri gelmezden evvel, efkârı Hümayunlarından his'ettiğime göre, bugün, Marki dö Salisbori (2) ile vaki olacak mülâkatta, halkın temenniyatı meşruası ve Devleti Aliyelerinin hakkı tabiisi bu mes'elede ne sureti irae ederse, anın haricinde bir şeye temayül Zati Hümayunlarınca emri mahal olduğuna dair beyanı efkâr buyurulacak, velhasılı sendü serrişte olabilecek mübahis vukua gelmiyecektir. Baki emrûferman hazreti veliyülemrindir.

7 Muharrem 94

Bende SAİT

Mithat Paşa, selâmeti devlet ve memleket hatırasına hürmeten vuku bulan teşebbüşlerini, Sultan Hamidin gizli bir takım mâniâlar ihdas ederek, tatbik etmediğini gördükçe, mütessir olarak, atideki takiriri Padişaha göndermiştir. Bazıları taraftından, bu takririn, Mithat Paşa tarafından yazılmayup, anın namına uydurulduğuna hükm' olunmak istenilmişsede bu iddiaların aslı esası yoktur. Netekim, Mithat Paşa, Sultan Aziz devrinde de, idareyi devlet hususunda gödüğü yanlışlıklara tahammül edemiyerek,

(1) Comte Chaudorti

(2) Lord Salisbury

Şurayi Devlet riyasetinden istifasını böyle bir takrir takip etmişti ki, bu takrir, Mithat Paşanın müteaddit lisanlarda neşrolunan (*Hayati Siyasiyesi*) nam eserinde çıkmamıştır.

Mithat Paşanın Abdülhamide verdiği, ve teb'idine sebep olan takrir.

Meşrutiyeti vaz' ve ilândan muradımız, itibddadı ref ve Zatı Şahanenizi vezaifinizde ikaz ve vükelayi devletin vezafini tayin ve milletimiz meyanında müsavacı kâmi-leyi temin edip, elbirligile ve gerçekten milletin islahına çalışmaktır.

Otuz senedenberi neşredilip ahkâmı icra olunmayan Hattı Hümayunlar gibi, şimdiki Hattı Hümayunu Mülûkâneleri, buhranı hazırım indifaından bile hükümsüz kalmıyacaktır. Zira, Kanunu Esasiyi ilândan muradımız, yalnız Mes'eleyi Şarkiyenin hüsnü tesviyesine medar olmak ve Avrupalıların aleyhimizde açılan ağızlarını kapamak için nümayıştan ibaret bir cemile değildir. Bu bapta, Zatı Mülûkânelerine bazı izahat arz eyleyeyim : Evvelâ, Zatı Şahanelerine ait olan vezaifi hükümdaränenizi mutlaka bilmelisiniz. Zira, bilcümle harekâtınızda millet nazarında mes'ul olacaksınız. Bunun için vükelâyı millet ve memurini hükümet icrayi vezaifinden emin olmalıdır ki, dört yüz seneden beri milletimizi denaete alıştırıp, Devleti duçarı tedenni eden müdahinlikten yakayı sıyralım. Bendenizin Zatı Mülûkânelerine fevkelâde riayetim vardır. Ancak, ahkâmı şer'i şerife tatbiken milletimizin menafiine muzir olan en ufak hususta bile size itaat etmekten mazurum, çünkü mes'uliyetim ağırdır. Hem vicdanımdan korkarım, hem de vatanımın selâmet ve saadetini temin için vicdanım ile mütaahhidim. Fakat, korkarım ki, bu efkâr ve ef'alden dolayı, ileride, Devlet bendenizi mes'ul ve müttehim tutsun. Şu arz edeceğim, doğru sözlerden kalbiniz şüpheye varmasın; ne çareki,

en ziyade korktuğum, bilahare vicdanımın bendenizi mahcup edip meş'ul tutması, milletimin tân ve tevbihine uğramaktır. İşte bu dehşettir ki, Zatı Şahanelerini tasdi için bendenize cür'et veriyor.

Padişahım! Osmanlılar, kendi kendilerini islah ve idare iktidarını haiz olmalıdırlar. Usulü meşveretle idare olunan bir millette nizam nedir, bilir misiniz? Tafsile hacet yoktur. Bendenize emniyet ediniz, efendim. Bununla beraber, ricali milletten emin olunuz Padişahım. Bendeniz, bir barı sakil altındayım. Osmanlı sıfatile icrayı vazife edeceğim. Bir memurun kendisini vicdanen meş'ul tutarak, icrayı ef'al etmesinin lüzumu gibi, bir vezir de, hem vicdanı hem milleti nezdinde kendisini meş'ul bilmelidir. Ümit ve iftihar ederim ki, vicdanımın bendenizi meş'ul tutabileceği bir harekette bulunmadım. Fakat, milletimin bendenizi meş'ul tutmalarına çalışmalarını isterim. Hem, bu hal ile fahirlenirim.

Padişahım! Dokuz gün oluyor ki, maruzatı mukad-demeyi is'af etmemekte devam buyuruyorsunuz. Amele-nin, aletine müşabih olan nizamatı mübremeyi red ediyorsunuz. Halbuki, aletsiz iş görülemez. Bu hal ise, he-nüz dehşetli zelzelelerden mahvi inkiraz derecesini savusturan binayı Devleti tamire çalıştığımız sırada, siz, adeta yıkmak istiyorsunuz, diyebilirim. Eğer, bu esbap-tan dolayı, bendenizi sergârdan azl'ederseniz, rica ederim, in'anı idare, mizacı Şahaneniz ile icraatı devleti hali hazırın ehemmiyet ve ilcaatına tevkikan imtizac ettire-bilecek bir yedi ikidara tevdi buyurulsun. Her halde...

18 Kânunu Sani 1293

Kulları MİTHAT

Dört seneden beri yekdiğerini takip eden vukuat ve sui'is-timâlât ile, en sonra, düşmanların hücumla, halihazır tehlkeye

gelmiş olan ve devlet ve memleketin mücerret tevfikihüda ile tahlis ve selâmeti esbabına teşebbüs olunarak, henüz fiiliyatına başlanılmış iken, böyle bir tebeddülün zuhuru, aynile, mevt haline gelmişken, etibbanın tedavesile kesbi sıhhat etmeğe başlayan bir hastaya zehir içirmek kabilinden olarak, artık bir daha kabili telif ve tashih olmayacak fenalıkları davet edeceğinde iş-tibañ olmadığından, Mithat Paşa, ahvali mülâhaza ile mütessir ve müteessif olarak, o sırada, azil haberini tebliğ'e memur olan Mabiyin feriki Sait Paşaya buralarını beyan ile, bu kadar mahaziri ihtiyara mecburiyetin sebebi ne olduğunu sual eyledikte, müşarünileyh, gidip gelerek, Kanunu Esasinin 113 maddesinde muharrer olduğu vechile «*sui'halleri Zaptiye Nezaretinin tahkikatile tahakkuk edenlerin, harici memlekete nef'i ve teb'idine Padişahın hakkı olduğu*» haberile beraber, Zaptiye Nazırı Ömer Fevzi Paşanın mühürile iki kat'a jurnal dahi getirmiş olmakla, orada mevcut zevât ile veda ederek, gitmek üzere iken, gene müşarünileyh Sait Paşa gelüp, tarafı Şahaneden tebliği selâm ile beraber, yakında Dersaadete celb'olunacağına dair sâdir olan yaad ve iradeyi Şahaneyi tebliğ ve tebşir ettiğinde, Mithat Paşa, bu lûfta teşekürle beraber, «Teessüf ederim ki, Dersaadete avdetimde ne şevketli efendimizi bu saraylarda ve ne de bu memleketi yerinde göremiyeceğinden, ve edilen bunca hataiyatın olvakit derecesi taayyün ederse de, telafiimefal mümkün olamayacağından, bunların aynile ve tamamen huzuru Şahaneye arzını rica ederim» diyerek, hemen vapura doğru hareket etmiştir.

Mithat Paşayı memleket haricine götüreceğ olan *İzzettin* vapurunun süvarisine, kapalı bir zarf içinde hususi emirler verilmişti. Vapur, ilkönce Çekmece limanında yirmidört saat kalacak, sonra alacağı yeni bir emir üzerine hareket edecekti. Bunun sebebi, halkta bir isyan hareketi görüldüğü taktirde, Paşa tekrar İstanbula getirilecekti. Nümayis olmadığı taktirde, süvarî zarfı açacak ve buradâ bulacağı talimat dairesinde yolcusunu Avrupanın en yakın bir limanına götürüp bırakacaktı.

Beklenen nümeyiş, Babı Âli caddesinde vukua gelmişti. (1) Başta Süleyman Paşa zade Hamdi bey ve arnavut İsmail Kemal bey olduğu halde, bir avuç terakkiper ver tarafından harekete geçilmiş, fakat üzerlerine gönderilen asker kuvvete derhal dağıtılarak, Hamdi bey Sinop'a, İsmail bey de Bolu ya sürülmüşlerdi.

Mithat Paşanın teb'idi, Avrupada büyü h bir tesir husule getirmişti. Hâdiseyi duyunca, Avusturya İmperatoru, «Aman Yarabbi, meğerse bu Türkler hakikaten gayri kabili islâh imişler» demekten kendini alamamıştı; Fransız Reisi Cümhuri meşhur Mösyö Tiers (2), «Türkiyenin en büyük düşmanı, böyle bir sırada, Sultana bundan daha iblisane bir tavsiyede bulunamazdı» demişti. Prens Bismark (3), İngiliz matbuatı ve umum Avrupa gazetelerinde, bu teb'ide karşı bir isyanı vicdanî vuku bulmuştu.

Eğer, Mithat Paşa teb'it edilmemiş ve icraatı mev'ude icra olunmuş olaydı, Avrupada, malûm olduğu üzere, ya Rusya muharebesi vukua gelmez veya vukuunda, bize muavenet ve müzaheret edecek Düveli Muazzama arasında bir iki devlet bulunurdu. Bu hadiselerin Rusya hükümetinin fikri istilacûyanesine ne derecelere kadar hizmet ettiğini görmek ve anlamak için, Rus gazetelerini okumak kâfidir. Bunlardan, Petersburg'da çıkan Golos nam gazetenin, Mithat paşanın teb'idinin Rusyada uyandırdığı alâkayı, 9 Şubat 1877 tarihli nushasında aşikâr bir yolda tebarüz ettirerek mütaleatına şu suretle devam ediyordu :

«Sonu yaklaşmış olan Türkiye Devletine karşı bizce yapılacak şey sabır ve teennidir. Memleket içindeki şuriş ve ihtilâl yüzünden daha çabuk mahvü perişan olmağa mahkûn bir hükûmete karşı hariçten bir kuvveyi müsellaha ile hücumla lüzum yoktur. Şimdiki halde, bir takım müdahalat ile inkirazı tehir ettirmekten ise, neticeyi inkirazına intizar etmek, gerek Rusya, gerek Türkiyede mevcut hristiyanların menafiindendir.»

(1) Bu nümeyiş meşhur London News gazetesinde resimlerle çıkmıştır. Bu nushalar nezdinde mahfuzdur.

(2) Thiers: Fransız Cümhuri Reisi.

(3) Graf von Bismarck: Alman Şansölyesi.

Mithat Paşa Avrupada

Mithat Paşaya dair birçok lisanlarda yazılan ve bu meyanda benim de yazdığım kitaplarda, müşarünileyhin Avrupada sürgün bulunduğu zamana ait malûmat mahdut olduğundan, o malûmatı burada ikmâl ile bulunduğu muhtelif mevkilerde, ne hizmetler gördüğüne ve hatta menfasında bile vatanının menafiine, nasıl hadim olmağa çalıştığına dair tafsilat vereceğim.

Mithat Paşa, 8 Temmuz 1877 tarihli Times gazetesine bir mektup yazarak, rusların, Kafkasyadaki müslümanlara zulüm yaptıklarını ve muhacir yüklü türk vapurlarını Karadenizde batırdıklarını, karadağlıların, türk esirlerini türlü eziyetlere duçar ettiklerini, bulgaların müslüman ihtiyar kadın ve erkeklerinin imhasına çalıştıklarını yazıyordu. Bu mektup Avrupa aleminde büyük tesirler uyandırmaktan hali kalmamıştı.

Pariste, Sosyalistlerin daveti üzerine bir nutuk söyleyen Mithat Paşa, şunları demişti :

« Efendiler! Hiç bir din ve millet farkı gözetmiyerek aranızda bulunduğuma memnunum. İki seneden beri, Avrupa feci bir manzara seyrediyor. Hristiyan bir devlet olan Rusya, müttefik ve dost ad'ettiği ve müslüman olan Türkiyenin dahilinde isyan çıkarmağa çalışıyor. İstanbuldaki Rusya sefareti, Türkiyedeki bütün Rus konsoloslukları mefsedetin menbaı olmuşlardır. (Evet, evet, sesleri).

Hristiyan olan bu Rusya, Türkiye ile diplomatik münasebet idame ettiği halde, Sultanın hükmü altında bulunan Karadağ ve Sırbistan eyaletlerinde silah gönderiyor ve Türkiye vilayetlerine gizli zâbitler sevk'ederek, bunları isyana teşvik ediyor (Evet, evet, sesleri).

Halbuki, bu imtiyazlı memleketleri muharebe neticesinde, Türkiye mağlup ettikten sonra, imparatorluk hiç bir din ve siyaset farkı gözetmeyerek, kendisile müsavi ad'etmiştir. (*Pek güzel, sesleri*).

Bu ahval karşısında, Avrupa, Rusyayı muahaza etti mi? Hayır! Mütecavize karşı bir kelime olsun söyledi mi? Hayır! Fakat, diyebilirim ki, müdafaayı meşruada bulunan, tenkide uğradı! Şimdi, size, niçin böyle hareket edildiğini söyleyeceğim. Eğer türkler, hristiyan, olmuş olsalardı, onlara karşı daha dürüst şekilde hareket edilirdi. Temenni ederim ki, medeniyet bu batıl zihniyeti ortadan kaldırsın. (*Doğru doğru, sesleri*).

Din adaletle tatbik edilmeyecek olursa, mazarrat verir. (*Doğru, sesleri*).

Hristiyanlığın, müslümanlığa karşı olan emniyetsizliğinin sebebi nedir? Müslümanlık, medeniyetin, terakkinin yükselmesine mâni midir? Hayır! İspanyayı gidip gezenler, arapların medeniyete ettikleri hizmetlerin izlerine her adımda tesadüf ederler. İspanyada, hristiyanlık, müslümanlık yerine kaim olduktan sonra, terakki etmiş midir? Orasını tayin etmek bana düşmez. Bununla beraber, hristiyan devletlerinin maddî ve manevî terakkilerinin takdirhahı ve hayranıyım. (*Pek iyi, sesler*).

Avrupanın hürriyetperver kanunlarına, idarelerine perestiş ederim. Çünkü, bu kanunlar milletlerin istikbâllerini ve terâkkilerini hazırlamıştır. Bu usul idarelere ve kanunlara hristiyanlığın muavenet edip etmediğini burada iddia edecek değilim; yalnız bunu temin edebilirim ki, Türkiyede, Meşrutiyetin ilânına en ziyade yardım edenler ülema olmuştur. Bunlar, Türkiyede kuvveyi maneviyeyi ve diniyeyi sağlamlaştırmak için daima terâkkiye doğru adım atmışlardır. Eğer, İslâm tarihi mütalâa edilecek olursa, şu kanaata varırsınızki, gerek Abbasiler gerek Eyyubiler zamanında ve Şarkta meşru bir takım itika-

dat üzerinde demokrasi ile beraber hürriyetin de temeli atılmış bulunmaktadır. Son söz olarak şunu ilâve edeyim ki, hristiyanlığın müslümanlığa karşı beslediği kin ve gayzı, müslümanlık hristiyanlığa karşı beslememektedir. Allaha şükrederim ki, hristiyanlığın bu hissiyatı, şimdi yavaş yavaş gayip olmaktadır. Eğer, din beynimizde bazı müskülât ika ediyorsa, onları da hal'etmek çarelerini bulacağız. Memleketimize ve birbirimize sıkı bir surette raptı kalb'ile müteahhit bulunacağız (*Bravo bravo, sesleri*).

Efendiler! Bana karşı gösterdiğiniz teveccühe güvenerek, size söylemek istediğim şeyler bunlardır. Parise gelinceye kadar geçtiğim yerlerde gördüğüm nümayiş ve hüsnü teveccühler kalbimde derin akisler uyandırmıştır.

Mithat Paşa, Pariste, Pozitivistler tarafından da davet edilmiş ve orada da bir nutuk söylediği sırada, Pozitivistler arasında gördüğü bir macara şunları söylenmişti :

« Necip milletinize söyleyiniz. Pariste ciddi ve samimi bir müdafii vardır, ve ayrıca şarkta her Osmanlı Macaristanın bir müdafiidir. Türkiye ile Macaristan muharebe meydanlarında birbirine karşı hörmet ve muhabbet öğrenmişlerdir. Nihayet bulmakta olan Avrupa müvazenesine karşı kundakçılık eden canilerin hareketine hail olmak için müttelik bulunmalıyız. »

Bu sözler de, bir alkış tufanile karşılaşmış ve (*Yaşasın Mithat Paşa!*) sesleri sokaklara kadar aks'etmişti (1)

Mithat Paşa, Avrupada, merkezi ikamet olarak Londrayı tercih ile buraya yerleştikten sonra, damadı Vefik bey ve beni de yanına aldırmiş ve bizi karşılamak üzere, Parise kadar gelmişti. Londrada, Porçester Teras (1) da bir yer kiralamıştık.

(1) Vasif Kilician. (Mithat Pacha Grand Vizir) nam frantzıca eserinden.

(2) Porchester Terrace.

Barası oldukça büyük ve önünde güzel bir de bahçesi vardı. Babam da dahil olmak üzere, ev halkı, ben, damadı, kâtibi, iki uşak ve bir de ahçı ki, cem'an yedi kişiden ibaret idik. Baza günler, babam, beni, damadı ve kâtibi hususisini yanına alarak, birlikte, Hyde Park'a dolaşmağa giderdik. Birgün, gene, Parkta dolaştığımız bir sırada, karşımıza, bilahare, İngiltere tahtına yedinci Edward olarak cülus eden, Veliiaht Prins of Veylz (1) çıkmıştı. Babam ile Veliiaht arasında sıkı bir dostluk olduğundan, arasına buluşup görüşürlerdi. Bu buluşmalarda, yanlarında, ekseri zamanlar, Felemenk (Hollande) veliahti olan Prens Doranj (2) da eksik olmazdı. Her üçü arasında teklifsiz bir samimiyet hüküm sürerdi.

Prins of Veylz (1), o gün de, gene teklifsizce, Mithat Paşanın koluna girmiş, eniştem Vefik bey, Vasıf Kiliçyan ve ben, kendilerini, arkalarından kısa bir mesafeden takip ediyorduk. Park'ın bir kıvrımında, hiç beklemediğimiz bir sırada, birdenbire Kırالیça Viktorya (3) ile karşılaştık. Kırالیça, daha o sıralarda, hayli yaşlanmış bulunuyordu. Âdeti üzere, tekerlekli bir koltukta oturmuştu. İmperatoriça, bir nev'i arabaya benzeyen bu tekerlekli koltuğuna oturarak, açık-havalarda, Parka gezmeğe çıkmak adetindeydi. Prins of Veylz (1), pederi, derhal validesi kırالیçaya takdim ile, Kırالیça Viktorya (3) da, Mithat Paşaya, su yolda iltifatta bulundu :

« Pek çok methinizi işittim. Memleketinizde hazırlamakta olduğunuz büyük inkilâbı menuniyetle takip ve taktir ediyorum. Görüştüğümüze memnun oldum. »

Mithat Paşa, bu iltifata şu yolda mukabelede bulunmustu :

« İltifatı Şevketmaabları liyakatimin fevkindedir; teveccühü Şakanenize teşekkür ederim. »

Bu mülâkatın, bu şekilde, Prins of Veylz (1) tarafından sureti mahsusada tertip edilmiş olduğundan şüphe yoktu. Kı-

(1) Prince of Wales : İngiltere Veliiahtı.

(2) Prince d'Orange : Felemenk Veliiahtı.

(3) Queen Victoria : İngiltere Kırالیça ve İmperatoriçası.

raliça Viktorya'nın (1), sürgün bir adamı resmen kabul etmesine İngiliz protokolü mâni idi; Mithat Paşanın nam ve mevki'i ise gizli olarak kabul edilmesine müsait değildi.

Dük of Saterland (2) Londrada, bir gece veliaht Prins of Veylz (3) (7nci Edward) ile Mithat Paşa'yı malikâmesine ye-meğe davet etmişti. O gece, büyük seyyah Stanley'in konferansını dinlemek için, veliaht da, sofrada hazır bulunanları St. James Hall'a davet etmişti.

St. James Hall'e ilk giren Veliaht Prins of Veylz (3) ol-muştu. Umum halk, Veliahtı ayakta alkışlarla karşılamışlardı. Onu mütaakiben Avusturya veliahtı Arşidük Rudolf (4) girmişti alkışlar devam etmişti. Üçüncüsü giren, Prens Napolyon da aynı suretle istikbal edildikten sonra, hola, Mithat Paşa girince, halk müthiş bir alkış tufanı koparmıştı. Her tarafta *Yaşay Mithat Paşa! Hürriyetperver adam, yaşay!* sesleri işitilmeğe baş-lamıştı. Bu tezanürat sırasında, İngiltere veliahtı yerinden kalkıp Mithat Paşanın elini sıkmıştı. Bunun üzerine, halk, büsbütün çoçarak nümayiş son dereceye vardiirilmişti (5).

Kırım muharebesinden sonra, İngilterede Türkiye hakkında derin bir alâka uyanmıştı. Bu alâka, Türk dostluğuna taraftarlık ve düşmanlık eden iki büyük İngiliz siyasî fırkasının programlarında yer almış bulunuyordu. Bu siyasî fırkalardan birine Tori'ler (6), yani muhafazakârlar, diğereine ise Vig'ler (7), yani liberaller denirdi. O vakitleri, Tori'lerin (6) başında Lord Bi-

(1) Queen Victoria : İngiltere Kraliça ve İmperatoriçarı

(2) Duc of Sutterland

(3) Edward VII

(4) Kromprinz Rudolf

(5) Vasıf Kiliçyanın : (Midhat Paşa Grand Vizir) nam Fransızca eserininin 131nci sahifesinden.

(6) Torry : İngiliz muhafakâr partisi

(7) Whig : İngiliz liberal partisi

konsfild(1) vardı ki, bu zat, aynı zamanda, İngiliz hükümetinin Başvekili de bulunuyordu. Tori'ler(2), pek çok İngilizler gibi, Mithat Paşanın inkılâpçı faaliyetini taktir etmekteydiler. Bunlar, türk taraftarı olup, Mithat Paşanın siyasetini iltizam edenlerin fırkasıydı. Muhalefet partisi olan diğer fırkanın başında ise, Mister Gladston vardı.

İşte, Veliiahttan ve hatta annesi Kraliçadan başlayarak, İngilterede Mithat Paşaya gösterilen sevgi ve alâkanın esbabını burada aramak icap eder. Bu siyasetin tabii bir neticesi olarak da, en büyük sınıflara mensup İngilizlerden hergün bir çok davetler gelmekteydi. Bilhassa şurası şayanı dikkattir ki, Bikonsfild'in(1) tercümeyi halinin 9ncü cildinde(3), Mithat Paşanın icraatından bahs'eden birçok yazılar bulunduğu gibi, *Lord Bikonsfild'in hususi muhaberatı* (4) ismi altında neşredilen bir kitapta, Lord'un, Lady Bradford ve Lady Chesterfield isimlerindeki iki mâşukasına yazdığı hususi mektuplarda, Mithat Paşadan bahs'edecek vakit bulabilmiş olmasıdır.

8 Kanunu Sani 1877

Lady Bradford,

.. Dün Türkiye sefirini(5) kabul ettim, çok müteessir, asık suratlı ve meramını bir türlü anlatamaz bir hal vardı. Ellerle işaretler yaparak Fransızca birşeyler mirdandı durdu.

(1) Lord Beaconsfield

(2) Torry

(3) *The Life of Benjamin D'Israeli Earl of Beaconsfield*, by George Earl Buckle in succession to W. F. Mouppenny London. John Murray, Albermale Street. London, W. 1. Six volumes.

(4) *Les Lettres intimes de d'Israeli*. Edition Bonard Grasset Paris. 6 Rue des Saint-Pères.

(5) Müzürüs Paşa.

Biçare Müsürüs, partiyi kaybetmiş tüyleri yolunmuş, amanı kesilmiş muharip bir horoza benziyor. Dünkü ziyaretile iktifa etmiyerek, bugün de, Türk fevkelâde mürahhası (bizim Salisbury'yi) yanına alarak, gene geldi. Salisbury, Mithat'ın bir mektubunu hamilen gelmiş olduğu için, bittabi red edemedim. Bir saat kadar mütemadiyen konuştu, fakat her halde Müsürüs'den daha açık ve daha iyi anlattı.

Galiba, İstanbul Konferansı yakında nihayet bulacak. Salisbury, rusları biraz daha yumuşatmaya muvaffak oldu, ben de, elimden geldiği kadar, türkleri teskine çalıştım...

2 Whitehall Gardens

13 Haziran 1877

Lady Bradford

...Mithat Paşa ile, bu sabah mülâkatta bulundum. (1) Kraliça Viktorya ve kraliça Elizabet'in aradığı heybetli ve müşekkel devlet adamlarına hiç de benzemiyor. Burnu kırmızımsı, saç ve sakalı kır ve gözlerine gözlük takıyor. Bununla beraber, büyük bir azmi hıyasat sahibi olduğu halinden belli. İstanbul ahalisinin ahlâken bozulmuş ve sükut etmiş olduğu halde, vilayetlerde, daha, mert, namuslu ve vatanperver hakiki türklerle tesadüf etmek mümkün oldağunu söylüyor. Parlamentosunun muvaffakiyetlerinden birinin de, bu adamları paytahta celb'etmiş olması olduğunu söyledi. Yalnız ümit ve temenni etmekle kalmayıp, bu kimselerin İmperatorluğu kurtarabileceklerine kaviyen inanıyor. Bulgarların, Tuna'yı geçebileceklerini hiç ummuyor. Türklerin, 1854 den tam iki misli fazla kuvvetle karşı koyabileceklerini,

(1) 21 nisanda Rusya Türkiyeye harp ilân etmiş bulunuyordu.

daha iyi silahlanmış olduklarını, nehir üzerinde küçük bir donanmaya malik bulduklarını ve denizlere hakim olduklarını iddia ediyor.

İngiliz asilzadelerinden ve büyük bir servet sahibi bulunan Dük of Saterland (1), türk menafiini himaye ve Türkiyede birçok senayi işleri vücuda getirmek maksadile, İngilterede, Stafford House'da, bir cemiyet teşkil ederek, başına da kendisi geçmiş bulunuyordu. Bu cemiyetin âzasında zinfuz ve gene büyük bir servet sahibi bulunan, Lord Blantayr'ın (2), rus siyasetine karşı bir tedbir olmak üzere, hiçbir teminat mukabilinde olmayarak, Türkiye dahilinde inşa edeceği demiryollarına dair, Mithat Paşaya yazdığı aşağıdaki mektup bu mes'eleye daha o zamanlarda verilen ehemmiyetin derecesini gösterir.

Ladswood Mold, N. Wales

5 Eylül 1878

Aziz Paşam,

Londradan gönderdiğiniz mektubu burada aldım. Temenni ederim ki, vatanınızın selâmeli ve kendi arzularınızın tahakkuku için, yakında, memleketinize dönmek imkânını bulasınız. Aramızda uzun bir müddet daha kalmanızı çok arzu ederdim. Bu suretle, İskoçyadaki çifliklerin nasıl işletildiklerini de görmüş olurdunuz.

İki hükümet arasında, ticarî işlerin yapılabilmesi için iktiza eden teşebbüsat hakkında vereceğiniz kararları alâka ile beklerim. İsterdimki, İstanbuldan Kornah'a ve oradan da, Musul'a kadar uzanan bir şömendöfer hattı inşa edilmiş olsun. İstanbuldan geçecek olan bu hat, Sinop ve Samsun'a, oradan da Sivas, Diyarbakır, Musul, Erbil, Kerkük. Bagdada ve Kornah'dan bir kola

(1) Duc of Sutterlaad

(2) Lord Bluntyre

ayrılarak, İskenderuna gelip nihayet bulsun. Böyle bir hattın inşası için sizden hiç bir teminat talebinde bulunmiyacağız. Bu, bizim siyasetimizi tayin edeceği gibi, Karadenizden Akdenize kadar bütün memleketinizin de tamamiyeti mülkiyesini tahti emniyete almağa yarayacaktır.

Hörmetlerimle
BLUNTYRE

Londraya vüsulümüzden birkaç ay sonra, Dük of Saterland, (1) bizi İskoçyadaki şatosuna davet etmişti. Bu seyahatimiz için, Prince of Veylz, kendi armalarını taşıyan hususi vagonunu Mithat Paşanın emrine tahsis etmiş bulunuyordu. Dük'ün şatosunda, 15 gün misafir kaldık. Bu müddet zarfında, Saterland ailesinin İskoçyadaki muazzam malikâne ve çiftliklerini, hudutları içinde bulunan ufak hususi bir tren ile, baştan başa dolaştık. Dük'ün çocuklarına bakmakta olan Miss Smith isminde bir mürebbiye, benim terbiyem ile meşgul olmak üzere vazifelendirilmiş ve İskoçyadan ayrılırken, Dük, muhabbet ve hörmet nişanesi olarak, Mithat Paşaya musenna bir çekmece hediye etmişti.

İstanbulda, Mithat Paşanın başında, oldukça geniş bir aile ve Avrupada, yanında birçok adamları bulunduğu için, masrafı da o nisbette fazla idi. Bu yüzden, Avrupaya teb'idinin ikinci senesinde para sıkıntısı başgöstermeğe başlamıştı. Bu ciheti ahmin eden veya haber alan Paşanın samimi dostları, yardımına koşmakta geçikmemişlerdi. Lâkin, Mithat Paşa, yardım olarak kendisine göndrilen paraların birçoğunu red'ettiğinden, bir müddet sonra, bankalardan, imzasız çekler gelmeğe başlamıştı. Bunların sahipleri malûm olmadığından, bittabi, iadeleri de mümkün olamıyordu. Bu meyanda, günün birinde, 10 000 altın liralık bir çek gelmişti. Mithat Paşa, bu kadar büyük bir parayı almakta tereddüt göstererek, kâtibi hususisine danışmak lüzumunu his'etmiş, Vasif Kiliçyan da : « Mademki gönderen kim

(1) Duc of Sutherland.

olduğunu bildirmemiş, şu halde, sizden mukabil bir külfet beklemiyor demektir. Dolayısıyla vatan uğuruna giriştiğiniz mücadeleye yardımda bulunuyor sayılır; bence kabulünde tereddüde mahal yoktur» mütalaasında bulunmuştu. Paşa, kâtabinin noktayı nazarını mâkul bularak çeki tahsil ettirmiş, lâkin aradan birkaç gün geçmeden, çekin, Mısır Hidivi İsmail Paşa tarafından gönderilmiş olduğu anlaşılmıştı.

Mısır Hidivinin, bu parayı göndermesinde birçok sebepler vardı. Mithat Paşanın, ilk Sedareti sıralarında, Mısır Hidivi, Abdülazizi ziyarete İstanbula gelmişti. Bu vesile ile, ne zamandan beri tasarladığı veraset işi mes'alesini de hal'etmek tasavvurunda bulunuyordu. Abdülaziz ise, çoktan beri Tahtı Saltanata varis olarak, oğlu Yusuf İzzettini geçirmeği düşündüğü için, böyle bir dâvayı maksadına çok uygun bulmuştu. İsmail Paşa, noktayı nazarını daha kolay ve çabuk kabul ettirebilmek için, zamanın vükelâsını elde etmeği düşünmüştü. Vükelâyaya, hediye makamında rüşvet verebilmek için ise, önceden, Abdülazizin müsaadesini alarak işe başlamak icap ediyordu. Yalnız, Abdülaziz, bu müsaadeyi verirken : «Şimdi, Sedaret makamında Mithat Paşa bulunuyor; o, böyle bir hediyenizi kabul etmiyecektir» demiş, Mısır Hidivi de, «Müsaade buyurulursa, bendeniz babul ettirim» cevabını vermişti.

İsmail Paşa, Sultan Abdülazize parlak bir ziyafet vermekle başlamış; som altın tabaklar, mücevherlerle işlenmiş siniler içinde yemek yedirmiş ve ziyafetten sonra, sini ve tabakları muhafazalarına yerleştirterek, hediye olarak, Saraya göndermişti (1). Bu meyanda Mithat Paşaya da, 50.000 altın ve diğer vükelâyaya, ehemmiyetlerine göre, muhtelif paralar ayırmıştı.

Mithat Paşa, o sıralarda, Emirgândaki yalısında oturuyordu. Hidivin başyaveri, 50.000 altını hâmlen yalıya geldiğinde, Paşa

(1) Bu sofranın kıymetininin tam 250.000 altın lira olduğu rivayet edilir.

evde olmadığından, paralar, olduğu gibi, haremine teslim edilmiş ve torbalar, birer birer harem ağaları vasıtasile harem dairesine taşıttırılmıştı.

Akşam, Mithat Paşa eve avdetinde, valide, ceryanı hali kendisine aynen anlatmış, ve haremde torbalar dolusu altınlar bulunduğunu söylemişti. Mithat Paşa, asabi mezaçlıydı; yapılan bu nuamele karşısında kanı başına fırlamıştı. Derhal haber göndererek, Hidivin yaverini çağırılmış ve para torbalarını, olduğu gibi, gerisin geriye taşıtarak, Hidive bildirilmesi için de, şu tebligatta bulunmuştu: «Hidiv hazretlerine teşekkür ederim; servete ihtiyacım olmadığını ve evlatlarını aç bırakmayacak kadar mala da malik bulunduğumu, lütfen kendisine söylersiniz» demişti.

Bu suretle, paralar sahibine iade edilmişti.

Mithat Paşanın bu hareketi, Hidiv İsmail Paşayı gücendireceği yerde, bilâkis, son derece takdirini mucip olmuştu. Neticim, bilâhare, Mithat Paşanın, Avrupada parasız kaldığını düşününce, yardım olarak, kendisine 10.000 lira göndermek emeline düşmüş, yalnız, ihtimal gene geri çevirir endişesile, imzasız bir ekle havale etmeyi daha müvafık bulmuştu.

Bu sıralarda, Lehistan asilzade ve zenginlerinden pek çokları da, Mithat Paşaya her hususta yardıma kalkışmışlardı (1). Buraya, bunlardan gelen yalnız iki mektubu derc'etmekle iktifa edeceğim. Bu mektupların mealinden de, o tarihte ceryan eden siyasi ahvalin bugünkine ne derece benzediğini görmek kabil olacaktır.

Rom, 30 Kanunu Evvel 1873

Fehametmaab,

Babı Âli tarafından, İngilterenin müdahalesini istemek hususundaki müracaat, Altesinizin müdebbirâne bir ta-

(1) Bunların gönderdiği mektupların bazılarını, Pariste iken, fransızca olarak tab'ettirmiş olduğum, (Mithat Paşanın Hayatı Siyehiyesi) namındaki kitabımda neşretmiştim.

vassutu olduğunu anlıyorum. Bu mühim vekayi anında hükümetinizin dümeni elinizde olmasa bile, öyle görüyorum ki, noktayı nazarınızı kabul ettirmek hususunda çareler aramaktan geri kalmıyorsunuz. Altesinizin, İngilterede pek çok dostu ve büyük bir nüfuzu vardır. Bu nüfuz ve dostlarınızı Gladstone'nun teşebbüsüne ve taraftarı olan Manchester propagandasına karşı kullanarak, harekete getiriniz. İngiltere parlamentosunun açılmasına yalnız 18 gün kalmış bulunuyor. Lord Beaconsfield hissiyatında samimîdir. Âdi pazarlıklara tenezül etmiyecğine inanmak isterim. Zaman pek çok kıymetlidir. Menfada olmanız dolayısıyla memleketinizi isteginiz gibi idare edemeyeceğinizi biliyorum. Fakat, yüksek ve nüfuzlu sesiniz, her hususta buna muadil olacaktır.

Hörmetlerinin kabulünü rica ederim.

Kont LADİSLAS

O tarihte, Polonya ile Türkiye arasındaki görüş yakınlığının sebebi şu idi : Rusya ile Türkiye arasında harp başlamıştı. Mithat Paşa, bir takım İngiliz meb'uslarla buluşarak, Lehistanda bir ihtilâl çıkarıp, böylelikle, rusları başka bir cephede meşgul ederek, bizim cephelerde olan tazyikini azaltmak emeline düşmüştü. Hatta, bu maksatla, bir iki İngiliz meb'usu Lehistana bile gitmiş ve Lehistan vatanperverleriyle Mithat Paşa arasında sıkı bir muhabere başlamıştı. Fakat, o esnada, Gladston'ın tarizlerine cevap olarak, Mithat Paşanın, *Daily Telegraph* gazetesinde iştirar eden açık mektubu üzerine, İngiliz sabık Başvekili çok müşkül bir duruma düşmüştü. Türkiyeye ait mes'elelere dair İngilterede, âdeta bir fikir meydan muharebesi başlamış bulunuyordu. Taraflardan birinin başında bulunan Gladston, hasmî, muhafazakârları devirmek için, olanca kuvvetile Türkiyeye hücum ediyor ve ruslar ile Şark slavlarını himaye etmek siyase-

tini güdüyordu. Karşı taraf ise, bir taraftan, türkleri müdafaa için tarihten misaller getiriyor, Türkiyede dolaşmış ecnebi seyyahların şahadetini ve İngiliz konsoloslarının raporlarını ileri sürüyor, bir taraftan dan Rusyaya karşı mukabil taarruzlarda bulunmaktan geri durmuyordu. Gazete makalesi, risale ve kitap gibi neşriyat o kadar mebzul idi ki, o zamana kadar İngilterenin hiç bir dahili işi bile bu derece umumi bir alâka uyandırmamıştı. Fakat, bununla beraber, İngiliz seciyesindeki yüksek ruh kültürü, bu gibi şahsî târızlerin aşırı dereceyi bulmasına daima sed çekiyordu.

Gladston, Mithat Paşanın, İngilterede görüğü parlak kabulü çok görmüştü. Filhakika, Mithat Paşanın, Avrupa devlet adamları ile yaptığı şahsî temasları, kendi tarafına kuvvet vermiş, ellerine bol münakaşa cephanesi geçmesine vesile olmuştu. Binaenaleyh, her ne pahasına olursa olsun, behemehal, Mithat Paşanın siyasi şahsiyetinin kıymetini düşürmek ve prestijini kırmak lazım geliyordu. Bunun da yeğâne çaresi, Şark slavlarına zulm'etmiş olmakla itham etmekle kabil olabilecekti. Gladston, Birmingham'da, bu gaye ile tertip edilmiş siyasi bir nutuk vermişti. Lâkin, Mithat Paşa, *Daily Telegraph*'ta çıkan açık mektubu ile, Gladston'un, nutkunda istinat ettiği esas menbaları kökünden çürütünce, Gladston'nun cephesinde mühim bir gedik açılmıştı. Bunun üzerine, efkârı umumiye şöyle bir kanaata varmıştı : Gladston'nun nutkundaki deliller bu derece esassız olğuna göre, diğer iddiaları, acaba, bunlardan ne derece farklı olabilir ?...

Gladston, içine düştüğü müşkil durumdan bir an evvel sıyrılabilmek gayesile, tekrar Birmingham'a giderek, bir tarzıye nutku vermek lüzumunu his'etmiş, ve bu tarzıyesine, biraz dürüstlük, biraz haktanırlık, biraz da tevil karıştırarak, işi örtbas etmeğe çalışmıştı.

Daha ileride de anlatacağım gibi, birkaç sene sonra, Mithat Paşa, Taifde idam edilmezden biraz evvel, Paşanın hakkında

reva görülen bu muameleyi, İngiliz parlamentosunda en çok tel'in edenlerden biri de, gene bu Gladston olmuştu.

Gladston, Birmingham'da verdiği tarziye nutkunda, şöyle demişti:

«Jaspar Moor tarafından, son zamanlarda, Bulgaristana dair bir kitap neşredildi. Bu kitapta, Mithat Paşanın şahsına karşı bir ittihat ileri sürülüyordu; bundan istifade etmek istedim. Halbuki, Mithat Paşa, *Daily Telegraph* gazetesinde çıkan açık bir mektubu ile, bu ithamı tamamilen red, ve kanaat verecek şekilde tekzip ediyor. Doğrusu, ben, bu kitaptan esaslı bir menba olarak istifade etmeği düşünürken, bu malûmatı veren adamın şayanı itimat bir kimse olduğunu zan'etmiş, ve icap ederse, isminin, kitap sahibi kimse tarafından açığa vurulabileceğine de inanmış bulunuyordum. Böyle bir hükmü vermekte biraz isticâl etmiş olduğumu itiraf ederim. Mithat Paşanın, bahs'ettiğim tekzipinin sıhhatı hakkında takikatta bulundum. Jaspar Moor, bu hususta, bana dediki: «Bu adamın ismini açıkladığım taktirde, bana malûmat vermiş olmasından dolayı hayatı tehlikeye düşebilir.»

Türkiye gibi bir memleket mevzubahis olduğu için, böyle bir özü yerinde bulduğumdan, Mithat Paşaya karşı yapmış olduğum itham da, bu yüzden, mevhum bir esasa dayanan bir iddia şeklini almış bulunuyor. Şark mes'elelerinde, benim gibi, ileri giden bir adamın alelade bir muhbirin, bahusus, menba'ı olmayan bir inbarı üzerine, ortaya bir iddia atmasını haksızlık sayarım. Böyle bir iddiayı tekzip etmek kudretini gösteren de, tabiatile bana karşı hak kazanmış olur. Binaenaleyh, yanlış bir kanaat ile işlemiş olduğumu muterif bulunduğum hatadan dolayı, tereddütsüzce ve bilâkaydüşart, Mithat Paşadan alenen özür dilerim. Bu tarziyemi umuma

daha iyi duyurabilmek için, elimden geleni yaptıktan sonra, neşir de edeceğim» demiş ve matbu risalenin bir nushasını imza ederek, Mithat Paşaya göndermişti (1).

Gladston, Mithat-Paşaya, yukarıda bahsi geçtiği şekilde hücum etmek ihtiyacını duyarken, Başvekil Lord Bikonsfild ile Hariciye Nazırı Lord Derbi, bilâkis, dost ve müttefik muamelesi yapmakta devam ediyorlardı.

Devam etmekte olan Rus-Türk harbi, İngilterede büyük bir alâka ile takip ediliyordu. Lord Bikonsfild'e kalsa, Kırım muharebesinde olduğu gibi, ihtimâl bu harpte de, müdahaleyi göze alacaktı. Harbin ilk devresinde elde edilen Türk zaferleri, her hususta cesareti arttıracak bir inkişaf kaydetmekteydi.

Harbin bir Türk zaferile nihayet bulması, İngiliz milletinin büyük bir ekseriyeti tarafından hiç de fena karşılanmayacaktı. Zira, Türkiye lehinde ve aleyhinde, İngilterede devam etmekte olan şiddetli münakaşaların arkasında, mühim bir İngiliz davası saklı bulunuyordu. Rus hükûmetinin, İngiltereye rakip bir kuvvet olarak, Akdenize taşarak, Balkanlara hâkim bir vaziyet almasına İngiliz milleti razı görünmemekteydi. Bununla beraber, Başvekilin kabine arkadaşlarından bir kısmında büyük bir karsızlık göze çarpmaktaydı. Bunlar, bu yüzden, çıkması îtinâli olan bir harbi hiç bir suretle göze almak taraftarı değildiler. Üstelik, Rusya ile anlaşarak Türkiyeyi feda etmeğe taraftar olan Gladston fırkası, bu gibiler üzerinde kuvvetli bir esir yapmaktan da geri kalmıyordu.

Böyle bir durumda, muhafazakâr bir kısım İngilizler, bütün kuvvetleriyle Mithat Paşanın teşebbüşlerine yardım etmek ve bu sayede maksada bir an evvel ulaşmak yolunu tutmuşlardı.

Mithat Paşa ile Kont Ladislas ve arkadaşları arasında, bir şbirliği vücuda getirerek, Lehistanda bir hareket uyandırmak maksadile kurulan Türk-İngiliz-Leh cephesi, işte, bu gibi el al-

1) Gladstone'un kendi elyazısıyla ithafını taşıyan bu risale nezdindedir.

tından idare edilmekte olan hareketlerden biriydi. Bu hareketin nam ve hesabına, Lehistan giden İngiliz meb'uslarından Con Batler (1) bu memlekette bir isyan hareketi uyandırmak ve bu sayede, Rus kuvvetlerini Lehistan üzerine çekmek maksadile bütün şahsi servetini bu uğurda feda etmiş olanların başında geliyordu.

O tarihlerde, Romada Sefirimiz bulunan Turhan Paşa gibi bazı süfera, Mithat Paşanın teşebbüslerindeki kıymet ve ehemmiyeti takdir ederek, aynı gaye uğurunda kendisile işbirliği yapmağa başlamışlardı.

Mithat Paşa, bir taraftanda, İtalyadaki temaslarına devam etmekten geri kalmıyordu. O aralık, İtalyan politikasında Krispi'nin muarızı olan Korenti hâkim mevkideydi. Rusyanın, Adriyatik denizine çıkması ihtimâli, İtalyayı çok korkutuyordu. Mithat Paşanın -bir müttefiki sıfatile, Romada çalışmakta olan Leh asilzadelerinden Kont Ladislas, Korenti ile muntazamen temaslar yaparak, neticeleri, mahrem mektuplarla, Mithat Paşaya bildirmekteydi.

Meş'um Rus-Türk harbi sıralarında, İtalyan siyasetini olduğu gibi meydana koyan bu mektuplardan bir tanesini aşağıda aynen derc'ediyorum :

Roma, 1 Şubat 1818

Altesse,

...Dün akşam Commendeur Cesar Correnti (2) ile uzun bir mülâkatta bulundum. Bana dedi ki: İtalya politikasını Machiavel'lik ile ittiham edenler çok yanılırlar. Bizim siyasetimiz, hakikat ve samimiyet üzerine müessesistir. Çünkü, böyle olmamış olsaydı, ancak o za-

(1) John Butier: Kent meb'usu.

(2) İtalya hey'eti vükelâsından nüfuzlu bir siyaset adamı olup Lombardia isyanını vücuda getirmiş ve İtalya vükelası üzerine icrayı hüküm ve nüfuz etmiş ve Kıral Umberto'nun meğubu ad'olunmuş İtalyan siyaset adamıdır.

man, Machiavelin namert hafidleri olmuş olurduk. Ecnabların bu büyük adamın fikir ve görüşlerine verdikleri mânalar, bizim bugünkü günde takip ettiğiniz emellerle kabili telif olamaz. Size kat'i ve umumî şekilde söyleyebilirim ki, bizler hissiyat ile siyaset yapmıyoruz. Yapmış olsak bile, beslediğimiz samimi hissiyata, Avrupa, gene de inanmak istemiyecektir. Halbuki, menafîimizin icap ettirdiği ahvali isbat ettikten sonra, hakkaniyet namına emniyet talebinde bulunacak olsak, Avrupa, herhalde bunu bizden esirgemiyecektir zannındayız. Burada, size, Avusturyaya karşı bir muhabbet besleyip beslemediğimiz hakkında teminat verecek değilim. Zira, böyle bir şeyden bahs'etmek, araya hissiyat karıştırmak demek olacaktır. Fakat, buna mukabil, Avrupa müvazenesinde, Avusturyanın büyük bir imperatorluk olarak muttak muhafazası elzem olduğuu kat'iyetle beyan edelilirim. Netekim, menafîimiz de bunu âmirdir. Bu siyasetimizin aksini iddia edenler, tamamen yanılırlar.

Avusturyayı mahvetmek için, Rusyaya ve Prusyaya, yahut her ikisine birden elimizi uzatmak, kendi memleketiniz menafîine karşı bir suikasttir. Bu, karşımızda, her an için, biribirinden kazalı iki düşman bulundurmak demektir. Avusturyanın taksimi ile, bu tehlikeler gene de ortadan kalkmış olmuyor. Tacite zamanından beri muarızımız olan, ve sırf Papanın manevi kuvvetini tanıtmış olmakla, tesadüfen dost ve müttfikimiz bulunan 60.000.000 alman ile, rusların ruslaştırdıkları 100.000.000 Moskof, zaten bir kâbus gibi üzerimize çökmüştür. Üstelik, Avusturyanın taksimini Türkiye takip edecek olursa böyle bir badireden elde edeceğimiz ehemmiyetsiz menfaat tepemizde sallandırılacak Damoklesin kılıcına teka-bül edemez. İltimal, Almanya, bize Tarantina ile bir iki şey daha vermeyi teklif edecektir, fakat, Triesteyi hiç bir zaman feda etmeğe razı olmayacaktır. Koskoca

man, Machiavelin namert hafidleri olmaz olurduk. Ecnabilerin bu büyük adamın fikir ve görüşlerine verdikleri mânalar, bizim bugünkü günde takip ettiğiniz emellerle kabili telif olamaz. Size kat'i ve umumi şekilde söyleyebilirim ki, bizler hissiyat ile siyaset yapmıyoruz. Yapmış olsak bile, beslemediğimiz samimi hissiyata, Avrupa, gene de inanmak istemeyecektir. Halbuki, menafîimizin icap ettirdiği ahvali isbat ettikten sonra, hakkaniyet namına emniyet talebinde bulunacak olsak, Avrupa, herhalde bunu bizden esirgemeyecektir zanındayız. Burada, size, Avusturyaya karşı bir muhabbet besleyip beslemediğimiz hakkında teminat verecek değiliz. Zira, böyle bir şeyden bahsetmek, araya hissiyat karıştırmak demek olacaktır. Fakat, buna mukabil, Avrupa müvazenesinde, Avusturyanın büyük bir imperatorluk olarak muttak muhafazası elzem olduğunu kat'iyetle beyan edebilirim. Netekim, menafîmiz de bunu âmirdir. Bu siyasetimizin aksini iddia edenler, tamamen yanılırlar.

Avusturyayı mahvetmek için, Rusyaya ve Prusyaya, yahut her ikisine birden elimizi uzatmak, kendi memleketimiz menafîine karşı bir suikasttir. Bu, karşımızda, her an için, biribirinden kazalı iki düşman bulundurmak demektir. Avusturyanın taksimi ile, bu tehlikeler gene de ortadan kalkmış olmuyor. Tacite zamanından beri muarızamız olan, ve sırf Papanın manevi kuvvetini tanımış olmakla, tesadüfen dost ve müttfikimiz bulunan 60.000.000 alman ile, rusların ruslaştırdıkları 160.000.000 Moskof, zaten bir kâbus gibi üzerimize çökmüştür. Üstelik, Avusturyanın taksimini Türkiye takip edecek olursa böyle bir badireden elde edeceğimiz ehemmiyetsiz menfaat, tepemizde sallandırılacak Damoklesin kılıncına teka-bül edemez. İhtimal, Almanya, bize Tarantina ile bir iki şey daha vermeyi teklif edecektir, fakat, Triesteyi hiç bir zaman feda etmeğe razı olmayacaktır. Koskoca

Cermanya, boğulmamak için, cenup sularında kendine herhalde bir menfez aramağa çalışacaktır.

Fransaya gelince, içinde bulunduğu müşkül ahvaldan kurtulabilmek için, Papanın yeni bir Ehlisalip ordusu toplamiyacağından eminiz. Halbuki, gelişmekte olan ve-kayı karşısında, Fransa, Avsturyaya gizli asker göndererek, Şark mes'elesine müdahale etmeğe kalkışacak olursa, böyle bir hareketi ile bizi bir ayak evvel Avusturya ile anlaşmağa mecbur etmiş olacaktır. Mamafih şunu da bilmelidirki, Avusturyanın İtalyaya ihtiyacı vardır. Hususile, çok eski bir dostluk ve millî hislerle kendisine merbut bulunduğumuz Macaristanın, Slav denizi içerisinde boğulmakta olduğunu da görmekle, bu hal, bizi, Avusturyanınkinden fazla, kendi menafiimizi kurtarmağa sevkedecektir. Şurasını da bilhassa tebarüz ettirmek isterim ki, mukabilini almadıkça, Avusturyanın, arazi hususunda bir tek adım bile genişlemesine asla müsaade edemeyiz. Tarantina veya Izonzo ovasını istiyoruz, demekie hiç bir zaman Avusturyayı gücendirmek niyetinde de değiliz. İsterdim ki, beynimizde yapacağımız anlaşmada, Avusturya, buralarını, kendiliğinden hediye olarak bize versin. Yok, eğer Tarantina, Avusturya ile aramızda ihtilâf ve münakaşe mevzuu olacak olursa, bunu, bizim asla kabul etmiyeceğimizden emin olabilirsiniz. Fakat, o zaman da, Addenizdeki ticareti bahriyemizi genişletmeyi derpiş etmek zaruretinde kalacağız. Bu hususta, vaktile, Conte Manebreca ve Chevalier Nigra, hernekadar, İngiltere ile bir anlaşmağa varmaya teşebbüs ettilerse de, Augustus Paget'in aleyhimize verdiği raporlar buna mâni olmuştur.

Arnavutluğa gelince; bu hususta size mahrem olarak diyebilirim ki, asla, Rusya ile ittifak ederek, veya muavenetile Arnavutluğu ele geçirmek siyaseti gütmüyoruz. Münih opüskülünde beyan edildiği vechile, Rusyaya it-

tifak etmiş oluşumuz kat'iyen yalandır. Arnavutluk üzerindeki emelimiz, ancak, Türkiyenin taksimine mâni olamadığımız taktirde vücut bulabilir. Rusyanın Adriyatik denizine kadar uzanmasına müsaade edemeyeceğimizi, siz de takdir edersiniz. Arnavutluk, Moskof istilâsına karşı aramızda daima bir sed teşkil edecektir. Türkiye İmperatorluğunun mevcudiyetini böyle bir ahvale bin kere tercih edeceğimize şüphe yoktur. Evet, Türkiyenin mevcudiyetini muhafaza ile, Macaristanı himaye etmek azmindeyiz. Fakat, bu emellerimizin vücut bulması için, behemehal Avusturya bize samimi bir el uzatarak hakkımızda beslemekte olduğu şüphe ve zanları aklından çıkarıp, İtalyanın başka tarafa müteveccih olan emellerine yardım etmelidirki, biz de, ancak o zamen, şimal istikametinde büyümesine göz yumabilelim. Tekmil siyasetimiz işte, bundan ibarettir.

Altesinize Correnti ile vukubulan mülâkatımı izah ederken italyan siyasetinin esas görüş noktasını da arz' etmiş bulunuyorum. Buna dair hükûmetime de bir telgraf çektim. Mülâkat takdir edeceğiniz gibi ehemmiyeti haizdir. Gayri resmi raporlar, resmi raporlardan bazen çok daha kıymetli olabilir. Zannıma göre ahvali hazirada, bu malûmat, İngiltere hükûmetini de alakadar edecektir.

Derin hörmetlerimin kabulünü rica ederim.

Kont LADİSLAS

Bu sıralarda, İtalya, siyaset bakımından, İngiltere ile birlikte hareket etmeğe meyyal görünüyordu. Mithat Paşa, bu yolda tavassut için kuvvetli bir cephe kurulabileceğine kanaat hasıl edince, İngiltere hey'eti vükelâsile temastan sonra, Başvekil Lord Bikonsfild ile uzun bir mülâkat yaptı. Bu mülâkatta, Başvekil, Mithat Paşanın fikrinin doğruluğunu habulde müşkilat

çekmedi. Fakat, ancak Kont Andraşi'yi (1) iknaya muvaffak olabildiği takdirde, İngiltere Devletinin, Avusturya ile beraber, Rusya Hükûmeti nezdinde müdahalede bulunabileceğini temin etti. Bunun üzerine, Mithat Paşa, derhal Viyanaya hareket etti, ve Viyanaya muvasalatından bir saat sonra, Kont Andraşi'den (1) bir mülâkat talebinde bulundu. Diğer taraftan, Türkiye Sefaretine, İstanbul ile muhabere edebilmesi için şifrenin Mithat Paşa verilmesi emrolunmuştu. Kont Andraşi ile olan ikinci mülâkatta, mes'ele tavazzuh etti, ve Mithat Paşa, Kontu iknaa muvaffak oldu. Avusturya hükûmeti ile İngiltere hükûmeti, Rusyanın harekâtına müdahaleye karar vermişlerdi. Kont Andraşi, Mithat Paşanın Viyanada bulunduğu Metropol oteline gelerek, bir saat kadar başbaşa görüştüler. Netice olarak, Kont Andraşi (1), Londradaki sefirine telgraf çekerek, Lord Bikonsfilde, Avusturyanın müdahale planına iştirâk ettiğini bildirmesini rica etti. Mithat Paşa da, Türkiye sefaretine giderek, şifre ile, İstanbula müracaatle, Zati Şahane arzu buyurlarsa, kendilerile veyahut beğendikleri diğer bir zat vasıtasile mes'eleyi hal'etmelerini, selâmeti memleket fikrine hürmeten yalvardı. Üç gün bekledikten sonra, âtideki telgrafa bir cevap alamayarak, müteessiren Viyanayı terk'edip Londraya döndü (1).

Mabeyin Başkâtibi Sait Paşa vasıtasile, Sultan Abdülhamide çekilen telgraf :

Londrada ikametim esnasında bütün kudreti acizane hususatı Devletin menafii ve hükûmeti metbuamın şân ve haysiyeti ile mütenasip bir sulhün akti hususunda sarfa çalıştım ve bu bapta bazı netayıcı haseneye

(1) Comte Adrachy: Avusturya-Macaristan Başvekil ve Hariciye Nazarı.

(2) Mithat Paşanın kâtibi hususisi Vasıf Kiliçyanın (Midhat Pacha Grand

Vizir) nam fransızca eserinden. Ed. Plon. Paris.

muvaffakiyetinden dolayı da müftehirim. Şimdi Viyana-da bulunduğum cihetle aynı hat ve hareketi takip etme-ği arzu ediyorum. Teşebbüsât ve icraatımın tasvibi Cenabı Padişahiye mukarin bulunması bittabı elzem olmağla bu bapta Zatı Hazreti Padişahinin âmali se-niyeleri ve hükûmetin takip ettiği hattı hareketin az çok malûmiyeti hususu unniyeme hâdim bulunacağından tebliğini arzu eder ve bulunduğumuz buhranı idare içinde tevdi olunacak her vazifeyi vüs'ü iktidarım dahilinde ifasına maaliftihar kabulde mecbur olduğumu arz ederim.

MİTHAT

Abdülhamit, harbe kendi planlarile devam etmiş ve netice olarak mahut Ayastefanos vaziyetini ihdas etmişti.

Menfi olarak Avrupada kaldığı iki sene, Mithat Paşa için, belki hayatının en çok elem ve üzüntü dolu seneleri olmuştur. Zira, hak ve teceddüt taraftarlarının elbirliğile, senelerden beri türlü gayret ve fedakârlıklar sayesinde, binbir müşkilâtla kazırladflkları büyük eserin, müstebit bir hükümdarın mahza keyf ve cehaleti yüzünden, kat'i akamete uğratılmasına uzaktan seyirci kalmak ve elinden bir şey gelemeden bütün emel ve ideallerinin birer birer yıkıldığını görmekten daha elim bir şey tasavvur etmek mümkün değildir.

Bir taraftan İngiltere, Fransa, hatta Avusturya ile İtalya da dahil olmak üzere, bu memleketlerde Türkiye için nekadarmü-sait ceryanlar bulunduğunu gören Mithat Paşa, bu sayede, Rusyanın çoktanberi, Türkiye aleyhinde hazırlamakta olduğu ölüm darbesine karşı koyabilmek için, bir müvazene kurmanın mümkün olabileceğini de anlıyordu. Bundan başka, o sıralarda, bilhassa İngilterede, Türkiyeyi kuvvetlendirmek arzusu, millî ve siyasî bir ceryan halini almış olduğu için, şemendöfer se liman gibi işler için, müsait şartlarda sermaye bulmak imkânları da hasil olmuş bulunuyordu. Fakat bunların cümlesi zaman geçtikçe zail olmaya başlamıştı.

Mithat Paşa, Londrada, Waterlaw and Sons namında azim bir müesseseyi ziyaret için bir davetname almıştı. Müessese direktörleri, Mithat Paşayı alkışlarla istikbal ederek, şu beyannameyi okudular :

« Biz, direktörler, müfettişler, memurlar ve ameleler Zatı Fehimanelerinize karşı beslediğimiz derin hürmeti kabul etmenizi sizden rica ederiz. Mithat Paşa ismi, bugün, İngilizlerin kalbinde derin akisler ve muhabbetler uyandırmıştır. Bu isim hiç bir zaman unutulmıyacaktır. Türkiyenin en meşhur bir devlet adamı ve türk Kanunu Esasisinin mücidi olan Zatı Devletiniz, müessesemizi ziyaret için davetimizi kabul etmekle her birimizin kalbinde derin hisler uyandırdınız. Temenni ederiz ki, bubâdireden, yakın bir zamanda kurtulursunuz, ve Türk İmparatorluğu, sizin yüksek direktifiniz altında eski şevket ve satvetini bulur.»

Bu beyanata karşı, Mithat Paşa, şu yolda mukabelede bulunmüstü :

« Efendiler, direktörler, müfettişler, memurlar ve ameleler ! Samimi istikbalinizle bana şeref verdiniz. Türk milletine karşı beslediğiniz kalpten gelen muabetten dolayı kendimi bahtiyar ad'ederim. Şahsıma karşı gösterdiğiniz teveccüh ve iltifata ayrıca müteşekkir olmakla beraber, bu teveccühün bir kısmı da kalblerinin safiyeti ve samimiyeti ile meşbu bulunan amele tarafından ibraz edilmiş olmakta, memleketim hakkında besledikleri temenniyat, yaşadığım ahval içinde bana medarı teselli olacaktır. Bu muazzam müessesenin zaman geçtikçe daha büyümesini diler ve kuranını tebrik ederim. (1)

• O zamanların en ileri gelen gazeteleri arasında, Sark işle-

(1) İngilterenin en meşhur, kıymetli evrak, para ve pul matbaası.

rine en çok alâka göstermekle şöhret bulmuş olan *Neue Freie Presse*'de çıkan, Mithat Paşanın aşağıdaki beyanını şayanı dikkattir :

Benim Avrupaya teb'idim, istibdadın meşrutiyete karşı aldığı bir karar neticesidir. Montesquieu (1) derki, meşrutiyet rejiminin istihsalı müşkil bir iştir. Mutlakiyete alışmış olan bir hükümdarı, hakimiyetinin bir kısmını millete devre ikna etmek, uzun bir mesaiye mütevekkiftir. Esasen müşkül olan bu işi, bazen mukabil ceryanlar da sekteye uğratabilir; mamafih, bundan dolayı, gayeye varmak geçikecek olursa, yeise düşmek doğru olmaz. Vakit sarfetmekten yorulmayan, sabır etmekten üşenmeyen ve sonuna kadar sebat edebilenler mutlak hedefe vasıl olurlar. Bizde, Kanunu Esasiyi tehdit eden tehlikeyi, ne simdiki hükümdarda, ne de bugünkü Nazırların şahsında aramak doğru olur. Asıl tehlike, hükümdarın etrafını saran müşavirlerin düşük seciyelerindedir. Bunlar, vicdanları körleşmiş, yalnız şahsî menfaatlerini düşünen öyle kimserlerdirki, daima hakikati ketmederler. Ben, iş başında buldukça, karşımdaki hükümdar dahi olsa, fikirlerine zıt olan düşünce ve kanaatlerimi ortaya koymaktan hiç bir zaman tereddüt etmedim ve bunu da ifa ederken, hiç bir zaman hörmet ve makama riayet icaplarından ayrılmadım. Dünyada, hükümdar makamlarını işgal edenlerin etrafında bulunanlar, hükümdarın yüzüne karşı kakikatı daima söyleyebilmek cesaretinde bulsalar, pek çok felâketlerin önü alınmış olurdu. Bence, hüsnüniyet azlığından ziyade, meşrutiyet mekanizmasını işletmek hususunda beceriksizlik vardır. İstibdat idaresi benim nazarımda

(1) Vasif Kiliçyanın (Mithat Paşa Grand Vizir) namında fransızca eserinden. Sahife 151.

tıpkı iptidai bir değirmen dolabına benzer, su değirmen dolabının üzerine aktığı müddetçe değirmen işler. Meşrutî hükümet de bir nev'i değirmendir. Fakat, bu değirmenin mekanizması, san'atkârane yapılmıştır ; usulüle harekete getirerek, işletmek lazımdır.

İstanbulda idarenin başında bulunanlar hakkında temennilerim şudur : Allah vere de, yeni değirmeni, eski değirmene mahsus iptidai usul ve göreneklerle işletmeğe kalkışmasınlar. Zira mutlakiyet sisteminin adamları ve bunların ahlâk telâkkileri, meşrutî bir hükümetin muharrik kuvvetleri olarak iş göremezler.

Rayetkeşi hürriyet olan büyük Reşit Paşaya, henüz mektepten çıkan gençleri iş başına getirdiğinden doalyı tân edenlere, Reşit Paşa, «Yeni bir idare için tamamile yeni ve genç unsurlar lazımdır» diye cevap verirdi. Ben de bu kanaatteyim. «Etrafımda ne kadar çok rakip gördümse, o kadar memnun oldum ve «memleketin işine yarayacak adam intihap etmek için imkânlar çoğalıyor» diye sevindim. Mamafih, bir kimsenin memleketine hizmet edebilmesi için, evveleminde, vatanını sevmesi şarttır, ve asıl mes'elenin ruhu da bu «vatani sevmek» mefhumu na verilen mânadadır.

Bence, vatanperver, kendi şahsî menfaatini ikinci derecede tutarak, maddî ve manevî bakımdan bütün mevcudiyetini, vatana faideli kılmak idealine vakf'edendir. Hakikî vatanperver, kendi rahatı, saadeti, ailesi ve hatta hayatını, her an vatanının selâmeti uğuruna fedaya hazır olan adamdır.

Uzun memuriyet hayatımda, benim de elime şahsî menfaatler temin edebilecek türlü fırsatlar geçmiştir. Hem bunlardan istifade etmek, hem de iş başırdaki olmak, sonra, günün birinde, keyf ve rahatımdan başka bir şey düşünmiyerek, bu dünyada, kendime müreffeh

bir mevki temin etmek, her zaman için mümkündü. Fakat, ben, vatanıma borçlu [olduğum hizmeti hiç bir zaman böyle bir mânada anlamadım. Zira, dünyada mad-dî hiç bir zevk tasavvur edememki, benim için, milletimin saygı ve sevgisinde tattığım saadetin fevkinde olabilsin. Netekim, memleketimin ve halkının refah ve saadetine faydeli olacak surette hareket etmeme mâni olan kuvetin hükümdar olduğunu gördüğüm zaman, derhal istifa ederek işten çekildim. Fakirliği ve menfa hayatımı yaldızlı kıyafetlere elmas ve altın ile süslü saltanathı hayata daima tercih ettim. Bende, gurur ve iftihar hislerini, ancak vatandaşlarımın hakkımda besliyecekleri teveccüh ve muhabbet uyandırabilir.

Mithat Paşanın Avrupa gazetelerinde çıkan bu gibi beyanatı, bittabii, Abdülhamidin kulağına kadar gitmekten geri kalmıyordu. Etrafındakiler, bunları jurnallarla şişirerek, Sultanın vehmine dokunacak şekilde tefsir etmekte birbirilerile yarışıyorlardı. Halbuki, Padişahı, Mithat Paşa aleyhine tahrik için, bu gibi faaliyete hiç de lüzum yoktu. Mithat Paşa, zaten müstebit hükümdarın rüyasından eksik değildi; üstelik, halkın Mithat Paşaya karşı olan muhabbetinin derecesini pek iyi biliyor, Avrupada gördüğü hörmet ve hüsnü kabulü duyuyor ve çekemiyordu.

Abdülhamit, Mithat Paşaya karşı duyulmakta olan bu umumî saygı ve sevgiyi bozmak veya hiç olmazsa akamete uğratmak için, memleketin en esaslı menfaatlerini feda etmeğe daima müheyya bulunuyordu. Netekim, memleketine en faydeli olabileceği bir sırada, Mithat Paşayı iş başından uzaklaştırarak, Avrupaya teb'idi de, bunun en açık bir delilidir.

Mithat Paşa, 1877 teşrininde, Avrupadan, Teşrifat Nazırı Kâmil beye cevaben yazdığı bir mektupta, ahvalden acı acı şikâyet etmiş ve aralarında şöyle bir muhabere de cereyan etmişti:

... Geçenlerde, Dersaadet gazetelerinin birinde neşrolunan mektup üzerine, bazı itirazat vuku bulduğunu işittim. Menfi olan bir adamın celbi merhamet ve şefkat edecek yerde, Devletin muamelât ve icraatına tarizi müş'ir tâbirat ile bazı zevatın yeniden infial ve husumetini davet edecek etvarda bulunmasını dostlar dahi nazarı hoşnudî ile görmeyeceklerini bilirim. Lâkin, bu mülahazatın vikayeyi şahıs ve zata ait nazariyat olmakla hatıra getirmek zamanı geçmiştir. Bugün bulunduğumuz hali felâket içinde, şahıs ve nefsinin selâmetini iltizam etmekten daha büyük bir cinayet yoktur. Mektupta yazılan şeyler nazarı insaf ile tetkik olunduğu halde, zan'ederimki cümlesinin mukarini hak ve sevap olduğunu kimse inkâr etmez. İğriliği var ise doğru olması, acılığı, hak bulunmasıdır. Hakkımda hüsnü teveccühü Padişahîyi tağyire muvaffak olanların, bir yıldır, gazeteler, risaleler ve hicviyelerle neşrettikleri denaetler ve hakaretlere nasıl sabır ve tahammül etmiş isem, şahsıma ait muamelât için gene tahammülde sebat etmek yedi iktidarımdadır. Fakat, otuz altı milyonda bir hisse olarak, haiz olduğum hakkı tâbiyet. bugün, memleketimizin düçar olduğu felâketi azime içinde sükût etmek iktidarını benden selb'etmiş olduğuna taaccüp etmemelidir. Vükelâyî Devletin ne iztirap ve müşkilât içinde olduklarını bildiğim ve gördüğüm cihetle, her halde hüsnü muvaffakiyetleri temenniyatından başka bir şey yapmamak ve dememek muvafıkı edep ve insaf olduğunu bilir isem de, vakit darlaşmış ve kırk seneden beri korkulan hata ve tehlike tamamen zuhura gelmiş olduğundan her evladı vatanın feryat ve şikâyete ve babı merhameti Padişahiye arzı hacete hakları olduğu gibi, bu kapıyı kendine mesdut görünlerin dahi her türlü vesayet ile hacetlerini ismaa çalışmaları tabiidir. Doğru.

yu söylemek, Padişaha sedakat. ve yalan söylemek, hiyanet olduğunu tefrik ve temyiz edecek zaman gelmiş ve Zatı Hazreti Padişahının selâneti millet ve memleket için teşebbüs buyurduğu tedabiri icraya mâni olanların hatalarını birer birer vukuat göstermiş olduğundan, ümit ederim ki, bu hatada bulunanlar, artık ağrazı za-tiyeyi bir tarafa koyup, metbuu mufahhamımız olan Pa-dişahımızın hüsnü niyatinden istifade ile, memleketi tahlise hasrı himem ve mesai ederler, Elfazı müdahane ve riyakârane ile telif ve terkip olunamayan ifadatımdaki kusur ve doksanın meşmulü nazarı merhamet buyurul-masını rica ile hatımı kelâm ederim.

17 Zilhicce 94

MİTHAT

Maruzu çâkirleridir,

Geçenlerde, huzuru Hümayunda, ahvali âlilerine dair bilmünasebe vaki olan suali âli üzerine, «mükedder ve perişan bir halde keştü küzar etmekte olup, geçinmek bahsına gelince istikraz ile yaşamakta bulduklarını» istihbar etmiş olduğumu arz ve beyan eylediğimde, meşhudu âlem olan mübarek ve rakik kalbi hümayun-ları iktizasından, kemâli merhamet ve şefkat ile bükaya gelerek, şimdilik def'i ihtiyacları için atiyeyi ihsan Şahane olarak, tarafı âlilerine gönderilmek üzere, 1000 lira buyu-racaklarını emrû ferman buyurmuşlar ise de, evvel emir-de, meblağı mezburun sureti irsali veya burada havaie edecekleri mahal kendilerinden bilsual ana göre icabının icrasını arz'eyledim. Bu iş'arı çâkiranemi Zatı Melekse-matı Cenabı Şehinşahi ile Zatı Mün imaneleri ve bir de bendeleri vakıf olup asla kimsene tarafına tecavüz etmi-yerek, pek mahrem tutulması kemali ehemmiyetle dikkat buyurulması, «her nasılsa biçare iğfal olundu» kelimesi

dahi lisanı âliyi Mülûkânelerinden şeref sudur buyurulmuştur. Ahvali âlilerinin hüsnü neticesine gelince, bundan böyle vaki olacak mekâtibe ile temin olunduktan sonra hasıl olacağı muktezayi iradeyi Şahaneden olduğunu beyan ederim.

Arizayı kemteranemin vusulü cevabile beraber vaki olan lûtuף ve inayeti Cenabı Melektariye teşekküren, lâzım gelen arzuhalin tarafı bendegâneme serian iş'ar ve irsaline himemi âliyeleri derkâr buyurulmak babında ve her halde emrû ferman efendimiz hazretlerindedir.

İş'ar olunan hususatın pek mektum tutulması tekrar tekrar emir ve irade buyurulmuştur.

23 Teşrîni Sani 1293

Bende

Naziri Teşrifatı Umumiye

KÂMİL

Ulüvvuhimem azizim efendim.

23 Teşrîni Sani tarihli tahriratı aliyenizi aldım. Dersaadetten hareketimiz gününden beri, bir âdi selâm irsalinde bile hezarı ihtiyat ile duçarı telâş ve iztirap olan bir dostun hattı desti ile mektup irsaline cesareti, badiî nazarda mucibi taaccüp ve tahayyür oldu ise de, mektubu okudukça hikmetini anladım. Ahvali âcizanem hakkında lûtfen vaki olan suali âli üzerine tarafı âlilerinden verilen cevapta «mükedder ve perişan keştü küzar etmekte» buyurulması, hakkı âcizanemde merhamet ve şefkatı Seniyeyi celb'etmet niyetile irad ve beyan buyurulmuş olduğundan teşekkür ederim. Fakat malûmu âli-leridir ki, bu tâbir, hakikaten gadir ve zulüme uğramış, âmânî kesilmiş, akıl ve şuuru dağılmış, serserî ve felâketzedeler hakkında müstamel olup, halbuki Zatı Şahanenin bizi İstanbul'dan çıkarıp Avrupaya göndermesi

Dersaadetçe vücut ve huzuru âcizanemin bir takım rahatsızlıkları mucip olacağına dair isnat olanan müfteriyatının önü kesilmek hikmetine müstenittir. Yoksa hak ve nâhak Devletin rütbeyi âliyesini ihraz etmiş ve Padişahın mükerreren ve alenen bunca muamelatı iltifatîyesine nail olmuş bir adamın, ecnebî memleketlerde çaresiz kalması ve serseri şahsî bişuur gibi gezip dolaşması, ne Devletin şanına ne de Padişahın rızasına muvafık olmiyacağı cihetle, bu tâbir yerine, «Mithat Paşa, Napolide ihtiyarı hali azlet ve orada duayi ömrü afiyeti Hazreti Padişahiye muvazebet etmekte imiş» demek, hem sıhhat makrun hem de muvafık dilhayı Hümayun olurdu za' ederim.

Fakat, esbabı taayyüşü âcizanem bahsında irad buyurmuş olduğunuz kelimât dahi pek doğrudur. Malûmu âlinizdir ki, bendenizin, âlemde, medarı iftararım olan esbabın biri de ahvali maliyeyi âcizanemdir. Dünyaya nasıl çıplak geldi ise öylece çıplak gideceğini görenlerin bu halde bulunması pek tabiidir..

Mektubu âlinizin bakiyeyi mündericatına gelince, buna dair birkaç söz söylemek için, evvelemirde affı âlinizi talep ederim. Malûmunuzdurki, muhlisiniz. Hacı Eşref efendi namında bir zatın oğluyum. Allah'tan başka kimseye intisap etmedim, kabiliyet ve ehliyetim kâffeyi ihvan ve akranımdan dün olduğunu muterifim. Hal böyle iken, eğer beni, dünyada lâyük olmadığım şöyle bir mertebeye isal eden bir sıfat var ise, doğru öz, doğru sözdür. Ve, müddet ömrümde ne kadar zahmet ve müşkülâta uğramış isem, anı da celb ve davet eden doğruluk ve doğru sözlülüktür. «Biçare iğfal olmuş» sözüne karşı, «Evet, hasbelbeşeriye öyle bir şey vuku buldu» tasavvur olundu demek, ve affını talep etmek muvafıkı edep olduğunu bilir isemde, olmayan şeyi zımnî olsun

itiraf etmek, yalan söylemek ve nefesine iftira etmek demek olmasıyle, bu ise, bendenizce küfranı nimettir. Ne olmuş, ne yapılmışki iğfal olunmuş olayım?... Sultan Abdülazizden sonra, mülke bir Padişah lazımdı; hasbelusul Sultan Murat geldi, hastalandı, deli oldu, ümit kesildi, hal'edildi. Yerine, gene hasbelusul, Sultan Abdülhamit cülûs buyurdu. Arzu olunduğu vechile, mesalîhi Devlet için halisane ve bizzat sarfı makdur etmek ve Devleti bir usulu cedide altına koyup ileri götürmek isticâat ve iktidarında olduğu görüldü ve herkese alâka-derehin riayet edip, hususile, hakkı âcizanemde fevkel-gaye ibrazı hörmet ve riayet buyurdu. Hasılı, herkesin istediği oldu. Bu ahvale karşı ne kadar alçak, ne kadar hain, ne kadar kâfiri nimet olmalıdır ki, bunların çümlesini mahvedecek bir niyette bir adam buluna veyahut öyle bir niyete hizmet ede! (Hasbinallah)

Mustafa Fazıl Paşa merhum, Sultan Abdülazize vermiş olduğu bir layihada, «Padişahların sarayı kapısında en sonra dahil olan doğru sözdür» demiştir. Vakıa böyledir. Lâkin, doğru söz, nekadar hatarlı ise, Padişahın zatına ve Saltanatına hizmet ve sedakat olduğu cihetle, o kadar faidesi azim olduğundan, menafii ammeyi mülâhazatı şahsiyeye takdim ederek, dogruyu söylemekten ve fedakârlıktan hiç bir zaman çekinmedim ve hangi yol bizi semti selâmete çıkaracağını ve nasıl usul memleketimizi yıkıp mahv'edeceğini hasbetelillah arz ve tafsilde tereddüt etmedim. Bunlar esbahı ağraz tarafından aleyhimde istimal olunduğunu bilirim. Lâkin, bugünkü vukuat, denilen sözlerin, sıtkı isabetini birer birer meydana koyar. Hayf ki, memleketi, uğradığı vartadan kurtaracak hal ve zamanda bir takım zatlar hayâlânı nefsanîye ile uğraşıp müştakil olmak tamahile, dünyada, kabili tamir ve islah olmiyacak ve insanlığa

yakışmıyacak bir hatada bulundular ve bununla, hem kendilerini bednam edip hem de memleketi şu hale getirmiş oldular...

29 Teşrini Sani 1293

MİTHAT

Maruzu çâkirkemineleridir.

Bundan bir müddet akdemce, Zatı Ebhetsematlarına takdim eylediğim muhalisetnameyi çâkirinin revşi mezmunundan Zatı Hamiyetsemat Milletperverilerinin, muktezayı ve iktizayı kareket ve müşvarı fehim ve idrâk buyurup arizeyi mezkûrun hangi menbadan sadir olduğunu teyekkûn ederek, teşekkürnanemin tastirine ve herhalde Zatı Ülyalarından memul olan lisanı hamiyeti tahriren kullanmağa gayret ve himmet buyuracaklarını ümit eylerken, şerefvürut eden cevab Sâmilelerinde bu mühim noktalar gözetilmiyerek, hakikati halin zinetsiz, belki libassız gelin gibi meydanı beyana açıkça koyuldu, ve nazarı itibare alınması icap eden nüktelere riayet buyurulmadığı görülmekle, bu keyfiyet baisi esefi âcizi olmuş ve simdiye kadar Zatı Âliyi Mün'imalarına nisbetle ileri götürülmüş olan harekâtı terakkiyi mesnedaneyi geriletmiştir. Hususile ki, İmameyi Subheyi Hilafetin, mazallah bir tahavvüle giriftar olmasına gûya müterakip olduğunuz hakkında, bazı mahalli âliyece iştibah hasıl olmuştur. Şimdi, bendelerinin, tebdilihava maksadile, bir iki ay için Mısırdaki bulunduğum cihetle, tahriri münasip ad'olunacak cevabı Hidîvaneleri, Mısıra, kullarının namına irsali emiri âsıfilerine menut olmakla olbapta ve herhalde emrû ferman...

24 Kânunu Evvel 1293

Nazırı Teşrifatı Umumiye

KÂMİL

Abdülhamit, Mithat Paşanın, ihsanını red ederek, bu yolda bir ce vap vermesine ziyadesile kızmıtı.

Teşrifat Nazırı Kâmil bey vasıtasile ceryan eden bu muhabere sırasında, Abdülhamit, bir aralık, Mithat Paşadan, Arupaşieri hakkında bir de layiha hazırlamasını talep etmişti. Aradan çok geçmeden, Plevne müdafasının kırılarak, şehrin düşman eline düştüğü ve Osman Paşa ile askerlerinin esir edildikleri haberi gelmişti. Böyle bir hadise üzerine, rusların, İstanbui kapılarana kadar gelerek dayanacakları aşikârdı. Mithat Paşa, böyle bir tehlike karşısında, ingiliz dostlarını harekete geçirmek, ve hiç olmazsa, bu sayede, mümkün mertebe vaziyeti kurtarabilmek ümidile, hemen Londraya koşmuştu. Fakat, tam bu sırada, ictinabı gayri mümkün gibi görünen yeni bir hareket başgöstermişti: Yeni ve müstakil bir Bulgaristan kurmak hevesli..

Mithat Paşa, vakit kaybetmeden, ahalisinin çoğu türk olan Silistre, Hezargrad, Şumnu ve Osmanpazarı gibi yerlerin, Bulgaristan hududu haricinde kalmaları lüzumunun Türkiye için ne kadar ehemmiyetli olduğunu dünyaya ilân etmek mustâceliyetini görerek, bu mes'eledeki görüşümüzü tebarüz ettiren bir risale kaleme aldı. Bu risalede, bilhassa türklerin, hristiyan vatan daşlara kötü muamele ettiklerine dair, o zamana kadar yayılmakta olan yanlış fikir ve kanaatleri tashih yolunda muknî deliller mevcuttu. Kendi hesabına, fransızca ve ingilizce olarak bastırıldığı bu nushalardan her tarafa binlercesini dağıttırdıktan sonra, hareketinden evvel, bir nushasını da, o sıralarda toplanmış olan Berlin kongresinde, Lord Bikonsfilde gönderdi. Sonra, Dük of Saterland'ın bir, müddet istirahat etmesi için şatosuna vaki davetini kabul ederek, yanına beni de alarak, birlikte İskoçyaya gittik.

1878 senesi, Ağustos ayı içinde, Abdülhamit, Londra Sefiri Müsürüs Paşa vasıtasile tebliğ ettiği bir iradesinde, Mithat Paşayı af'ylediğini ve 200 lira maaş ile Giritte ikametine müsaade ettiğini ve ayrıca de 1000 lira yol masrafı gönderileceği bildiriliyordu.

Bu vesile ile, aynı sene, Türkiyenin İngiltere sefiri olan bu Müsürüs Paşa ile, o sıralarda Bikonsfild yerine Başvekâlete geçmiş olan Gladston arasında ceryan eden calibi dikkat bir hikâyeyi burada anlatmadan geçemeyeceğim.

Gladston, İngiltere Başvekili olduktan sonra, bermutad, türkler aleyhindeki nutuklarından birini verdiği sırada, diplomatlar locasında oturmakta olan Müsürüs Paşaya gözü ilişerek, işaretle: «Bu zat türk değildir, bizim gibi hristiyandır ve bu yüzden sözlerinden kat'iyen müteessir olmadığına da emin olabilirsiniz» demişti. Bilahare, Müsürüs Paşa, bu açık târize itiraz makamında, Londrada, Türkiye Devletini resmen temsil etmekte olduğu için, başka türklerden ayrı tutulmasına hiç bir suretle razı olamayacağını ve Başvekilin nutkunu, başından sonuna kadar, kakikî bir türk hissiyatile dinlemiş olduğunu söylemek lüzumunu duymuştu.

Binnetice, Avrupada işsiz güçsüz vakit geçirmekten, Mithat Paşaya usanç gelmeğe başlamıştı. Çoktandır vatanının ve ailesinin derin hasretini çekmekteydi. Bu yüzden, Abdülhamidin Giritte oturmak üzere vatana avdeti hususundaki teklifini aynen kabul ederek, derhal hareket hazırlıklarına başladı.

Londrada ve Marsilyada olduğu gibi. geçtiğimiz her yerde, leyhte samimî tezahür ve nümâyişlerle istikbal ediliyorduk. Yolda uğradığımız Sira limanında, Gazi Ahmet Muhtar Paşayı, bizi karşılamaya, bir zırhli ile gelmiş bulduk. Vapurumuzdan inerek zırhliya bindik. Nihayet, 14 Eylûl 1878 tarihinde Hanya limanına vardık. Limanda bulunan ecnebi harp gemileri, top atarak ve mürettebatını *siren* direkleri üzerine sıralayarak, bizi selamladılar. Günlerce, adanın müslüman ve hristiyan halkı, (Yaşasın Mithat Paşa!) diye bağırarak, coşkun nümâyişlerde bulundular. Bütün bu nümâyiş ve tezahürler Saraya çok fena tesirler yapmıştı.

Bundan 66 sene evvel, Hanya limanına girişimiz ve o istikbalimiz sahnesi, bütün teferrüatle bugün hala gözünün

önündedir. Gemilerden hep birden atılan toplardan, çocukluk saikasile o kadar korkmuştumki, «Bizi batırıyorlar!» diye feryat ederek saklanacak yer aramıştım.

Ertesi günü, tarafı Şahanedden tahsis olunan *Fuat* adındaki yat ile, ailenin bakiyeyi efradı da Giride gelmişti. Aynı vasıta ile Saray tarafından, sureti mahsusada, izam edilmekte olan bir memuru mahsusun da, Mithat Paşaya bazı iradeler tebliği için, Giride vüsulu mukarrer iken, her nedense, yata binmeğe yetişememiş olacağından, yerine, bir tezkere ile, arkadan, posta vapurile hareket edeceği bildirilmişti.

Mitha Paşa, Giride yerleştikten bir müddet sonra, İngiliz sefirinin mahrem dostlarından biri tarafından, 3 Teşrini Evvel 1878 tarihli bir mektup almıştı :

O zamanki hali, ve bilhassa Rus tesiri altında bulunanların, Abdülhamidin etrafında oynamakta oldukları rolü meydana koyması cihetinden büyük bir ehemmiyeti olan bu mektuptan, İngiltere sefiri, Sör Osten Layard, şunları bildirmekteydi :

Altesse.

Sefir Sir Austin Layard bana dedi ki : Sedarette bulunduğunuz sıralarda, hergün sofranızda oturan adamlardan birinin, Rus general İgnatief'e para mukabilinde casusluk ettiğine dair eline gayet kat'ı deliller geçmiş. Sadık bir adamınız olduğunu zan'ettiğiniz bu casus, sofranızda konuşulan şeyler hakkında, hergün, Rusya sefirine muntazam raporlar vermekteymiş. Sefir cenapları bundan başka, Padisahın etrafında, ruslardan para almakta olan adamların bulunduğunu da istihbar emiş. Altesiniz hakkında, Abdülhamidin vehmini tahrih edenler ve binnetice teb'idinize sebep olanlar da, bunlarmış. Bu sebeple, Sefir hazretleri, Abdülhamide sizden bahs'eder-

ken çok ihtiyatlı bir lisan kullanmak mecburiyetinde kalmış ve mütalâasına göre, Viyanada bulunduğunuz bir sırada, Padişahın ihsanını red'etmiş olmanız da fena tesir yaratmış.

Sefir cenaplarından aldığım talimat üzerine, Altesinize şunu da bildirmek isterim ki, Abdülhamit, her ne kadar, sizi, bir aralık, Giride vali tayin etmeği düşünmüş ise de, Sefir elinden geldiği kadar buna mâni ol-
çalışmış. Zira, Giritteki hoşnutsuzluk azalmıyacağı için, ne yapılsa beyhuda olacak ve büyümekte devam edecekmiş. Zaten, memleketinize faideli olabilmeniz için, be-
mehal bundan daha yüksek bir makama geçmeniz icap ediyormuş. Sefir, Altesinize bir yerde buluşup görüşmeği çok arzu ediyorsa da, buna, şimdilik, imkân görememektedir. Kendisile, sureti mahremanede muhabereye devam etmek arzu ettiğimiz taktirde, Sefiri çok memnun edersiniz.

Sefir, sizin şahsî iştirâkiniz olmadan, Türkiyede devam edilecek islahatın büyük müşkilât ile karşılaşacağına kânidir. İngilterenin, Şarkta takip etmesi en münasip olacak siyaset ile, Türkiyede yapılması lâzım gelecek islahat hakkında vereceğiniz fikirler, Sefir tarafından büyük bir ehemmiyet ve alâka ile telâkki edileceğinden şüphe etmeyiniz. Sefire doğrudan doğruya yazmağı daha muvafık gördüğünüz taktirde benim vasıtamdan kemali emniyetle istifade edebilirsiniz. Sizi şerefimle temin ederim ki, Sir Austin Layard ile yapacağımız muhabereden kimsenin asla haberi olmayacaktır.

Hörmetlerim

Mithat Paşanın, Hanyada sürdüğü hayat cidden çok sakin Memleket işleri hakkında artık iyiden iyiye yeise düşmüş olduğu için, her şeyden el ve ayak çekerek, kendisine ait

işlerden başka hiç bir şey ile uğraşmak arzusunda bulunmuyordu. Fakat, Abdülhamidin, gene de içi içine sığmıyor, bir türlü Mitl at Paşanın peşini bırakmak istemiyordu.

Giride yeni geldiğimizde, Başkitabetten gelen bir telgrafta, Mithat Paşadan teminat almak üzere, İstanbuldan Giride bir memuru mahsus izam edileceği bildirilmişti. Mithat Paşa, böyle bir teminattan ne kast'edildiğine bir türlü akıl erdirememiş olduğundan, işin hakikî mahiyetini anlamak üzere, mevzubahis haberciyi sabırsızlıkla beklemeğe başlamıştı. O sıralarda, İstanbulda çıkan ve kulaklarımıza kadar gelmekte geçikmeyen rivayetlerden, Mithat Paşanın, üçüncü defa olarak, Sedaret makamına getirileceği mevzubahis olduğundan birbiri ardınca, Giride tebrik mektup ve telgrafları yağmaya başlamıştı. Bunların içinde bilhassa şayanı dikkat olan Mahmut Celâlettin Paşanın şu mektubuydu (1).

Giritte âramsazı iclâl olan ebhetlû, devletlû Mithat Paşa efendimiz hazretlerinin hâkipayı âliyi dâverilerine arizayı çâkiranemdir.

Maruzu abdi müstedimleridir.

Bihamdüllâhi teâla, kemâli afiyetle Giride şerefbaşı vukubulan muvaseleti seniye-yi dâveraneleri mukaddime-yihayr iclâl olmak temennisinde takdimi vicdanî dayesini halisâne dermeyan etmekten geri durmayan ben-deyi geminelerince, dergâhı hakka arzı mahmedet en birinci vazifeyi ubudiyet sayılır. Yirmibeş seneyi mütejaviz

(1) Mahmut Celâlettin Paşa, evvelce, Amedi Diyanı Hümayun, sonraları, Nafia Nazırı olmuştu. Paris Seferi Münür Paşanın babasıdır.

Mahmut Celâlettin Paşa bilahare yazdığı (Mir'atı Hakikat) namında üç ciltlik eserinde, Mithat Paşa aleyhinde, garezkârane lisan kullanmakla, tabiat ve ahlâkı iktizasından, ne kadar bitarafliktan uzak olduğunu göstermiştir. Sırf bu sebebe müstenit olaraktır ki, Mahmut Celâlettin Paşanın mektubunu buraya derce lüzum gördüm.

olan müddeti intisap ve ihtisâsın silsileyi vekayii lûtfen nazarı âtifet estekâ perverilerine alınırsa, tercümeyi hali kemteranemin kısmı âzamı hizmeti seniyyeyi mün'imanele-
rinde geçen zamanlara ait bulunacağından, bu arizada arz ve iradına ictisar eylediğim sözlerin, daha evvelce, hakayiki müstekimanesi keffeyi mizan adaleti fekimane-
lerine dahil olmuş olacağında iştibah etmem.

Bu icmale şurasını ilâveye cür'et eylerimki, kulunuzun mebdeyi intisap ve neş'etinden beri revabıtı sıtk ve istikametim ârizayı halelden masun halmakla beraber bihasbittalih zaman olduki, bir takım bedhahtar hüsnü-
nazarı mekârimi eseri mün'imanelerini inhirafe çalıştılar ve bazı günler geçtiki, bu yolda tesvilate başlayanlar, madeleti müsellemeyi dâverileri âsarile mahzul oldular. Her hal ve makamda muvaffakiyet ve fehabeti bendeyi nüvazilerinin duacısı olan abdi gemineleri şu devrisûri hengâmında, cümleden ziyade müteellim ve müteessir olduğum halde, bir müddet, bulunduğum mevki ve maslahat, arzı teessurâtı tabiiyeye mâni olduğunu tefsire huzuru mealinüşuru rahimanelerinde hacet göremem. Lâkin, Odyan efendi ve damat beyefendi (1) marifetile bile arzından hali kalmadığım âsarı ihtisâsı gene ulüvvu merhamet Hidivanelerine vesileersan olmuş bulunacağını kaviyen memul eylerim. Ve, efendimiz gibi nukadı sıfatı istikamet olan bir vücudu âlînin hasiyeti ezeliyesince bu türlü izahate hacet olmaksızın, mazereti maruza hakkında âsarı kabul ibrazına tenezzül buyuracağı derkâr olmağla, bu bahiste dahi, vicdanımı temin ile arzı mefharet ederim. Hanya kasabasının ahvali mevkiyesince olan malumâtı âcizanem bimennihiteâla, kariben este-
kayi dâveranelerinin temennikerdesi olan hüsnü muave-

(1) Vefik Bey eniştem.

deti fehimaneleri duasını tekrara kulunuzu sevketmekte ve bekasında iştibah olmayan teveccühatı celileyimün' imaneleri measırı nüvaziyi mahsusu dâveranelerine inti-zarı çâkirânemi teyit -eylemektedir.

Bâkı, emrû ferman hazreti veliyülemrindir

Bende

13 Teşrini Evvel 1295

Elseyyit Mahmut CELÂLETTİN

İhtimal, İngilizlerin tesirile veya vehmine mağlup olarak, Abdülhamit, ne olur ne olmaz, Mithat Paşayı gözü önünde bulundurmak arzusuyla, bir aralık, yeniden Makamı Sedarete getirmeği aklından geçirmişse de, her nedense, sonradan, bu karardan vaz'gecerek, Süriye Umumî Valiliğine tayin etmeği daha münasip bulmustu.

Mihath Paşanın ilk kararı, teklif edilen bu yeni memuriyeti reddetmek olmuşsa da, sonra, Padişahın ısrarı üzerine kabule mecbur olarak, sureti mahsusada İstanbuldan gönderilen. *Fuat* yatına, ailesile birlikte rakiben, Suriyeye kareket etmişti.

Bejruta vardıktan bir iki ay sonra, İngiltere Sefirinin malûm mahren dostundan bir mektup daha alındı. Bu mektupta, Mithat Paşanın Suriyede başlamış olduğu islahat faaliyetinden takdirle bahs'edildikten sonra, şu mütalea serd'olunuyordu: «İngiltere Sefiri, bana, çok zaman evvel, İsmail Kemal beye alâka göstereceğini vaad etmiş, Sait Paşa da bu alâkaya iştirâk buymuşlardı. Fakat, ne biri, ne diğeri, mes'eleyi Padişaha açmağa cesaret edememektedirler. Sizden, sureti mahsusada rica ederim, Sefire lûtfen bir mektup yazarak, amelden sakit Kanunu Esasinin mâsum kurbanlarından biri olan bu zatın sürgünden kurtulması hususunda nufuzunuzu kullanınız.»

Bundan da görülüyordu ki, kimsenin, lehinde söz almağa cesaret edemediği bir mağduru menfasından kurtarmak için,

İngiltere Sefirinin mahrem dostu, Suriyede bulunan Mithat Paşaya müracaatle, Saray nezdinde tavassutta bulunmasını rica ediyordu (1).

Abdülhamit, Mithat Paşaya, eğer layıkile çalışmak fırsatı vermiş olsaydı, Suriyede yapılacak daha pekçok işler vardı. Fakat, Abdülhamidin müzmin vehmi ve gazezkâr ruhu, her türlü faideli harekâta mâni teşkil ediyordu. Buna rağmen, geçtiği her yerde, umran ve terâkki eserleri vücuda getirmek Mithat Paşa için, âdeta iptilâ halini almış bir itiyat olmuştu. Suriyede de, elinden gelen her şeyi yapmağa çalışmış ve her şeyden evvel, işe, Mektep, işlerini ele almakla başlamıştı.

Mithat Paşa, halkı gayrete getirmek çarelerine başvurarak, her tarafta yeni usul mektepler açtırmış ve kızları yeni usul üzere okutup yetiştirmek için hariçten, sureti mahsusa mualimler celb'etmiş, yetim ve kimsesiz olanlar için de, İstanbul, Bagdat ve Selânikte vücuda getirdiği İslahanelere benzer, burada da, ikiyüz mevcutlu bir İslahane kurmuştu. Bu meyanda yolların islahını da ihmal etmemiş, halk arasında teşkil edilen bir şirket marifetile Tırabulusşam ile Sahil (Mina), arasında dört kilometrelik bir tramvay yolu inşa ettirmişti. O tarihe kadar mahbuslara mezar olan ve içinden sağlam adam çıkmayan Akka zıندانını yıktırarak, yerine yeni usul hapishaneler inşa ettirmişti.

Mithat Paşa, Suriyede, kendi mıntıkası dahilinde, bu gibi umran işlerle meşgul olur dururken, İstanbulda, fesat ocagındaki ateş, hergün bir parça daha körükleniyordu.

Mısır hidivliğinden düşüp İtalyaya iltica eden İsmail Paşanın, ailesile beraber, İstanbulda ikamet etmesine müsaade verilmesi için, yapmış olduğu müracaat, bu gibi feşat ocaklarının bir-

(1) Mektupta bahsı geçen İsmail Kemal bey, ilk islahat hareketlerinde Mithat Paşanın izinde yürümüş bir vatanperverdi. Mithat Paşanın, Avrupaya teb'idi sırasında, nümayişlere istirâk ettiği için, tevkif edilerek sürülmüştü. London News resimlerinin arasında, bu nümayişi tasvir eden sahne mevcuttur.

denbire kabarmasına vesile olmuştu. Padişah, böyle bir fikre hiç bir suretle taraftar olmamakla beraber, bir defa da, Sedaret mazuilerinin reylerini almağı düşünerek, bunlara müracaatte bulunmuştu. Mithat Paşa, kendisine sorulan suale verdiği cevapta, İsmail Paşanın İstanbulda ihtiyarı ikamet etmesinde mahzur görmediğini bildirmesi üzerine, Abdülmamit büsbütün vesveseye düşerek, bu yüzden, Mithat Paşa hakkında yeni yeni şüphelere kapılmıştı.

Tam o sırada, İngiltere Sefiri Sör Ostın Layadın (1) Suriyede, Mithat Paşayı resmen ziyarete gelmesi, ve yapılan parlak resmi kabul ile şerefine verilen ziyafet ve söylenen nutuklara, erbabı fesat, bire bin katarak, Abdülhamide duyurmakla büsbütün çileden çıkarmışlardı.

Mithat Paşa, birbirini tevali eden bunca hâdisat karşısında, vazifesinde kemafissabık devamı gün geçtikçe güçleşmeğe başladığından, bu meyanda zuhur etmekte olan müskilât karşısında, ihtiyarlığını ileri sürerek, istifasını verdi. Abdülhamit, ihtiyarlık mazeretini kabul edemeyeceğini, müskülâta gelince, bu hususta da icap eden yardımlarda bulunacağını vaad ederek, bermutad iltifatlarına gark ile, Suriyede vazifesi başında kalması için, sureti mahsusada ısrar etmişti. Fakat, bu sırada, Saraya şöyle bir jurnal verilmiş bulunuyordu: «Mithat ve Ahmet Eyyup Paşalar, her ne kadar birbirileriyle geçinmez gibi görünüyorsa da, hakikatte, her cihetten hemfikirdirler. Yakında birleşerek, Şamda hükümet kuracaklar.» Bunun üzerine, Sultan Hamit, Şama, yeni askerî kumandan olarak, Müşir Hüseyin Fevzi Paşayı tâyin etmek lüzumunu duymuş, Mithat Paşayı da, İzmir valisi Sadrişbak Hamdi Paşa ile becayış ettirmişti. Bu suretle, Abdülhamit, asıl maksat ve hedefi olan uydurma Abdülazizin katil mes'elesini ileri sürerek, Mithat Paşanın tevfiği için, İzmir muhitinde bulunmasını daha uygun bulmuştu.

(1) Sir Austin Layard.

Mithat Paşayı İzmir'e götürmek için gelen *İzzettin* yatına ma'aile binerek, Beyruttan kareket ile yola çıkmıştık. Yarı yolda kömürümüz tükenerek, deniz ortasında kaldık ve yelken açmak suretile yolumuza devam mecbur kalarak, büyük müşkülât ve tehlike içinde, nihayet Marmaris civarında kâin bir körfeze iltica edebildik. Bittabi, bu müddet zarfında, vapurda yiyecek ve içecek gibi şeyler tükendiğinden aç da kalmıştık.

Marmaris sahillerinde geçirdiğimiz mahrumiyet dolu günlerin sonsuz üzüntü ve ızdırabını hiç bir zaman unutmadım. Abdülhamide karşı duyulmakta olan şüpheden dolayı, bu halın, her halde onun tarafından tertip edilmiş bir mel'anet olduğuna hükmedenler de çok olmuştu.

Denize sandal indirmek suretile, güç hal ile, cıvar köylerden yiyecek temin edebiliyorduk. Vapurumuzun bir haftadan beri ortadan kaybolmuş olduğu her taraftan duyulmuş olduğundan, bir İngiliz şilebi taharrimize çıkararak, sığındığımız körfezde bize mülâki olabilmışti. Bu sayede, ihtiyacımız olan kömürü buradan almakla yolumuza devam etmek imkânını bularak, nihayet, macera dolu sıkıntılı uzun bir seyahattan sonra, İzmir'e varabildik.

Mithat Paşanın niyeti, İzmir valiliğinde kalmıyarak, ilk fırsatta istifa ile, hususi hayata çekilmekti. Böyle bir kararı kat'i almış olduğuna göre de, İzmirde, yeni yeni işlere girişmek de istemiyordu. Fakat, o sıralarda, İzmirde öyle bir huzursuzluk hükümferma idi ki, vazife almış bir vatansever için seyirci kalmanın imkânı yoktu.

İzmir şehrinin içinde, yerli ve ecnebi hırsız ve serseri takımından birçok insanlar türemiş ve taşralar eşkiyalarla dolmuş olduğundan, mevcut zaptiye teşkilâtı ile bunlarla başa çıkmanın imkân ve ihtimali kalmamışti. Bu sebeple, Mithat Paşa, ilk iş olarak, yeni usul üzere bir polis ve jandarma teşkilâtı vücuda getirmek lüzumunu his'ederek, derhal faaliyete geçmişti (1). Bu sa-

(1) İzmirde, o sıralarda, asayiş umumiye o derece muhtel idi ki, bir pazar günü kiliseye gitmekte olan Avusturya Konsolosunun cebinden saati ça-

yede, az zamanda, şerirlerin bir kısmı yakalanarak, bir kaç idam edilmiş, ve böylelikle, birkaç ay gibi kısa bir zaman içinde, şehrin âşayışı yeniden iade edilmişti. Bermutad, Mithat Paşa, cadde açmak, islahane ve ilk mektepler vücuda getirmek, tramvay hatları kurmak gibi türlü türlü umran ve maarif işlerine de canla başla atılarak, memleketin imarile meşgul bulunduğu sırada, İstanbuldaki düşmanları fesatlarına durmadan devam etmişlerdi. İstanbul gazetelerinde, her gün, yeni çeşit rivayetler çıkıyor, bir gün Mithat Paşanın çıldırdığı, başka bir gün, Yunan gazetelerinde, memleket aleyhinde çıkan yazıların onun tertip ve teşviklik yapıldığı söyleniyordu. Mithat Paşa, o sıralarda, Sadrazam bulunan Sait Paşanın bu hususta nazarı dikkatini celb'ederek böyle bir adamın, hâlâ İzmir gibi, devletin mühim bir vilayetinin başında bulundurulmasına nasıl müsaade edildiğini sormuştu.

Nihayet, 1881 senesi iptidalarında, Saray ve taraftarını, umumi bir taarruza geçmeğe karar vermişlerdi. Abdülhamidin direktifi ile (Abdülaziz intihar etmedi öldürüldü) gibi bir iftira meydana konmuştu. Derhal faaliyete geçerek, böyle hayalî bir cinayetin yalancı şahitleri temin edilmiş, bir takım adamlar da işkencelerle yalan söylemeğe mecbur tutulmuştu. Damat Mahmut Celâlettin Paşa, Damat Nuri Paşa, Abdülazizin mabeyincisi Fahri bey ve daha birçok kişinin bu işte methaldar oldukları iddiasile, sözde irticanın bir kısım düşmanları hapsedile-

linarak, şahsına da alenen tecavüzde bulunmuştu. Bunun üzerine tekmil Konsololar Mithat Paşaya şikâyete gelmişlerdi, Mithat Paşa, bunların şikâyetini dinledikten sonra, cevaben: « İraatıma ve yapacağım tenkil hareketinin sonunda meydana çıkaracağım kimler olursa olsun, «Bu bizim tab'adandır» diye şefaet etmiyeceğinize dair hana yazı ile teminat verecek olursanız, yirmidört saat zarfında bu hale nihayet verebilirim» diye vaadde bulunmuştu. Konsololar, istenilen teminatı vermişler ve ertesi günü polisler, Fasula denilen mevkide, ve bu gibi eşhası şeririnin merkezi olan sair yerlerde, meydana do-laşan iki kaatil ve hırsız yakalamışlardı.

rek, sorguları yapılmak üzere, Yıldız Sarayında düzme bir de hey'eti tahkikiye kurulmuştu. Tayms(1) gazetesinin İstanbul muhariri, bu vesile ile gazetesine yazdığı bir telgrafta şöyle demektedir :

« İleri sürülen ithamların âdi bir entrikakan ibaret olduğu, şimdi artık tamamen tebeyyün ediyor. Bu işte, bizzat Sultanın bile daha ileri gitmeğe cesareti yok. Tahminlere göre, muhakeme safhasına geçilmeğe cesaret edilmeyerek, her iki damadın ve birkaç kişinin nef'edilmesi iktifa olunacaktır. Abdülhamidin en yakın dostları, tutulan yolun, yalnız kendisi için değil, bütün hânedan için gayet tehlikeli olduğuna kaani bulunuyorlar. Abdülhamit, şimdiye kadar olan sanimi nasihatler dinlemiyerek, kendisini müzevvirlerin yalancı sözlerine kaptırılmış olduğundan her halde bugün nâdim olmaş bulunmaktadır.

Teessüfe şayan olan bir cihet de, müzevvirlerin, meş'um teşebbusat ve faaliyetlerine hâlâ devam etmek imkânı bulabilmeleridir. Bilhassa, *Tercümanı Hakikat*, hergün (Büyük küçük bütün kabahatlılar behemehal tevkif ve tecziye edilmelidir) diye türlü makaleler yazıyor, ve malesef, bu gibi yazılara, Mithat Paşa gibi bir kimsenin de ismi karıştırılıyor. »

Mithat Paşanın İstanbuldaki dostları, fırtınanın ne taraftan doğru esmeğe başladığını fark'ettiklerinden, sureti mahsusada, İzmir'e bir adam göndererek, ve birçok da mektuplar yazarak, Mithat Paşaya, ısrarla, kaçmasını tavsiye ediyorlardı. Diğer taraftan ecnebî dostları da, bu tasviyelere iştirâk ile hususî bir vapur temini vaad ve teklifinde bulunmuşlardı.

Bütün bu haller devam eder dururken, Abdülhamit de, fırsattan bilistifade, maksadını mevkii tatbika koymak üzere son hazırlıklarını itmam ile meşğul bulunuyordu

(1) Times: İngiliz siyasi yevmi gazetesi.

Mithat Paşa, Abdülhamit gibi bir adamdan herşey beklemele beraber, hiç de kaçmak arzusunda değildi. Velevki, canını kurtarmak için dahi olsa, kaçtığı taktirde, böyle bir hareketin, aleyhinde serdedilmekte olan türlü ittihamların azçok doğru olduğuna dair açık bir itirafı olarak gösterileceğinden çekiniyor ve sırası gelince, aleyhindeki ittihat ve iddiaların hepsine cevap vererek, kolaylıkla red'ebileceğinden şüphe etmiyordu.

1881 sepesi Nisan nihayetlerine doğru, İzmire, binbaşı rütbesinde, Hüsnü adında bir Saray yaveri gelerek, akabinde Saray ile esrarlı bir takım telgraf muhaberesine başlamıştı. Aradan çok geçmeden, bunu, Mirliya Hilmi Paşa, Miralay Riza bey (1) ve maiyetleri takip etmişlerdi. Artık, yapılan işlerin ölçüsünde adaletin hiç hissesi kalmamış olduğunu, bundan sonra Mithat Paşa da, bütün çıplaklığıla görmeğe başlamış ve dolayısıyla, bu adamlardan her türlü keyfi hareket beklemek lazım geleceğinde şüphesi kalmamıştı.

Mithat Paşa, şahsen tanıdığı ve polis işlerinde istihdam ettiği bir Museviyi, zengin bir izmirli tüccar kiyafetine sokarak, haber toplamak üzere, Binbaşı Hüsnü beyin, Pasaport denilen mevkiin karşısında oturmakta olduğu otele göndermişti. Musevi, az zamanda, Paşa ile ahbap olmuş ve samimiyetini, akşamları birlite tavla oynayacak kadar ileri götürerek, öğrendiklerini, muntazamen Mithat Paşaya bildilmeğe başlamıştı.

Bir akşam, gene tavla oynarlarken, yanlarına bir telgraf memuru gelerek, yaverin acele makine başına çağırıldığı haberini vermişti. Bir müddet sonra, Hüsnü beyin telgrafhaneden telâş içinde döndüğünü ve acele kılıncını istettiğini gören sahte tüccar, hiç belli etmeden, «Görüyorum telâşınız var, yoksa bir işiniz mi çıktı?» diye sormuştu. Hüsnü bey de, «Aramızda kalsın; bu akşam, Mithat Paşayı tevkif etmek için, şimdi Yıldız Sarayı hümayunundan emri mahsus aldım» diye cevap vermişti.

(1) Bilahare Serasker Riza Paşa.

Musevi, bu haberi alır almaz, derhal konağa koşarak, Mithat Paşaya tevkiye ihtimali haberini vermişti.

Mithat Paşa, o zamana kadar, bu hususta kendisini ikaz eden dostlarına, daima şu yolda cevap vermekteydi: «Abdülhamide, benim için, «Korktu ve kaçtı» demek fırsatını verecek bir zemin ihzar etmiyeceğim. Yalnız, hayatıma karşı kast' edildiğini göreceğim olursam, ancak o zamandır ki kaçmak zorunda kalacağım.»

Sakız Adası âfeti sıralarında, Mithat Paşa, bahçe duvarının nazarı dikkati celb'etmiyecek bir köşesinde, arka sokağa nazır ufak bir kapı açtırtmıştı. Muhtelif menbalardan aldığı haberleri, Hüsnü beyin yanından gelen Musevi de teyit edince, nihayet başının çaresine bakmak zamanı geldiğini anlamıştı,

Saat, gece yarısına geliyordu. Babam, harem kısmına geçip, haremini, beni ve hemşiremi uykudan kaldırarak, hepimizle vedalastı. Sonra, yanına kâtibi Vasıfı ve uşaklarından Yusuf Ağayı alarak, gizli arka kapıdan sokağa çıktı. Tam bu sırada, birbiri arkasına üç top sesi işitildi.

İzmirde, yangın çıktığı zaman, top atarak haber vermek, ve halkın da tabancalarını havaya sıkarak bu nümâyîşe iştirak etmeleri adetti.

Mithat Paşayı tevkife memur olanların bu çareye başvurmaları, konak basılırken, atılması ihtimali olan silâh seslerinin etrafta telâş ve merak uyandırmasına mâni olmak için düşünmüş oldukları şeytanî tebdirlerdendi. Gûya, bu suretle, kendi silâh sesleri nazarı dikkati celb'etmiyecekti.

O gece, İzmirde atılan bu yangın topları, Abdülhamidin çoktan beri tasarlamakta olduğu, ve ondan sonra tam 33 sene daha sürecek olan iztirap dolu kanlı oyunun ilk perdesinin açıldığını haber veriyordu.

Saray tarafından Hilmi paşaya verilen emirler, yalnız Mithat Paşa değil, bir çırpıda ve ma'aile hepimiz imha edilmemiz içindi.

O sıralarda, evde. Nezir isminde bir harem aşığı vardı. Bu harem ağası, her nasılsa evvelinden elde edilmiş, ve arzuyu Padişahi mucibince, asker, konağı basarken, bir vesile ile üzerlerine ateş ederek, çıkaracağı kargaşalıktan bilistifade, Mithat Paşa ile birlikte çoluk ve çocuğunun işleri bitirilecekti.

Mithat Paşa, arka kapıdan konağı terk'ettikten az bir müddet sonra, Hilmi Paşa ile yaveri hususiler, bir cem'igafir halinde büyük kapının önüne gelerek, kapıyı çaldılar. «Kim o?» sualine, Hilmi Paşa, şu cevabı verdi: «Paşaya haber veriniz yangın var; emirlerini telâkki etmeğe geldik.»

Hizmetçinin, cevaben, Paşanın haremde olmadığını, dışarı çıkmış bulunduğunu söylemesi üzerine, gelenler, ne yapacaklarını şaşırmışlardı. Planlarının zan'ettikleri kadar kolaylıkla tatbik edilemeyeceğini anlayınca, Hilmi Paşa tavrını değiştirerek, ısrarla şu emri vermek lüzumunu duymuştu: «Paşanın içerde bulunduğunu biliyoruz, kendisini mutlaka görmek istediğimizi haber veriniz.»

Hizmetçi, aldığı cevabı, Mithat Paşanın haremine bildirdiğinde, valide, «Mademki inanmıyorlar, o halde açın kapıları içeri girsinler, kendi gözleriyle görsünler» demişti.

Kapı açılınca, önde Hilmi Paşa, yanında iki Mabeyin yaveri ve Miralay Rıza bey (1), arkalarında birçok zâbitan ve nihayet bir tabur asker içeri dolmuşlardı. Askerlerin hepsi de müsellahtı. Süngüleri tavandaki avizelere takıldıkça korkunç şaşırtılar çıkarıyordu. Hepimiz, dehşet içinde, yataklarımızdan dışarı fırlamış, hayretle olanları seyr'ediyorken, İskoçyadan beraberimizde getirdiğimiz Miss Smith, acı acı feryat ediyordu.

Hilmi Paşa ile adamları, Mithat Paşanın yatak odasına girerek, yatağını muayene etmişler ve henüz tamamilen soğumamış olduğunu görerek, Paşanın civarda bir yere gizlenmiş ola-

(1) Sonradan Serasker Rıza Paşa.

bileceğine hükm ile araştırmalarına bir kat daha keremi vermişlerdi. Merdiven başlarına nöbetçiler dikmek suretile evin muhtelif odaları arasındaki bütün ihtilât kesilmişti. Ortalıkta gezebilen yalnız valide kalmıştı.

Hilmi Paşa, Mithat Paşanın odasından çıktıktan sonra, karşısında bulunan bizim odamıza da girmeğe teşebbüs etmesi üzerine, valide, derhal önüne atılarak, bu hareketine mâni olmak istemişti. Ben ve hemşirem yataklarımız içinde, kordukan titreşerek, mürebbiyemize sokulmuş, büyük bir merakla neticeyi bekliyorduk.

Gördüğü mümaniata ragmen, Hilmi Paşa, şiddet göstererek, odamıza zorla girmekte ısrar ediyordu. Fakat, validenin bilâ fütur mukavemet etmekte devam ettiğini görünce, tehditkâr bir tavır takınarak, müdafaasız bir kadına karşı kılıncını çekmek âdiliğini de göstermişti. Bunun üzerine, validenin, kulalarımıza kadar aks'eden, «Paşa, çocuklarıma bir şey olacak olursa, seden davacı olurum» diye feryat ettiğini duyduk.

Nihayet, Hilmi Paşa, pürhiddet odamıza girerek, karyolarımızı için dişini aradı. Tam bu sırada, Harem Agası Nezir de (1), aldığı vazifeyi yapmak zamanı gelmiş olduğuna hükmederek, yataklardan birini siper alarak, cebinden çıkardığı revolver ile aşker üzerine ateş etmeğe hazırlandığı bir sırada, bir müddettenberi Nezirin harekâtini takip etmekte olan, orada bulunan, Ruhsar isminde bir halayık üzerine atılarak, şiddetli bir boğuşma sonunda, revolveri elinden almağa muvaffak oldu.

Binnetice Mithat Paşa, konakta bulunamayup, askerin üzerine ateş ederek, kargaşalık çıkarmak vesilesi de, bu suretle akamete uğrayınca, bittabi, cümlemizi katletmek tesavvuru da geri kalmıştı.

Mithat Paşayı bulamadıklarından dolayı, Hilmi Paşa ve maiyetinin hiddet ve şîdeti o dereceyi bulmuş idi ki, evrak aramak bahanesile henüz kırk günlük küçük hemşiremin beşiğini

(1) Nezir Ağa bu vak'adan sonra, Valide Sultanın Başağası olmuştur.

bileceğine hükm ile araştırmalarına bir kat daha keremi vermişlerdi. Merdiven başlarına nöbetçiler dikmek suretile evin muhtelif odaları arasındaki bütün ihtilât kesilmişti. Ortalıkta gezebilen yalnız valide kalmıştı.

Hilmi Paşa, Mithat Paşanın odasından çıktıktan sonra, karşısında bulunan bizim odamıza da girmeğe teşebbüs etmesi üzerine, valide, derhal önüne atılarak, bu hareketine mâni olmak istemişti. Ben ve hemşirem yataklarımız içinde, kordukan titreşerek, mürebbiyemize sokulmuş, büyük bir merakla neticeyi bekliyorduk.

Gördüğü mümaniata ragmen, Hilmi Paşa, şiddet göstererek, odamıza zorla girmekte ısrar ediyordu. Fakat, validenin bilâ fütur mukavemet etmekte devam ettiğini görünce, tehditkâr bir tavır takınarak, müdafaasız bir kadına karşı kılıncını çekmek âdiliğini de göstermişti. Bunun üzerine, validenin, kulalarımıza kadar aks'eden, «Paşa, çocuklarıma bir şey olacak olursa, seden davacı olurum» diye feryat ettiğini duyduk.

Nihayet, Hilmi Paşa, pürhiddet odamıza girerek, karyolarımızı için dışını aradı. Tam bu sırada, Harem Agası Nezir de (1), aldığı vazifeyi yapmak zamanı gelmiş olduğuna hükmederek, yataklardan birini siper alarak, cebinden çıkardığı revolver ile aşker üzerine ateş etmeğe hazırlandığı bir sırada, bir müddettenberi Nezirin harekâtini takip etmekte olan, orada bulunan, Ruhsar isminde bir halayık üzerine atılarak, şiddetli bir boğuşma sonunda, revolveri elinden almağa muvaffak oldu.

Binnetice Mithat Paşa, konakta bulunamayup, askerin üzerine ateş ederek, kargaşalık çıkarmak vesilesi de, bu suretle akamete uğrayınca, bittabi, cümlemizi katletmek tesavvuru da geri kalmıştı.

Mithat Paşayı bulamadıklarından dolayı, Hilmi Paşa ve maiyetinin hiddet ve şiddeti o dereceyi bulmuş idi ki, evrak aramak bahanesile henüz kırk günlük küçük hemşiremin beşiğini

(1) Nezir Ağa bu vak'adan sonra, Valide Sultanın Başağası olmuştur.

biie altüst etmişlerdi. Bunun üzerine valide pencereye yaklaşarak, asker evi derhal tahliye etmiyecek olursa, milletten istimdatta bulunacağını kat'i bir lisan ile bildirmesi üzerine, mes'elenin nalka duyurulmaması için sıkı emir almış bulunan Hilmi Paşa, askeri dışarı çıkararak, yanında alakoyduğu birkaç adamla konakta kalmıştı.

Birkaç saat sonra, Mithat Paşanın, fransız Konsoloshanesine iltica etmiş olduğu haberi gelmesi üzerine, Hilmi Paşa, konaktan ayrılarak, asker ile Konsoloshaneyi kuşatmağa gitmişti.

Mithat Paşa, yanında kâtibi hususi Vasif ve uşaklarından Yusuf Ağa ile, gece yarısı, arka kapıdan sokağa çıktığında, ilk fikri, rıhtıma doğru ilerleyerek, orada kendisini beklemekte olan Joly Kumpanyası vapurlarından birine binmekti Avrupaya firarı için her türlü tertibat evvelinden alınmış bulunuyordu. Fakat, birkaç adım ilerledikten sonra, kordonun tamamen askeri işgal altında bulunduğunu ve deniz tarafına yaklaşmanın imkânsız olduğunu görmüştü. Şimdi, artık, bir tek çare kalıyordu: İngiliz konsoloshanesine iltica etmek. Tesadüfen, o sırada, oradan geçmekte olan bir arabaya atlamış, fakat sonradan, İngiliz Başkonsolosu Mister Denis'in, o aralık İzmirde bulunmadığını, bir müddet dinlenmek üzere memleket içlerine doğru seyahate çıkmış olduğunu hatırlayarak, çarünâçar fransız Konsoloshanesine müracaat etmek zaruretinde kalmıştı. Eğer, Mister Denis o sırada İzmirde bulunmuş olsaydı. Mithat Paşa ayarında siyasi bir mülteciyi, İngilizler, fransızlar gibi her halde satmağa razı olmiyacaklarından, ihtimal Mithat Pasanın, ondan sonraki hayatı da başka bir şekil almış olacaktı.

Fransız konsolosu Mösyö Pellisye (1) gece yarısından sonra gelen bu misafirini bizzat ve kemali hürmetle karsılamıştı. Mithat Paşa, tehdit altında bulunduğunu, ve hayatı tehlikede olduğu cihetle, fransız konsoloshanesine iltica etmek mecburiyetinde kaldığını ve Düveli Muazzamanın himayesine sığındığını, Mösyö Pelisyeye (1) bildirmişti. Fransız Konsoiosu, vakit kaybetmeden

(1) Monsieur Pelissier

diğer büyük devletlerin mümessillerini celb'ederek, bunlarla istişareye başlamış ve ilkönce İzmir ile İstanbul, sonra da İstanbul ile Paris arasında uzun muhaberelere girişilmişti.

Aynı zamanda, hem düşmanı olan adamı ezmek, hem de mes'ele çıkarmadan zevahiri kurtarmasını arzu eden Abdülhamit, işin bu türlü bir ceryan almış olmasından son derece meyyus olmuştu. Vaziyetin icabına göre rol oynamak hususunda bütün maharetini gösteren bir irade neşrederek, muhakemenin kanunî ve alenî olacağını, hakkaniyet ve adaletin bütün icapları göz önünde tutulacağını temin etmişti. Adliye Nazırı Cevdet Paşa, bu beyanatı Şahaneyi telgrafla Mithat Paşaya tebliğ etmiş, bir taraftan da, Abdülazizin ölümü hakkında rapor vermiş olan ecnebi doktorların ifadelerini aldırmağa başlamıştı. Bu ifadeler, şahitlerin, katil kakkındaki ifadelerini hükümden düşürecek şekilde zahur edecek olduğu taktirde, katil iddiasının gevşeyeceğini yani bu iddianın kanun haricinde bir silâh diye kullanılmayacağı şaya olarak her tarafa duyurulmuştu. Bu menevralardan maksat, hem o sıralarda Avrupada başgösteren teheyyücün önüne geçmek, hem de fransızlara bir menfaat gösterek, Mithat Paşayı, âdetâ satın almağa mâtuftu. O sırada, Tunus, fransızların işgali altında bulunuyordu; fakat, Osmanlı Hükümeti, bu işgali, henüz resmen tanımamıştı. Mithat Paşa, Saraya teslim edildiği taktirde, Tunusun büsbütün fransızlara terk'edileceği, el altından Fransa Sefaretine bildirilmişti. O zaman, bu müzakere için, Devlet hizmetinde bulunan Derse Paşa(1) tayin edilerek, İstanbulda iki taraf arasında bir anlaşmaya varılması üzerine, Fransa Sefareti, de Mithat Paşayı daha fazla himayeye devam etmek mümkün olmadığını İzmir konsolosluğuna bildirmişti. Konsolos bu haberi üzerine, mahcup bir vaziyet düşerek, hükümetinden aldığı böyle bir kararı Mithat Paşaya tabliğ ettikten sonra, konsolosluktan istifa etmişti.

(1) Derse Paşa, aslen fransız olup Mabeyin hizmetine girmiş ve Türkiye ile Fransa arasında Tunus mes'elerini mâlum şekilde halle varita olmuştur.

Devri istibdatta, Pariste neşrettiğim kitaplarda hasbelicap bu hadiseden açık bir surette bahs'edememiştim. Fakat surası muhakkaktır ki, Yıldızdaki keyfi muhakemenin ve Taifdeki faciannın mes'uliyeti maneviyesini Fransa taşımaktadır.

Hükûmetler, menfaatleri uğurunda, ihtimal birçok şeyleri göze aldırabilirler, fakat bayrağının şerefini menfaat mukabilinde satan bir memleket, ebediyen lekeli olarak kalır. Bahusus ki Mithat Paşa, o zamanki Avrupa siyaset sahnesinde mühim bir mevki sahibi bulunuyordu. Bütün teceddüt fikirli yüksek rical ve zevat ile şahsi dostluğu olduğu gibi, Fransada Tier (1) ve Gambeta (2) ile devamlı münasebetler idame etmekteydi.

Dostlarımdan Vasilaki Müsürüs bey isminde bir zat var idi ki, Sultan Hamit devrinde Şurayı Devlet âzsmndan bulunuyordu. Bu zat, Meşrutiyet zamanından sonraki kabinelerden birinde Posta ve Telgraf Nazırlığı da etmişti. 1906 senesinde, Pariste Genç Türkler arasında bulunduğu sıralarda, vaktile mektep arkadaşlığı ettiği Klemanso (3) ile çok sık görüşürdü. Bir gün, Klemansonun (3) kendisine şunları söylediğini bana anlatmıştı: «Ali Haydar Mithat beyi gördüğüm zaman âdeta yüzüne bakamıyorum: gayri ihtiyarı gözlerimi yere indiriyorum, mahcubiyet duyuyorum. Jül Feri (4) kabinesinin, Mithat Paşayı, Abdülhamide teslim etmek suretile yaptığı hata aklıma geliyor. Bu hareketle, Fransız bayrağının şerefi lekelenmiştir.»

Mithat Paşa, Fransız konsoloshanesinden alınarak, İzmir askerî kıışlasında muhafaza altına konmuştu. Ertesi gün, İzmirin manzarası tamamen değişmiş, âdeta askerî işğale uğramış bir şehir manzarasını almıştı. Her taraf askerlerle kuşatılmış, so-

(1) Thiers'in, Fransaya büyük hizmetleri vardır. 1870 den sonra ilk Reisi Cümhur olan zattır.

(2) Gambetta, Fransanın meşhur deviet ricalindendir. Kırالیyete karşı kıyam etmiştir. 1870 de Fransa Cümhuriyetinin ilânında büyük rol oynamıştır.

(3) Fransa Başvekili

(4) Jules Ferry.

kaıklarda dolaşmak yasak edilmiş, dükkânlar kapatılmıştı. Halkın, nümeyişte bulunmasından korkan Sultan Hamit, böyle bir hâdisenin önünü almak için son derece şiddetli zicri tedbirlere başvurmak ihtiyacını duymuştu.

Tevkif hâdisesinden iki gün sonra, Adliye Nazırı Cevdet Paşa ve maiyeti, İzmir valisi Ali Paşa ile bir vapuru mahsusla İzmir'e gönderilmişlerdi. Kısa bir isticvabı mütaakıp, Mithat Paşa, aynı vapurla İstanbul'a götürülerek, Divani-Âli kurulacak bahanesile bir müddet Yıldız Sarayı bahçesinde Çadır Köşkünde hapsedilerek bekletilmişti.

Bundan sonra, Yıldızda, mahkeme süsü verilen yeni bir komediya başlayacaktı. Fakat bu komedyanın içyüzü bir cinayetten başka bir şey değildi. Bu cinayetin en büyük rolünü de Sultan Hamit ile Çarlık Rusya oynayacaklardı.

Mithat Paşa İzmir'den ayrıldıktan sonra, eşyalarımız pencere-lerden atılmak suretile hükümet konağından çıkarıldık. Validem, kardeşlerim ve hizmetçi olarak elli ilâ altmış kişi sokaklarda kaldık. Bize elini uzatan, yardım etmek isteyen bir tek kişi bile bulunmadı. Nihayet sahibülhayır Süleyman bey isminde biri, şehrin ortasında bulunan bostanını açıp, çadır kurdurmak suretile, münasip bir ev buluncaya kadar, bizi burada misafir etti.

Osmalı tahtına çıkan Padişahlar arasında öyleleri vardiki, kendi menfaatlerini, milletin menfaatlerinden ne kadar ayırdıklarını, sırası gelince bütün çıplaklığıyla göstermişlerdir. Yeni türk nesli, bu gibilerin memleket istiklâlini ve varlığını yıkmak isteyen yabancı kuvvetlerle aynı cephede işbirliği yapmakta tereddüt etmediklerini, mütareke senelerinde, Vahdettinin hareketlerinde gözlerle görmüştür.

Abdülazizin son senelerinde bu manzaranın çok acıklı şekillerine şahit olunmuştur. Tanzimat hareketinin yarattığı tereddüt ve terakki hatveleri, Çarlık Rusyanının endişeye düşürmüş olduğundan nesillerden beri kendisine mevdu topraklar

elden gidecek, şikârını kaçıracak, hasta adam yatağından kalkacak korkusile, bu istibdadı mutlakayı yıkmak ve Türkiyede taassubu, cehalati, istibdatla hâkim kılarak, tereddiye yol açmakla her çareye başvurarak memleketi yıkmak istiyordu.

Türkiyeye, bu maksatla, General İgnatief adında bir de sefir gönderilmişti. Bu adam, Türkiyede kaldığı müddetçe sefirlik etmemiş, âdeta gizli bir Rus-Türk harbinde kumandanlık vazifesi görmüştü. Günün bir inde, rus ordularının, nasılsa karşılaşacağı bir düşmanı bir an evvel içeriden yıkarak, mukavemetsiz bir hale getirmek için bütün kuvvet ve istidatı ile çalışmıştı. General İgnatief, Mahmut Nedim (1) Paşayı elde etmiş, Sarayın da memlekette teceddüt ceryanlarını yıkmak hususunda aynı hedefleri takip etmesi sayesinde, Nedim Paşayı Sedaret mevkiine kadar çıkarmış ve her türlü bozgunculuk hareketini, ondan sonra, artık elbirliğile körüklemişlerdi. Sonra, bir aralık rezalet ayyuka çıkınca, Mahmut Nedim Paşa (1) daha fazla tutunamıyarak düşmüş ve yerine gelen Mithat Paşa tarafından nef'edilmişti. Lâkin, bilahare, tahta Abdülhamit geçip idareyi de eline alınca gene, Mahmut Nedim Paşayı (1) menfasından geri getirtmişti.

Padişah ile rusların, gaye itibarile müşterek buldukları planın esası, Saraya, körkörüne mütavaat etmeyenleri ortadan kaldırmak ve millî her türlü inkişafı, daha nüve halinde iken yok etmek gayesine mâruf bulunmaktaydı. Bundan dolayıdırki, daha ilk hamlede, Mithat Paşa, memleket haricine teb'it edilmiş, ne kadar muktedir kumandan varsa hepsi iş başında uzaklaştırılmıştı.

Mahmut Nedim Paşayı, (1) Midilli adasındaki menfasından getirten Abdülhamit, bir hazırlık tecrübesi olarak, gizli bir hey'et halinde, kafasına uygun adamlarla birlikte, bir sene kadar çalıştırmıştı. Rus harbinden sonra, bir aralık, memuriyetle

(1) Mahmut Nedim Paşa hakkında (Mithat Paşanın Hayatı Siyasisesi) nam kitabında mufassal malûmat vardır.

Rusyaya giden Rauf Paşa, Rus Çarından, Abdülhamide şu nasihatleri getirmişti :

1.—*Kanunu Esasi ortadan kaldırılmalıdır*

2.—*Padişah, müştakil ve hâkimi mutlak kalmalıdır*

3.—*Abdülazizin hal'i işine karışanlardan, hânedan namına intikam alınmalıdır.*

Mademki bunlar, Kanunu Esasi namına harekete geçmek istidat ve iktidarında olduklarını bir defa isbat etmiş bulunuyorlar, hânedanın memlekete tam mânasile sahip olabilmeleri için bunların, behemehal ortadan kaldırılması lazımdır.

Bu nasihatler, Sultan Hamidin müstebit ruhuna çok uygun gelmiş ve tereddütlerinin dağılmasına hizmet etmişti. Halk arasında dolaşmakta olan rivayetler, Abdülhamidi mütemadiyen rahatsız ettiği gibi, Rus harbi hezimetinden dolayı, halk arasında söylentiler de başlamış bulunuyordu. Sultan Muradın, artık şifa bulmuş olacağına ve Tahtın onun hakkı olduğuna dair dedikodular gitgide meydan almaktaydı. Bu sıralarda vukua gelen Suavî (1) vak'ası da, Abdülhamidin vehim ve telâşını arttırmaktan başka bir işe yaramamıştı ; kat'i bir karar almak ve ona göre harekete geçmek lüzumu hasıl olmuştu. Lâkin, bu öyle bir şey olmalıydı ki, hem Sultan Murat ile beraber yenilik taraftarları korkusu ortadan kalkmalı, hem de halkın şikâyetini mucip olan hoşdutsuzlukları yüklenebilecek bir kimseler bulunmalıydı. Bir taşla iki kuş vurabilmek için, yalnız hal'i davası kifayet edeceğe benzemiyor, başka bir ipucu daha bulmak lazım geliyordu. Bu uğurda sarf edilen büyük gayretler sonundadırki, nihayet, Abdülazizin katli devasını icat emek suretile işin içinden çıkılabilmişti.

Yıldız Sarayında, Mithat Paşa ile arkadaşlarını mühakeme etmek için hazırlanan Divan, işte bu gibi entrikaların mahsulü idi.

(1) Suavî 300 kişi ile Çırağan Sarayını basarak, Sultan Muradı tahta iclâs etmek istemiştir.

Osmanlı Padişahlarının çoğunun ahlâki ruhiyelerini anlamak için Vahdettin'in şu sözlerini hatırlamak kâfidir. Bu zat, Padişah olmazdan evvel, bir gün, dostlarından Fazlı beye (1) demişki: « Hânedanımızın mesleği, sevdiği insanı bir müddet sertaçı ibtihaç olarak başı üzerinde billûr bir kâse gibi taşımaktır. Fakat, kendisinden şüphelendiği anda, başında taşıdığı o kâseyi mermer bir meydanağa getirerek silkip fırlatır ve bin parça eder.»

Şu ifade ile, Vahdettin'in, cibilliyet ve ahlâki itibarile Abdülhamitten hiç de farklı almadığı görülür. Yalnız şu kadar vardır ki, Sultan Hamit, fazla olarak, zekâ, tecrübe ve izzeti nefis sahibiydi.

Muhakeme

Mithat Paşanın yazdığı, ve benim 1909 senesinde İstanbul'da bastırduğım (*Tabsarayı İbret ve Mir'atı Hayret*) nam eserlerde Yıldız Mahkemesine ait malûmat, muhakeme esnasında, bizzat Mithat Paşanın tuttuğu zabıtlardan alınmadır. Tafsilatın umumunu buraya almak imkânı olmadığı cihetle, birkaç sahifesini nakletmekle iktifa edeceğim; kusuru, Sarayın harekâtına ve o zamanki ahvalin cereyanına umumi bir nazar at'eden Times gazetesi muhbirinin telgraflarile, haksızlık karşısında isyan etmiş olan Avrupa efkârı umumiyesine tercüman olan İngiltere Meclisi Meb'usasında vukua gelen münakaşalara aittir.

Mithat Paşanın muhakemesine, 1881 senesi Haziran ayının 27 sine tesadüf eden pazartesi günü sabah saat dokuzda, Yıldız Sarayında başlanılmıştı.

Mithat Paşa, mahkemeye gelir gelmez, ilk söz olarak, muhakemenin aleni olmasına teşekkür etmiş ve buna dair kısa bir nutuk söylemişti. Mahkeme reisi, itham mazbatasını okuduktan

(1) Fazlı bey merhum: Prens Sabahettin'in sütkardeşidir.

sonra, Mithat Paşadan, nasıl bulduğunu sorması üzerine, Paşa şu cevabı vermişti:

«İki mahalini doğru ve sahih buldum. Onun da birisi başındaki besmelesi ve diğeri nihayetindeki tarihidir, kusur yerleri yalan ve yanlış ve kaideyi menazıradan hariç sözlerden ibarettir (1).

Mahkeme reisi—İzmirde vali olduğunuz halde fransız konsoloshanesine kaçmanızdan ve ecnebi bandırasına iltica etmenizden büyük töhmet olur mu?

Mithat Paşa —Evet ! İzmirde vali olduğum ve gece yarısı familyam içinde ve uykuda bulunduğum halde bağdeten üç tabur askerle basılıp mahkemeye bu suretle davet olunmaklığımın meşruiyeti ne vakit sabit olursa, benim de o hususta kusur ve töhmetim olup olmadığını dahi olvakit tayin etmek iktiza eder. (2)

Mahkeme reisi — Mithat Paşa, ne diyeceksiniz?

Mithat Paşa — Ben diyeceklerimi dün söyledim. Yani, bana sorulan şeylerin cevaplarını verdim.. Mazbata, başten bed'ile birer birer okunmalıdır ki cevaplarını vereyim.. Sayeyi Şahane-de, mademki işbu mahkemeyi aleniye icrayi adil ve hakkaniyet için teşkil buyurulmuş ve maznunu töhmet olan adamın ifadatını serbest söylemeğe hakkı olup istima etmek dahi mahkemenin kanunen vazifesi bulunmuş olduğundan, bu bapta müsaa-denizi rica ederim.

Mahkeme reisi — Evet, hakkınız vardır. Fakat söyleyeceğiniz sözler sadetten hariç olmamalıdır. (3)

Mithat Paşa — Hayır, sadetten hariç değildir. Şöyleki: Ben İzmirde iken, İstanbuldaki yerli ve ecnebi dostlarımdan bana gelen ve bir takım memurin ve tüccarra, kendilerinin müteal-

(1) Mir'atı Hayret sahife 217.

(2) Mir'atı Hayret sahife 222.

(3) Mir'atı Hayret sahife 251.

likatı taraflarından vürud eden mektuplarda Sultan Ahdülazizin yedi aharla katl'olunmuş olduğuna dair bir dâva çıkarılıp, bunun için celb ve haps'olunmuş olan adamlardan bir takımı sobada yakılmak ve su hazinelerine ve lağımına konalmak ve aç ve susuz ve uykusuz bırakılmak ve ayak üzerinde tutulmak misillü, muameleyi tazyikiye ile eşkence ve eziyet olundukları ve içlerinden, Pehlivan namında birisi eziyete dayanamayıp merhumu katl'eylediğini kerhen ikrar etmiş olduğu ve bu işe şahadet için talim olunan birkaç harem ağası olup, hatta reislerine Karabiber denildiği yazılmıştı. Bu sözler, İzmirde, o derece münteşir olmuştu ki, kahvelerde ve gazinolarda bile söylenmeye başlanmış, ve halkın çoğu inanmış ise de, rivayet olunan muamelatı fecianın şu asırda dünyanın hiç bir tarafında ve hususile İstanbulda, Pağışah Sarayında vukuu inanılır şey olmadığından, bu havadise ercufe nazarile bakılmıştı. Hatta, Dersaadete vüsulümden sonra, ilk defa olarak, hey'eti istintakiye ile beraber yanıma gelen Sürurî efendiye, bunları hikâye ile, «Sizin bir havuzunuz varmış, istintak olunanlar oraya konulur ve başları sobaya sokulup yakılır ve aç ve susuz ve uykusuz bırakılmış» dediğimde, efendiyi mumailerh, «bu haller şöyle dursun, tahtı istintakta bulunanlar, sayeyi Şahanede, kuzu eti ile it'am olundukları» cevabile mukabele etmiştir... Vakta ki, itham mazbatası yedime vasil olarak zirü bâlâsına bir kere atfü nazar ettiğimde, İzmirde iken işittiğim lakırdıların cümlesine inandım... Mazbata okunursa, anlaşılır ki, itham olunmak istenilen zevat ve kisanın haklarında kanunen ve hakikaten mucibi töhmet olacak hiç bir senedü delil olmadığı halde, herbirisi hakkında yalandan bir takım şeyler isnadile, gûya Mustafanın mütecasir olduğu katil maddesinde kimisi âmiri mücbir ve kimisi fiili katilde muavin ve müşarik denilerek, bu kadar nüfuzun katlü idamı hususunda şu derece semahat olunup da diğer taraftan merhumu öldürmüş denilen Pehlivan ile refikini mazur oldukları gösterilerek, cezaları tahfif ve aharına tahmil edilmek için hilafı ka-

nun, âmiri mücbir lakırdısı çıkarılması ve hele şahit denilen ha-rem ağaları, zaten, Saraydan Fer'îye dairesine kaatil denilen adamlarla beraber gönderilip, hini katilde hazır bulduklarını söylediklerine nazaren, bunların dahi, hiç olmazsa, şerik veya muini kaatil olmaları iktiza ederken hüküm mahallinde isimleri bile zikir edilmemesi ne acayiptir.

Mahkeme reisi — Mithat Paşa, sen pek ileriye gidiyorsun (1)

Müddeyi Umum (*kıyam ile*)—Merhumun valide ve ailesine sorulmadığı neden mâlum, ve arapların cezasız kalacağını kim demiş? Etibbaya gelince, bunların verdikleri rapor hükümsüzdür. Mamafih, keşifte bulunmuş olan etibbadan dört neferi mahkemeye celb olundu ya...

Mithat Paşa — Subhanallah! Bu denilen lakırdılar, benim söylediğim sözlerin ve sorduğum suallerin cevabi değil. Ben size, Abdülazizin nas! vefat ettiğini dairesinden ve Valide ve ailesinden niçin sormuyorsunuz diyorum. Siz, cevap olarak, «Evet sorduk, şöyle böyle söylediler» diyecek yerde, «Sorulmadığı neden mâlum» diyorsunuz. Eğer sorulmuş ise, ne demişlerdir. Arapların cezasız kalmağa imâ ediyorunuz; mademki müstahakkı cesa oldukları itiraf olunuyor, töhmetlerinin ve cezalarının itham mazbatasında yazılmasına mâni ne idi? Etibbanın verdiği raporun hükümsüz olduğunu, siz söylöyorsunuz; bakalım anlar da öyle mi söylüyorlar. Mahkemeye getirilen Marko Paşa ve Nuri Paşa ve diğer iki hekim, öyle birşey söylediler mi? Merhumun diri diri defn'olunduğu mazbatada yazılıyor; etibba bunu anlayamamışlar mı? Söylediğimiz sözlere kânenen ve kaideten cevap vermeyüp, deli Mustafa mıdır, pehlivan mıdır, bir herifin sözü ile ve iki arabın lakırdisiyle, zükür ve inas onbir nefer bicürm zevatı idam etmek mi istiyorsunuz?

Mahkeme reisi—Mithat Paşa, senin bu söylediğin kelâmlar dahi, senin için başkaca bir cinayettir (2).

(1) Mir'atı Hayret, sahife 253.

(2) Mir'atı Hayret, sahife 255

Mithat Paşa — Acayip! Siz bizi idam cezasile hükm'etmişsiniz, şimdi, fazla olarak, bir kabahat ve cinayetimiz daha olursa ölümün üst tarafından başka cezaya mahâl .olmadığından, anları da mezarlarımızın taşlarına yazabilirsiniz. Yoksa, müdafaa için bizi söylemekten men'edemezsiniz. Eğer sözüümüzde yanlış ve yalan varsa, anı beyan etmelisiniz.

Mahkeme reisi — (*Sükût*).

Mithat Paşa—Usulü muhakeme kanununun 266 nci ve 272nci maddelerinde musarrah olduğu veçhile, müttinem aleyhine muhakeme tarafından şahit ikame olunacağı gibi, müttehim canibinden dahi, istenilen şahitlerin mahkemeye celbiyle söylettirilmesi hükmü kanun icabından olmasile, bunların cümlesi mahkemeye gelmelidir. Masraf lâzım gelirse anı dahi tediye müteahhittiz.

Müdde'i umumi (*kıyam ederek, âzaya ve saireye hitaben*)—Mithat Paşa, burada kanundan bahs'ediyor, halbuki, kendisi, kavanini cedidenin hiç birini kabul etmemiştir. Hatta, geçen gün, bir adet usulü muhakeme kanunnamesi istediğinden göndermiştik. Kendisi, bu kanunnameyi yırtıp sobaya atıp yakmıştır. Mezkûr kanunname, biltesadûf, Mithat Paşanın yanında bulunmakla, Mithat paşa, bunu eline alıp ve kalkıp müddeyi umumiye hitaben, «Efendi! Yakmış olduğumu beyan ettiğiniz kanunname bu mudur... Şu yalanı irtikâba neden mecbur oldunuz?» diye sormuştur.

Müddeyi Umumi — Evet budur! Lâkin ben ne bileyim, bana öyle söylediler. Ben, hâşa, yalanı kabul etmem.

Mithat Paşa — Yalan söyleyüp ve yalan olduğunu ikrar edüp de, yalanı kabul etmem demek, başkaca bir yalandır. Ey reis efendi! Bu da bizim mezar taşına yazılacak bir cinayet değilse, tevarihe yazılacak bir ibrettir. •

Mahkeme reisi — (*Sükût*).

Mithat Paşa -- Kavanini cedideyi kabul etmediğime gelince, bunların kanun olmayıp serlevhalarında dahi muharrer olduğu

vechile, ileride kanuniyeti tasdik olunursa olvakit kanun olmak şartile meşrut bir takım talimattır (1).

Mahkeme reisi. — Mithat Paşa! Mahkeme nihayet bulmak üzere olmakla, müdafaanız için ne diyecek iseniz anı söylemelisiniz.

Mithat Paşa — Dün ve bugün ne sordunuzsa cevaplarını söyledim. Anlara mahkeme ne diyecek ise beyan etmeli ve daha sual edeceği şeyler varsa, söylemelidir ki, cevap vereyim (2).

Mahkeme reisi — İcra olunan mahkemede sabit olan ahkâma göre, müttehimlerden Pehlivan Mustafa ve iki nefer refikile Fahri ve Ali ve Necip beyler, kaatili mütaammit oldukları Rüştü ve Mithat ve Nuri Paşaların dahi kanunun 45 nci maddesi hükmünce faili müşterek olduklarına mahkeme hük'ettiginden ve bugün akşam olduğundan, cezaları yarın tebliğ olunacaktır (3).

Mithat Paşa — Efendi! Bu sizin dediğiniz faili müsterek la-kırdısı amiri mücbir sözünden ziyade yanlıştır. Kanunun 45 nci maddesinde bir cürmün müşterek failleri, kanunun sarahati olmayan mevadda ol cürmün faili müstakili gibi mücazat olunur diye muharrerdir. Halbuki, dediğiniz adamların, bilfarz ve takdir, töhmetleri mütehakkık olsa bile, faili oldukları cürmü müsterek nedir? Eğer, Pehlivan ile refiklerinin, Sultan Azizi öldürmeleri fiili ise, benimle Rüştü Paşanın fiili katilde, maazallah faillerle iştirâke münasebet alacak bir halimiz şöyle dursun. la-kırdısında bile methalimize delâlet edebilecek hiç kimse tarafından zımnî ve sarihî bir söz vukubulmayup yalnız itham mazbatasında hayalî bir takım isnadat ve müfteriyattan ibarettir. Mahmut Paşa ile Nuri Paşaya gelince, bunlar dahi fiili katilin neresinde iştirak etmişlerdir? Eğer, iddia ve isnat olunduğu

(1) Mir'atı Hayret sahife 257

(2) Mir'atı Hayret, sahife 257

(3) Mir'atı Hayret, sahife 277

vechile bunların Pehlivana emir ve telimat vermiş olmaları sabit olup da, anın için ceza tayin olunacaksa, âmiri gayri mücbir olacakları cihetle, bunun için kanunda tereddüp edecek ceza musarrahtır. Hatta, Fahri bey ve Cezayirli Mustafa ile Ali ve Necip beylerin bile töhmetleri sabit olmak lazım gelse, kanunen, ne kaatili müteammit ve ne de fiili katilde müşterek denilmek doğru olmayup, gayeti, muavin kaatil olmaları iktiza eder. Zira, muavin kaatilin cezası dahi kanunun ayrıca bir maddesi mahsusasında münderiçtir. Kaldı ki, mücrim hakkında tayini cesa bahsı mahkemenin hitamile tebeyyün edecek hale göre olmak lazım gelir. Siz, mahkeme hitam buldu diyorsunuz; iki gündür mahkemede söylenilen sözler nerede kaldı? Andan bir şey söylemiyorsunuz. Bu nasıl acayip mahkeme?... Demek oluyor ki, itham mazbatasında ne kadar yalan ve musannaşeler yazılmış ise, bilâ tağyir, anlar sahih gibi ad'olunup icra olunacak... Öyle ise, mahkeme namile bu mahale halkı toplamağa hacet ne idi? İstenilen cezalar mahkemesiz dahi icra olunurdu. Belki o suret daha ehven ve eslem idi. Zira, hiç olmazsa, Devletin umuru adliyesi bu derece tefessuh olunmamış olurdu.

Mahkeme reisi — Mahkeme bitmiştir. Ben, size mahkemenin kararını tebliğ ediyorum (1).

Bunun üzerine, tahtı mahkemede bulunanların ekserisi kıyam ederek, şahitlerin ifadelerini cerh ile «Söylemek istediğimiz lakırdıların sırası değildir diyerek bizi tehir ettiğiniz halde, şimdi mahkeme itam buldu demek nasıl adalettir ve nasıl kanundur?» diye haylı gürültü ve tazallum ettilirse de, hiçbirine kulak asılmayarak hey'eti mahkeme çıkıp gitmiş ve gurubuşems ile beraber mahbusun dahi yerlerine gönderilmiştir. (1)

(1) Mir atı Hayret sahife 277

Muhakemenin şureti ceryanı

İstanbulda bulunan *Times* gazetesi muhbirinin Yıldız Muhakemesinin sureti ceryanına dair, Londrada, gazetesine telgrafla bildirdiği malûmat şunlardı :

Times, 27 Haziran 1881 – İstanbul (1)

Dün, sureti ceryanını, muhtasar bir surette naklettiğim muhakemeyi resmiye, cidden görülmeğe şayandı. Yıldız bahçesi dahilinde, hiç bir bina ile muttasıl olmayan Malta köşkü, gayet sıkı askerî kordon ile kuşatılmıştı. Muhakeme zamanında, samimî sıfatile bulunabileceklere mahsus olmak üzere, biletler tertip olundu. Bu biletleri hamil olmayanlar, mezkûr köşkün etrafına bile yaklaştırılmıyordu. Bilet tedarikine muvaffak ve adedi pek mahdut olan zevat ise, köşke takarrüp ettikleri zaman, karşılarında, etrafı bir parmaklıkla çevrilmiş vâsi bir meydan ve ortasında, üstü güzel bir perde ile mestur gayet büyük yeşil bir çadır görüyorlardı. Muhakeme, bu çadırın içinde icra olunacaktı. Makamı, riyaseti, siyah elbiseli beyaz sarıklı, Sürurî efendi namında ülemâdan biri işgal ediyordu. Hâkimlerin sağ ve sol cihetlerinde, hey'eti hâkimenin kâtipleri ve anların arka-

(1) *Times* gazetesinin o zamanki muhbiri olan (Sir Mackenzie Walls) bilahare Hindistan Umumi Valilik müsteşarlığına, Meclisi Meb'usan âzalığına ve *Times* gazetesinin harici politika müdüriyetine kadar irtifa etmiş olması, kendisinin iktidarı zatiyesine bir delili kâvidir. Mithat Paşa mahkemesinde bizzat isbatı vücut etmiş ve yazdığı makalelerle efkârı nümüyeyi galeyana getirmiş olduğundan, Sultan Abdülhamit, müşarünileyhin kendi hakkında âleme saçtığı ateşli yazılardan pek ürkmüş ve her ne mukabilinde olursa olsun, elde edilmesini arzu etmiş idi. Hatta, birgün, teşrifat umumiye nazırı Münir Paşa aldığı bir irade üzerine, bir zat muhteremi müşarünileyh Mackenzie Walls ile görüşmeğe memur etmişdi. Sir Mackenzie Walls, bu zatı muhteremenin memuriyetini anlar anlamaz, elinde tuttuğu bir kibrit çöpünü göstererek, «Ben Sultan Hamitten şu kibrit parçasını bile kabul etmem» cevabını vererek meseleyi kapamıştır.

sında birçok yaveri harpler ve Saray hademesi ahzı mevki etmişlerdi. Ve, bunlara mailen, bir köşede, hasır iskemleler üzerinde, Damat Mahmut ve Nuri Paşalar, sabık iki Saray memuru, hademeyi Şahaneden üç zabıt, iki pehlivan ve bir de Saray bekçisi olmak üzere, on mahbus bulunuyordu. Samiinin muhakemeyi dinleyebilmesi için, çadırın yüzü açık bırakılmış ve İran Sefiri, diğer sefaret âzaları, birçok mansup ve mazul ecelleyi rical, yüz kadar yaver, uzun cübbeli, beyaz ve yeşil sarıklı ülemâ, birkaç gazete muhbirinden ibaret, yüzyirmi kadar seyirci bu çadırın karşısında bulunuyorlardı. Tavsiye ile gelmiş oldukları halde, adetleri yüzyirmiye tecevüz etmeyen samiinin daha ziyade çoğalmaması için, elden geldiği kadar çalışıldığı, boş kalan iskemlelerden anlaşılıyordu.

Birinci muameleyi resmiye, maznunların hüviyetini anlamak oldu. Akabinde, ihzar edilmiş olan ithamname okundu. Bu ithamnamenin mealı, sabık Hakan Abdülazizin hal'inden birkaç gün sonra, Damat Mahmut Celâlettin ve Nuri Paşalar, Sultan Abdülazizi katlettirmek üzere, iki pehlivan ile bir Saray bekçisini tavzif ettiklerinin tahakkuk etmiş olmasından ve merkuminden her birine yüzer lira ihsan ve üçer lira maaş verdikleri Cebi Hümayu kuyudatile de sabit olduğundan ve fiili cinayetin Mabeyinci Fahri beyin tavassutile meydana gelip, Saray memurlarından Ali ve Necip beylerin esnayı cinayette kılıçlarını çekerek, kapı önünde nöbet beklemek suretile, fiili cinayete istirâklerinden ve o zaman, Mithat, Mehmet Rüştü, Hüseyin Avni Paşalarla, Şeyhülislam Hayrullah efendiden mürekkep Komisyonu Âlinin malûmatı olmaksızın, böyle mühim bir mes'elenin fiile konmiyacağı bedihi olup, fazla olarak, Komisyonu Âli âzası, vak'ayı cinayet hakkında lazım gelen tahkikatı icabı vecnile icra ettirmediklerinden, Komisyon hey'etinin de filli katilde istirâkleri zahir ve binaenleyh, bunlarla, salifüszikir eşhasın müttehem olduklarını iddiadan ibaretti.

Mazbata okunduktan sonra, reis, maznunların isticvabına başladı. Bildiğini söylemek üzere, birinci olarak çağırılan Peh-

livan Mustafa oldu. Bu adamın nazarı dikkati celb'edecek, zahiren, hiç bir hali olmadığı gibi, pek çelimsiz bir şey görünüyordu. Pehlivan Mustafa, Damat Mahmut Paşa tarafından verilen bıçak ile Hakani sabıkın damarlarını nasıl kestğini ezberden okurcasına naklederken, yüzünde hiç bir eseri teessür müşahede olunmuyordu.

Hazırın üzerinde, bu ifadeyi vahşiye pek ziyade sui'tesir husule getirmiş ve bazı ihtiyarlar, nefretlerini acıktan açığa göstermeğe başlamışlardı. Pehlivan Mustafanın ifadesi, Boyabatlı Hacı Mehmet tarafından tasdik olunarak Mabeyinci Fahri beyin, Cezayirli ile beraber, fiili cinayet icra olunurken, Sultan Abdülazizin kollarını tuttuklarını söyliyerek, itirafatına hitam verdi. Cezayirli, birinci isticvabında verdiği izahatı büsbütün naks'etti.

Genç, uzun boylu, güzel yüzlü, mütenasibülâza, fakat zayıfca olan mabeyinci Fahri bey, bunlardan sonra isticvap olunarak, Pehlivan Mustafa ile Hacı Mehmedin ifadelerini ve müşahedelerini külliye red'etti. Gittikçe kesbi şiddet eden titrek bir seda ile, Sultan Abdülazizin hal'inden sonra, ahvali hususiyesinde gördüğü tebeddülâtı azimeden, şuuruna hâle geldiğini tarif ve Padişahı sabıkın intihar eylediğini musirrane bir surette iddia etti. Diğer mahbusin ise, Sultan Abdülazizin sureti vafatını anlatmaksızın kendilerinin böyle bir mes'eledede methalleri olmayup, bîgünah olduklarını iddia ederek, hâkimlerin kâffe suallerine az çok mâkul cevaplar verdiler. Uzun boylu, kavi bünyeli, güzel endamlı, kara ve büyük gözlü Damat Mahmut Paşa, cevap verirken, bazı müskülâta tesadüf eyliyor idi. Kalın ve gür bir sesle, birkaç defa, asabiyetinden helecan amareleri göstermiş ve pehlivanlarla diğerlerinin kendi aleyhinde isnat ettikleri müfteriyatı şiddet ve nefretle red'etmisti.

Saat ikiye doğru, arkasında yaverler olduğu halde, Mithat Paşa huzuru mahkemeye getirildi. Hazırının sükûneti umumisi arasında Damat Mahmut Paşanın yanına oturdu.

Kendisini, dört sene mukaddem, son defa gördüğümden ziyade sakallı, saçları ağarmış, fakat sıhhatte olduğu etvarından anlaşılıyordu. Teessüratını saklamak üzere, elile sakalını karıştırarak, müdaffaası için hazırladığı notları tanzim ederek, birden bire ayağa kalktı, ve iskemlesine dayanmış olduğu halde, müvaceheyi umumiyede muhakeme olunmasından hasıl eylediği meserreti ve mes'elenin tamamen tetkiki için Zatı Şahanenin hissiyatı vatanperveranesini taktir eylediğini, kendisinin âza bulunduğu ve bu cinayeti mutasavvireden haberdar olması lâzım gelen «Komisyonu Âli» yalnız müfterilerin tasavvuratında mevcut olup, yoksa böyle bir komisyonun asla teessüs etmediğini ve bütün mesaili hükûmetin, alelusul vükelâ vasıtasile icra olduğunu, şiddetli ve müessir bir lisan ile beyan etti.

Reisi mahkeme, bu katil mes'elesinin tahkiki için icap eden tetkikatın o vakit derhal yapılmamasındaki sır ve hikmeti sual ile tahtiye ettiğinden, Mithat Paşa, ana dahi şu suretle cevap verdi: «Sehven unutulmuş böyle bir tetkikattan dolayı mes'uliyetimi itiraf eder isem de, bundan, diğer bilcümle vükelânın dahi aynı suretle mes'ul olması iktiza eder.»

«Mithat Paşanın, fransız konsoloshanesine ilticası hakkında beyanatı gayet mahirane idi ise de, matluba muvafık değildi. Mithat Paşanın ifadatı hitam bulduktan sonra, diğer müttehimler gibi mahkemede bırakılmıyarak dışarı çıkarıldı ve tekrar muhakemeye devam olunmak üzere, diğer birçok şahitler getirildi. Bu şahitlerin başlıcaları üç genç adamdı. Pehlivan Mustafanın tarifi vechile, cinayetin sureti icrasını görenlerden biri, yani Sultan Azizin haremi hümayununda müstahdem kadınlardan Ali bey namında birinin zevcesinin ifadesile, Sultan Azizin cesedini yıkamış ve kalbinin üzerinde küçük bir yara müşahede etmiş olan beyaz sakallı, eski tarzda giyinmiş bir adamın ifadesi, en ziyade şayanı dikkat idi. Şahitler isma olunduktan sonra bir karar verilmeksizin, saat yedi buçuğa doğru hey'eti muhakeme dağıldı. Muhakemenin devam edeceğine ve

ihtimal bugün bir karar verilerek, hitam bulacağına dair rivayet deveren etmektedir.

Times, 23 Haziran 1881—İstanbul.

Sultan Azızın katli mes'elesinden dolayı, müttehem bulunanların mahkemesine bugün de devam olunarak, mahbusinden, fiili katli icra ile müttehem olan Mabeyinci Fahri bey, Cezayirli Mustafa Hacı Mehmet, Bahçivan ve Pehlivan Mustafa ile, hafiyen katil maddesine iştirâklerinden dolayı, Mithat, Damat Mahmut ve Nuri Paşaları ve Ali ve Necip beyleri cinayete iştirâkle ittihâm etmiş ve ilâmile mahkumiyet kararının ertesi günü ilân edileceği bildirilmiştir.

Times, 29 Haziran 1881—İstanbul.

Sultan Azizi katil maddesinden müttehem olanların mahkemesi sekiz saat devam etti. Mahkemeye birçok şahitler daha tedarik edilmiş olduğundan, içlerinde vükelâ ve Hakanı sabık ile Mabeyini Nümayun ararında vasıta olmuş İbrahim Ethem efendi namında biri, Sultan Azizin nasıl bir sureti gaddaranede katledildiğini uzun uzadıye tasrih ettikten sonra, müdafaa hususuna başlandı.

Mahbusinin müdafaası için hey'eti adul tarafından dört avukat intihap edilmişti. Avukadar, müekkillerinin hukukunu bir sureti lakaydanede müdafaa ettikleri cihetle, avukatından memnun olmayan Damat Mahmut Paşanın itirazatına meydan vermiş ve bizzat kendi kendisini müdafaaya mecbur olduğunu beyan ettikten sonra, ayağa kalkarak, hastalığına rağmen, aleyhinde iddia olunan eracifin birçoğunu cerh eylemeğe başlamıştır. On dan sonra, Mithat Paşa celb'olduğunda, Paşayı müşarünileyhe karşı, reis Süruri efendinin kin ve garezi malûm olduğundan, Süruri efendi, makamı riyaseti terk'ederek, yerine hey'eti adulden Kristoforidis namında birini tevkil etti. Mevadı kanuniye ve

usulü muhakemeye tamamiyle aşına olan ve Sultan Azizin halî mes'alesinde en ziyade methaldar bulunan Sadrı Esbak Mithat Paşa, bir saat kadar, bizzat müdafaayı hukuk ederek, kanuna muğayir bir surette hareket olunduğunu meydana koyduktan sonra, şahitlerin ve itiraficürm edenlerin müvacehe edilmelerini talep etti.

Mithat Paşa, bilcümle matlubatının hey'eti adu! tarafından kabul olunmadığını görünce, iskemlesine oturarak bir daha müdafaayı hukuk için kıyama lüzum görmedi. Reis, üç defa müşarünleyhi müdafaaya davet ettikten ve Mithat Paşanın cevap vermediğini gördükten sonra, ismaa hitam verdiğini beyan ve berayı müzakere, âzaları, arka tarafta bulunan mahale davet etti. Mahkemenin bidayetinden beri anlattığım şeyler, mahbusinin her ne suretle olursa olsun mahkûm edilmelerinin matlub bulunması için idi. Mahkûmların beyinlerindeki yegâne fark, yalnız esbabı ittihamiyenin başka başka olmasıydı. Matlub olan bu vechile icra edilen tertibat mucibince, maznunlardan dördünün fiili katli icra eylediğine, beşinin şeriki cinayet ve mütebakisinin de müşevvik ve muavin olduğuna karar verildi.

Times, 30 Haziran 1881 — İstanbul

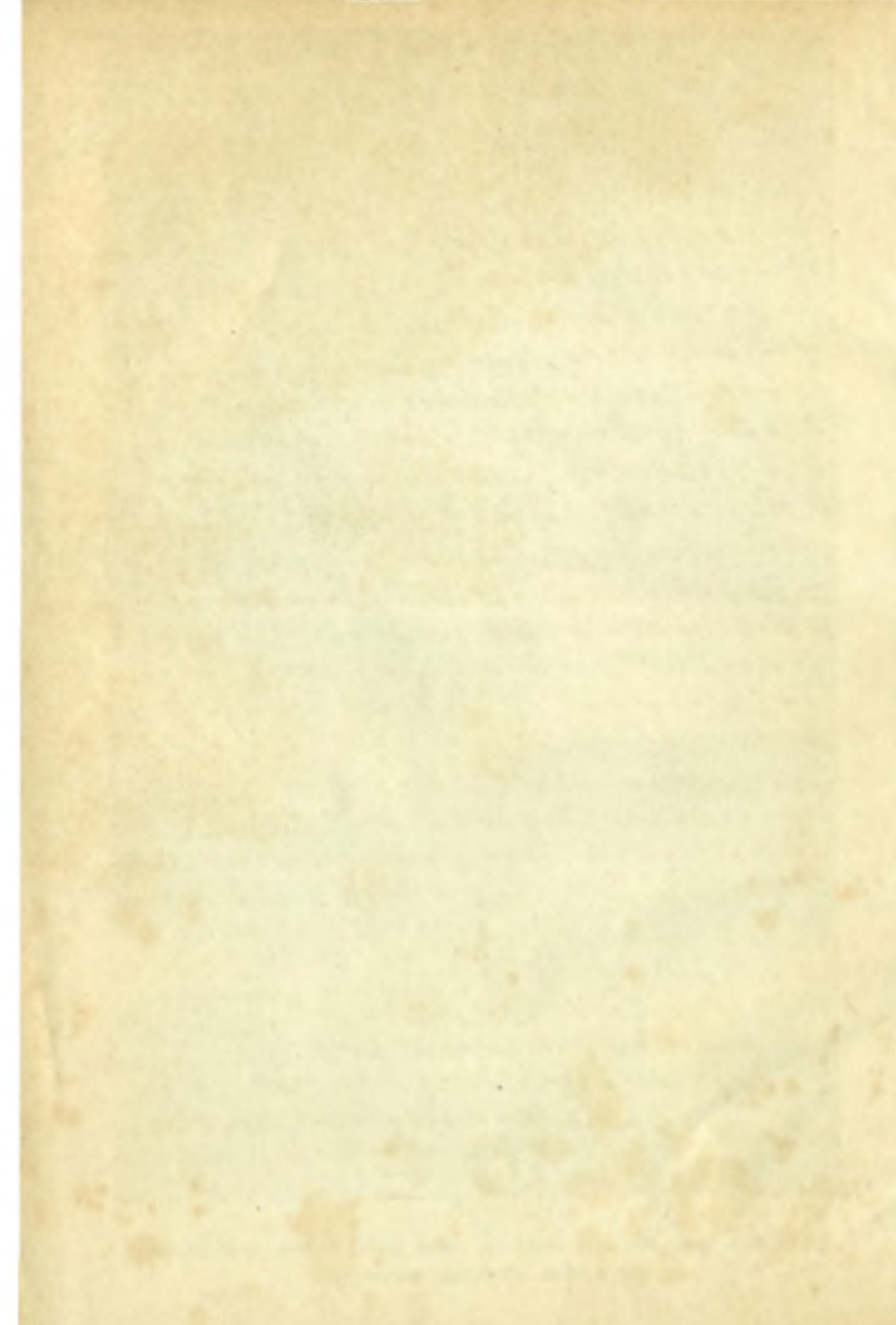
Mithat Paşanın, dünkü mahkemede verdiği cevaplar ve beyan eylediği mütaleat, hazırun üzerinde pek büyük hüsnü tesir hasıl etti. Şimdiye kadar, herkesin, kendisi hakkında beslediği hörmet ve muhabbeti tekrar uyandırdı. Hazırunun çehrelerinde, âsarı meserret okunuyordu Her ne kadar, mahkeme esnasında sayısız Saray hafiyeleri mevcut idi ise de, memurin ve ricali hükûmetten hissiyatı müveddetkâranelerini gizlemeğe fevkelâde gayret ettikleri halde bile, bazıları, kablerinde besledikleri muhabbeti çehrelerindeki alâyimi şâdümani ile ifşa ediyorlardı. Mahkemede ceryan eden ahval, tekmil teferrüatile Padişaha naklediliyordu. Padişah, mahkemenin sureti ceryanından memnun olmadığından, Süruri efendi, mes'uliyeti hey'eti

hâkime üzerine atmakla, kendini gazebi Padişahiden kurtarmaya çalışmış olduğu söylenmiştir. Şimdiye kadar, Mithat Paşanın ittihamına dair elde müsbet bir delil bulunmadığından, tebriyeyi zimmet etmesi lazım gelirse de, bu mahkeme, sümmeledarik bir şey olmayup, çoktanberi hazırlanmış ve Sarayın nüfuzu altında meydana getirilmiş olduğundan, müşarünileyhin tebriyeyi zimmetini beklemet abestir. Hatta, bu gibi bir intizarda bulunanın ne derece hata olduğunu göstermek için, mahkeme hakkında alınan malûmatı mevsuka ile birçok acip ve garip ahval serdetmek lüzumu his'edilmiştir.

Şöyle ki: Dün sabah, mahkeme başlamazdan biraz evvel, Padişah, Süruri efendiyi hususi bir surette huzuruna kabul ederek, mahkemede ne vechile hareket edeceğine dair bazı talimat vermiştir. Dünkü mahkemenin de, en ziyade garip olan ciheti, Mithat Paşanın müdafaadan istinkâf etmesinin esbabı olmuştur. Şayanı taaccüp ve teessüftür ki, Mithat Paşanın kendisini bizzat müdafaası kabul edilmeyerek, avukatı vasitasile hukukunu müdafaa ettirmesi teklif olundu. Mithat Paşa, cevaben, hükümetin tayin ettiği avukat ile serbest görüşmesine müsaade edilmediğinden, kendi kendisini bizzat müdafa ve hukukunu muhafaza edeceğini sureti kat'iyede bildirdi. Mithat Paşa, İzmirdeki fransız konsoloshanesine iltica etmesine, Malta köşkünde ceryan eden yolsuzluklukları sebep tutarak, mahemede icra olunan kanunşikenane hareketler ise, mezkûr konsoloshaneyeye iltica etmekte ne kadar haklı olduğunu gösterdiğini serd edip, usulü mahkemede birçok yanlışlıklar olduğunu meydana koydu. Bu kadar mühim serdiyata karşı medarı isbat olmak üzere iddia olunanan saçma ve âdi delaile hey'eti hâkimenin istinat etmesine hayret ettiğini beyan eyledi. Cinayetin ne suretle icra olunduğunu gördüklerini söyledikleri halde, şimdiye kadar sükût eden hadım ağalarının şahadetini, mahkeme nasıl semi itibare aldığını sual ederek, reis efendiyi takbih ettik. Asya cihetinden, Avrupa cihetinde bulunan bir sarayın içinde ceryan eden cinayeti gördüğünü beyan eylemiş olan Marko

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a formal letter or document. The text is dense and covers most of the page. At the bottom, there are two circular seals or stamps, one on the left and one on the right, which are partially obscured by the text. The paper shows signs of age and wear.

Şeyhülislâm Hasan Hayrullah efendinin Taiften Mithat Paşanın sureti idamına dair ailesine gönderdiği taziyetname.

Paşanın (1), şahadetini şon derece gülünç bir hale koydu. Sultan Azizin kalbi üzerinde bir yara bulunduğu, şimdiye kadar, mahkemede asla zikr'olunmadığı halde, şimdi meydana konulup iddia olunmasındaki sır ve hikmeti sordu. Bu beyanattan sonra, Mithat Paşa, müttehem ve şahitlerin istintakı esnasında hazır bulundurulmadığından, bu adamların müvacehesinde tekrar istintak olunmasını hey'eti mahkemeden talep ve masarifi kendi cebinden olmak üzere, Sultan Aziz merhumun cesedini muayene eden Sefaret doktorlarının ifadesini almak ve Marko Paşanın (1) tasavvuratu acibesile mukayese etmek üzere, celb'olunmalarını talep ve rica etti. Müddeyi umuminin teklifi üzerine, Mithat Paşanın müddeiyatını tetkik eylemek için, mahkeme dağıldı ve avdetlerinde mahbusini istintak etmemek şartile, müddeiyatının nazarı dikkate alınacağı, Mithat Paşaya tebliğ edildi. Bu cevap üzerine, Mithat Paşa, cinayet kanunnamesinde bu mes'eleye ait mevadı zikrederek, tatbikatını talep ve mahbusinin şahadeti kâzibelerini isbat etmek için, istintak olunmaları lazım geldiğini şiddetle beyan etti. Reis, cevaben, maddeyi kanuniye, mesrude şahitlere ait olup, müttehemlere raci olmadığını ve eğer bir kimse şahadeti kâzibede bulundu ise, Hey'eti Mahkeme anların cezasını sonra tayin edeceğini söyledi. Mithat Paşa, kendisini ittiham eden mahbusinin, kendi aleyhinde şahit sıfatile telâkki olunması lazım geldiğini ve aksi halinde, mahkemenin kararı, adalete ve kanuna mugayir olacağını ve böyle devam edildiği surette fimabaaat kendini müdafaa etmeyeceğini ve kendi mezarda bulunurken, şahadeti kâzibede bulunanların mücazatından bir şey çıkmayacağını gayet acı bir lisan ile söyledi. Hey'eti hâkime gene berayı müşavere dağıldı ve birkaç dakika sonra avdet ederek, reis, Mithat Paşanın teklifatı kabul olunmayacağını beyan etti. Hukukunu müdafaa etmesi için, Mithat Paşa, üç defa davet olundu, lâkin her defasında vuku bulan teklifi red ettiğinden, reis, muhakemenin hitam bul-

(1) Marko Paşa, o zaman Sarayın kimyagerbaşıydı.

duğunu bildirerek, hey'eti aduî, bir saat kadar, berayi müzakere arkadaki mahali mahsusa çekildi. Buğün, saat onbirde, tekrar ictimâ olunacağından, naklettiğim vechile, fevkelâde teessür ve teessüfü mücip olan bu muhakemeye nihayet verilecektir.

Times, 29 Haziran 1881 — İstanbul.

Mahkeme fevkelâde hükmünü ilân etti. Mithat, Damat Mahmut ve Nuri Paşalar, Ali, Necip, Fahri beyler, Hacı Mehmet, Pehlivan Mustafa, Bahçivan Mustafa, idama ve İzzet, Sait, onar sene küreğe mahkûm edildiler. Mahkûminin istinaf edilebilmeleleri için sekiz gün mühlet verilerek, istinaf mes'elesini tetkik zımında, mahkemenin evrak ve kararı Saraya gönderildi.

Times, 4 Temmuz 1881 — İstanbul

Ahiren icra olunan mahkemeyi fevkelâdeye dair çekmekte olduğum telgraflara, sansür idaresi fekelâde müşkûlat gösterdiğinden, ceryan eden ahvalin hakikatini muhakemeye mâni olduğu gibi bu mümaniâtı bile tarafınıza iş'ara imkân mevcut değildi. Çekilecek telgrafların kâffesini Hükûmete göstermek mecburi bulunduğundan, Sarayın hoşuna gitmeyecek fıkralar, telgraflardan çıkarılıyordu. Tabii, şu suretle, Hey'eti Hâkimenin harekâtına değil itiraz etmek, hatta ceryan eden ahvali tamamile yazmak bile mümkün olamıyordu. Binaenaleyh, şimdi, mahkemenin ahval ve harekâtı hakkında serbestce itayı malûmata bir vasita bulduğumdan, kendimi bahtiyar ad'ediyorum.

Bu mahkeme, Avrupada temaşağüranı eğlendirmek için, komedilerde, mahkemelere takliden yapılan eğlencelerin biraz daha düzgünüdür. Yalnız Avrupalıları değil, adalet ve hakkaniyete dair cüz'i idrâk sahibi olan birçok türkleri bile, Hey'eti Hâkime kendisinden nefret ettiriyordu. Müttehemlerin hemen cümlesi, Hükûmetin ecelleyi ricalinden ve memurini siyasiyesinden ve Saray memurlarından mürekkep olduğundan, mahkemede birin-

ci şart, Sarayı Hümayunun bitaraf bulunması idi. Halbuki, bu şartı mühim, pek açıkca ve kabaca naks'edilmiş ve Mahkeme, mes'ele ile en ziyade alakadar olan Padişahın bizzat emri ve nezareti altında bulunmak üzere, Sarayın bahçesi içinde bir Divan tertip ve müttehemleri Sarayda haps'ettirmiştir. Müttehemlerin malûmat ve rizaları olmaksızın şahıslarını ve hukuklarını müdafaa edecek avukatlar, gene Saray tarafından intihap ve tayin olunmuştu. Sarayda tetkikat evveliyeye icra olunurken, birçok kanuşikenane vasıtalara müracaat ederek, birçoğuna cebren itirafı cürüm ettirilmeğe çalışılmıştır. Meselâ, Mabeyinci Fahri bey huzuru Şahanede istintak edilirken, Darüssaade Ağasının tecavüzatı biedebanesine mârûz kalmış ve müttehemler hakkında da birçok hakaretler, tazyikler icra edilerek, mücazâtı kanuniye, Sarayda, Padişahın nüfuzu altında tertip edilmiştir. Reis mahkeme Süruri efendi, Sarayda, Padişah tarafından hususi surette kabul olunduktan sonra, mahkemeye başlamış ve esnayı muhakemede, Sarayın büyük memurlarından biri Hey'eti Hâkimeye hitaben, vazifelerinin ifasında Şevketmaabın bunca müskülât ve sıkıntılarına ilâve olunacak ahvalden ictinap edilmesini tavsiye etmiştir.

Muhafaza mahaline gelince : Sarayın ve mahkemenin her tarafı, yaveriharpler ve Sarayın diğer memurlarının nezareti altına alınmış ve Saray ittisâlinde bulunan kışladan asker gönderilerek, mahkeme dairesi abluka edilmiştir. Diğer taraftan dahi, evamir ve iradatı Seniye'yi hamil birçok hadımâğaları ve bendegân, mütemadiyen mahkeme dairesile Saray arasında postaçılık vazifesi ifa eylemiştir.

Hey'eti siyasiye ve birkaç büyük gazete muhbirlerine hususi bilet tevzi olunduğu nazarı dikkate alınacak olursa, mahkemeye aleni süsünü vermek istemelerinden başka bir şey olmadığı tezahür eder. Bununla beraber, aynı zamanda, tazyikat ve müskülât dereceyi nihayeye varmıştı. Meselâ, mahkemenin açılmasından birkaç saat evveline kadar, her şey şediden hafi tultu. Ecnebi gazete muhbirlerinin hemen cümlesi, türkçe lisa-

nına ve muhakemenin usulü ceryanına vakıf olmadıkları halde, beraberlerinde tercümanların bulunmasına müsaade olunmadı. Mahkeme mahalinin dörtte üçü ahaliye tahsis olumuş ise de, esnayı muhakemede bu mahaller bir kimse tarafından işgal olunmayarak, boş kaldı. Bu bapta bazı büyük memurlara şikâyetle bulundum. Fakat, hepsi, fazla dühuliye bileti olmadığı söyledi. Duhuliye bileti almağa muvaffak olan ve birkaç kişiden ibaret bulunan zevata, gerek yaveranı Padişahi ve gerek teşrifatçılar tarafından fevkelâde nezaket ve ihtiram ediliyordu. Şurasını kemali serbesti ile beyan edeyim ki, maksadı hususunin infaz ve icrası için, Saray, müdahelâtı mütemadiyesine, sarf ettiği bunca sa'i ve gayret karşısında, hâkimler, ne hürriyeti fikriyelerine malik olabiliyorlar ve ne de bitarafliklarını muhafaza edebiliyorlardı. Fakat, fenalık bununla kalmiyarak, daha da vahim neticeler tevlit etti ve bu iş ile uğraşanların cümlesi teveccühü Şahaneyi celb için mahbusinin, bahusus Mithat Paşanın aleyhine yürümek ve bu vechile arzuyu Şahaneyi yerine getirerek, menafii şahsiyelerini temin etmek saikasile, kanun ve adeleti payimali hakaret ettiler. Bu hususu daha açık bir surette izah için birkaç vak'a zikretmek isterim. Mahkeme için ihzar olunan tahkikatı evveliyenin ceryanı hakkında sureti hafiyede malûmat ita eden Mithat Paşanın öteden beri hasmı canı olan Süruri efendi, Mahkemede reis olarak medana çıktı. Halbuki, sonradan itiraza meydan vermemek ve halk nazarında mes'uliyeti üzerinden atmak için, Mithat Paşanın hengâmı istintakında ri-yaseti başkasına terk ettiğini ve kendisi hiç bir resmi kâğıdı imzalamadığını söylemiş ise de, bu suretle, bilâkis, daha da büyük mes'uliyet altına giriyordu. Zira, evrakı resmîyeyi imza etmemekten maksat, verilen hükümlerin istinaf edilmesine vasita olmamak ve Mithat Paşayı diğer mahbusinden tefrik etmek olup da, usulü mahkemenin kavaidini büsbütün doğru yoldan çıkarmak idi. Mithat Paşanın, bu gibi muamelelerle, mahbusinden tefriki zahiri olup, hakikatte ise diğer mahbusinin mahkûm olmaları hükmü idamile, anın dahi mahkûmiyetini temin etmekte.

Süruri efendi, Mithat Paşanın hengâmı istintakında isbatı vücut etmemiş ise de, mahbusinin müvacehe edilmesini, Mithat Paşa, Hey'eti Hâkimeden talep ettiği zaman, Hey'etin, berayi müzakere, diğer odaya çekildiklerinde, Süruri efendi, kanunen hakkı olmadığı halde, müzakereye karışarak, Mithat Paşanın şu metali-bini red ettirmiştir.

Sarayı Hümayuna gelince: Zatı Şahane, mahkemeyi, Süruri efendi gibi bir zatın riyaseti altında bulunduracağı kâfi görmiyerek, hususi kâtiplerinden Ragıp bey ile, Mithat Paşanın hasmı ebedisi bulunan ve Padişahın her bir emrine muti olan Adliye Nazırı Cevdet Paşayı memur ve mahkemede ceryan eden ahvali bunların tetkik ve teftişine havale eyledi. Bu iki zat, hâkimlerin arkasındaki sırada oturup, müşkül noktalarda Hey'eti Hâkimeye hafiye tayini istikamet ediyorlardı. Bu mesrutatım mevsuk ve tekzip olunmak şüphesinden vareste olmakla beraber, şu fıkrayı da zikretmek isterim: Mahkemede, ben de, bizzat bu sıralar üzerinde bulunduğumdan, hazırun tarafından müşahede olunamayan ahvali nazarı dikkatten geçirmek üzere bir mahali mahsus intihap etmiştim. Müddeyi umuminin harekâtı, tabii olarak, reisi mahkemenin aynı idi. Hey'eti Hâkime kararını vermek için müzakere odasına çekildiği esnada, Cevdet Paşa ve Ragıp beyin dahi mezkûr müzakere odasına girdiklerini, başkalarının şahadetinden ziyade, kendim bizzat gördüğümden, fazla söz söylemeğe lüzum görmem. Binaenaleyh umumun müvacehesinde yapılan ve haddi meşruu geçen şu muamelat her suretle şayanı tenkittir.

Mahkemeyi evveliyede, Mithat Paşanın, Padişahın merhamet ve adaletine istinat etmek siyasetini iltizam etmesi, esnayı muhakemede müşkülât ika etmeyeceğine ve kendisini müdafaa için ciddi teşebbüsatta bulunmayacağına düşmanlarını inandırıp diğer mahbusinin ise, Kavanini Adliyeye pek de aşına olmamaları, mahkemenin bir müşkülâta tesadüf etmeksizin bir günde hitam bulacağı ümidini vermişti Fakat, Mithat Paşanın esnayı muhakemede, şiddetli protestoları bu ümidi bozmuş olduğundan mah-

kumiyetini tevlit edecek, yeniden bazı vesait icat edilmiş idi. Rifat efendi namında bir âlet bulunarak, gûya, bir gün, Mithat Paşa, Şamda vali iken, Sultan Abdülaziz, hal'inden sonra tekrar mevkii iktidara gelir de, vükelâyı mahv'eder korkusile, bir au evvel Sultanı müşarünileyhi ortadan kaldırmak çarelerine tevessül ettiğini söylediği bir sırada isitmiş olduğu iddia ettirildi. Şahitlerin defterinde Rifat efendinin ismi olmadığından, Hey'eti Hâkimenin malûmat ve müsaedatı olmaksızın böyle bir şahit çağırılmamak iktiza ederdi. Fakat, teessüf olunurki, Müddeyi Umumi bu noktayı nazarı dikkate almayarak, ertesi gün, Mithat Paşa bu yalancı şahidin ismini ve mahkemenin şu gayri muntazam hareketini öğrendiği vakit, nefretini alenen Hey'eti Hâkimenin yüzüne çarpmaktan kendini alamadı.

Mahbusinin ne suretle muhakeme edildiğine gelince : Her yerde olduğu gibi Memaliki Osmaniyenin Cinayet Kanunamesine göre, maznunaleyh, kendi avukatını intihap etmek ve onunla serbest görüşmek hakkı selahiyetini haiz imiş. Halbuki, bu mahkemede, avukatlar, Saraydan intihap olunmuş ve müttehemlerle görüşmeleri tahtı mem'unuiyete alınmıştı. Mithat Paşa, avukatını ancak iki defa görerek, bu mülâkatın birincisinde, ithamnamenin sekizde birini okuyacak kadar bir vakit tahsis edildiğini ve ikinci mülâkatta ise, her söylenen şeyleri işitmek ve anlamak için Sultanın kâtiplerinden Ragip beyin müvacehesinde vaki olduğundan, avukatına lazım gelen talimatı veremediğini beyan etti. Fevkelâde maharetle tasni olunan bir usul de, bir avukata, muhtelif suretle itham olunan birkaç müttehemi müdafaa ettirmek idi. Şu suretle, avukatların ifayi vazife etmeleri daima mütenakıs fikirlerin istimaline se'ebiyet veriyordu. Meselâ, avukat Refik efendi, bir taraftan itiraficürm eden ve katil maddesinde Mabeyinci Fahri beyin methali küllüsini iddia eden Pehlihan Mustafayı müdafaa edecek ve diğer taraftan, Sultan Azizin intiharında ısrar eden Fahri beyin avukatı bulunacaktı. Aynı vecihle, Şükrü efendi de, bir taraftan Mithat Paşanın müdafaasile mükellef olacak ve diğer cihetten, Mithat Paşanın aleyhine ola-

rak, kendisini tebriyeyi zimmete çalışan Damat Nuri Paşanın vekili bulunacaktı. Şarka mahsus bu mahirane hüd'adan maksat, çareyi müdafaayı mahvı izale etmekte. Bu vasıtalara müraaat edildikten sonra, Saray nafiyelerinin, nim rica, nim muahaza ile Padişahın gavaili kesiresinden bahs'ederek müttehellerin her şeyden evvel, merhameti Şahaneye iltica eylemelerini teşvik etmek pek zait ve gülünç oluyordu. Bu bapta, bizim için en ziyade şayanı taaccüp ve teessüf olan şey, Şarka mahsus olan ahval idi ki, o da, böyle bir zeminde ve böyle müfteriyatı mekruhe karşısında, tahsil görmüş zevatın müdafaa vazifesile deruhte ettikleri mes'uliyetten doğacak neticeyi düşünmeyerek, vicdanlarına karşı olsun, hicap etmemeleridir. Hatta, avukatların, şahitlerin iddialarının hakikat olup olmadığını tetkik ile meydana çıkarmağa lüzum görmediklerini kemali teessüfle ilâve ederim. Reis ile müddeyi umuminin, isbat olunmadan iddia ettikleri mesailin, isbat olunmuşcasına kabullerinden dolayı, avukatlar zerre kadar itiraza lüzum görmediler. Mithat Paşa hakkında yapılan muamelelerden bahs'ederken, insan galeyan ederek tâbiratı tahkiriye kullanmaktan kendini alamıyor. Esnayı muhakemedede, Mithat Paşayı ittiham edecek, velev en küçük bir amare olsun meydana çıkmamıştır. Mithat Paşa. hukukunu müdafaa için, kanunun verdiği selahiyetten başka bir şey istemediğini, gene kanuna istinaden isbat ettiği halde, kendi aleyhinde ikame olunan yalancı şahitlerin esassız iddialarını cerh edecek her nevi müsaedatı kendisinden deriğ ettiler. Eğer, Mithat Paşanın aleyhinde tasmim olunmuş ve takarrür etmiş hükümnameyi idam mevkii fiile konulacak olursa, garazı şahsı ve intikamı siyasi saikasile irtikâp edilmiş bir cinayeti siyasi olacaktır ki, âlemi insaniyet, ilelebet böyle bir muhakemeyi lânetle yad'edecektir. Diğer mahbusine isnat olunar cinayetin vakuu veya ademi vukuuna dair bir şey söyleyemez isem de, şunu bilâ tereddüt iddia edebilirim ki, kanunen, aleyhlerinde hiç bir emare bulunmamıştır.

Times, 7 Temmuz 1881 — İstanbul, 5 Temmuz 1881.

Sultan Aziz mes'alesinden dolayı verilen kanunşikenane hükümnameyi idamı, müttehemler temyiz etmişlerse de, Mahkemeyi Temyizin, hemen hükmü tasdik edeceği şüphesiz ad'edilmektedir. Çarşamba günü, muhakeme biter bitmez, hâkimler, Saraya davet olunarak, talimatı lazime aldıklarından, adalete, hakkaniyete ve kanuna muhalif olan böyle bir talimatın harfiyen icra olunması dahi arzu edildiğinden, hükmün feshini veya iptalile, muhakemenin yeniden rüyeti imkânı hatırdan çıkarılmalıdır. Evvelce mahkûm olan dokuz kişinin idam hükmünü icra ettirmek taraftarı olan Saray, birden bire tebdili fikir ederek, şimdi, elde ettiğim malûmata nazaren, katil maddesine bilfiil iştirâk etmeyenlerin idam hükümleri müebbet mahbûsiyet cezasına tahvilile, Mekke civarında Taif şehrine teb'it edileceklermiş. Gayrı muntazar olan şu hareketin sebebi, muhakemenin usulü ceryanından dolayı, Avrupada ve İstanbulda hasıl olan efkârı umumiyenin heyecan ve nefretinden mütevellit imiş. Muhakemenin Kavanini Adliyyeye muvafık surette ceryan etmediğini gören sefaret tercümanları, kendi sefirlerine ihbarı keyfiyet ederek, Süfera dahi devleti matbualarına itayi malûmat ile, müttehemleri himaye etmek cihetini iltizam ettikleri gibi, ecnebi gazete muhabirinin bilâ ketmi hakikat, muhakemede ceryan eden ahvali gayri lâyıkayı zem ve takbih ettiklerinden ve İstanbulda ise muhakemenin neticesile hasıl olacağı zan'olunan hüsnü tesir görülmediğinden, Padişah, meydana gelen böyle bir hale karşı, hükümenamenin icrası tehlikeli olacağını teyekkun ederek, muhakemenin verdiği kararı tâdi' ve tahfif etmek cihetine gitmiştir. Binaenaleyh, Sultan Azizin katil maddesinin büsbütün iftiradan ibaret olduğu anlaşılmasa için, İstanbul gazeteleri ve diğer bir takım vasıtalarla müttehemlerin itirafatta bulduklarına dair makaleler neşr ve tamim ediliyor. Dünkü *Vakit* gazetesi, Mahmut ve Nuri Paşaların, bugün de, Mithat Paşa ile Mehmet Rüştü Paşanın birbirilerini itham ederek, sub ve şetim ettiklerini yazı-

yordu Pek büyük ihtiyatla kabui olunan bu gibi eracif, efkârı umumiyeyi mahbusin aleyhine tahrik maksadile iftira edilmiş bir takım tezvıratın ibarettir.

Mahbusin aleyhinde sarfolunan bu kadar saügayret tesirsiz kalarak, Sultan Azizin validesi ve Hakanı müşarünileyhin cesedini muayene eden doktorlar ve birçok kişiler, Sultan Azizin katlolunmayup intihar ettiğini iddia etmektedirler Hatta, Sultanı sabıkın validesi kaatillerin adalete teslim edildiğinden dolayı, Padişaha teşekkür ettiğinin resmi İstanbul gazeteleri yazmış ise de, bu havadisın külliye asıl ve esası olmadığını ilâve edebilirim. Valide Sultan, İstanbulda ceryan edene mahkemeden beyanı memnuniyet ederek, teşekkür etmek şöyle dursun, bilmeyerek, mahut makasın olğuna verilmesine müsaade etmesinden dolayı nefsine tân ettiğini ve şu suretle Sultan Azizin intiharına sebebiyet verdiğini musırrane iddia etmişti. Mithat Paşanın idama mahkûm olması için gösterilen arzuyu şedidin ve bu maksadın kuvveden fiile gelmesi için, kanunşikenane vasitalara tevessülün esbabından birinin ne olduğunu, ancak şimdi izah edebilecek malûmata destres oldum. Sultan Hamidin, birkaç ay mukaddem, neşrolunan bazı neşriyatı ihtilâlkâraneden fena halde telâş içinde kaldığı işitilmişti. Bu ihtilâlin müşevviki Hidivvi Esbak İsmail Paşa olduğu, tahkikata memur olan Adliye ricalinden biri tarafından isbat olunmuş imiş. Bu memur, işbu neşriyatı ihtilâlkâranede, Mithat Paşanın da methali olduğunu iddia etmiş olduğundan, bu muhakemede ceryan eden ahvali menfurede mezkûr adamın malûmatını nazarı dikkate almak sebep oldu. İddiayı mezkûrun ne kadar vâhi ve saçma olduğunu beyan etmeğe lüzum bile görmem, fakat, bu gibi eracif, Sultanın evhamına fevelâde tesir ettiğinden, o dakikadan itibaren. Mithat Paşanın mahvini emel edinmişti. Mithat Paşanın bu gibi ihtilâllerde methali olduğunu isbat ederek, bu suretle vücudunu ortadan kaldırmak için elde kâfi derecede delil bulunmadığından, diğer bir vasıtaya müracaata mecbur olunmuş ki, bu vasıta da, Sultan Azizin katil maddesi olmuş.

Times, 11 Temmuz, İstanbul — 10 Temmuz 1881.

İngiltere Sefiri Dafrin (1) şu birkaç gün içinde, birkaç defa Sultan Hamidin huzuruna çıkarak, muhakeme aleyhinde şiddetli nümayişte bulundu. Birinci defa, Sefir Lord Dafrin, kendi tarafından ve ikinci defasında, Hariciye Nazırı Lord Grenvil (2) namına, Sultana beyanı teessüf etmiştir. Lord Grenvil, gönderdiği bir notada, Sultan Hamit sahsını ve selâmetini düşünüyorsa işbu muhakemenin hükmü kararını icradan istinkaf etmesini tavsiyeden ibaretti. Bazı Saray halkından aldığı malûmata nazaren, Devleti Osmaniye'nin Londrada bulunan sefiri Müsurüs Paşa dahi, gerek İngilterede, gerek Avrupada mahkemenin verdiği karardan hasıl olan sui'tesiri telegraf ile mabeyine iş'ar ederek, hiç olmazsa, idam mes'elesinden sarfı nazar olunmasını selâmeti devlet ve millet namına rica etmiştir.

Times, 18 Temmuz 1881. (Fransadan)

Ahval, dört gündenberi fena bir renk almağa başladı. Muhakemenin, Mithat Paşa hakkında verdiği hükmü batıl, Avrupada son derecede sui'tesir hasıl ettiğinden, Sultan Hamit düşünmeğe başlamıştır. Perşembe günü, İngiltere sefiri Lord Dafrin, tekrar sultanı görerek, idam kararının feshini talep etmiş ve şu tebligat kabul edilmeyip idam olunacak olursa, hasıl olacak ahvali vahimeyi pek açık surette anlatmıştır. Pazar günü, İstanbulda mevcut Süfera, İtalya Sefiri Kont Korti (3) nezdinde ictma ederek, muhakemenin verdiği karar üzere müzakere etmişler ve müttehemleri idamdan kurtarmak için umumen ittifak etmişlerdir. Binaenaleyh, Mahkemede ceryan eden ahval üzerine malûmatı mufassale almak için, hergün mahkemede isbatı vücut eden ve hey'eti mahkemenin ve ezcümle Cevdet Paşanın

(1) Lord Duffrin : İngilterenin Türkiye Elçisi.

(2) Lord Granville : İngiltere Hariciye Nazırı.

(3) Comte Corti : İtalyanın Türkiye Elçisi.

harekâtı kanunşikenesi hakkında, nefretitamme ile beyanı malûmat eyleyen Acem Sefiri Muhsin Han'ı da görmek istediklerinden en son kararı vermeden, Acem Sefarethanesinde vuku bulan ictimada, Süfera, Abdülhamide bir mektup yazılması ve mezkûr mektubu Şeyhülsüfera Muhsin Han'ın, umum Süfera namına Padişaha takdim etmesi tahtı karara alınmıştır. Yazılan mektubun hülasası : *Mühakemeyi takip ve tetkik eden ecnebler, Hey'eti Adulün verdiği kararı kanun hilafında gördüklerinden, müttehemler haklarında şiddetli davranıldığını ve kendilerini ittiham için hiç bir delili mâku! bulamadığını ve binaneleyh vaz'ı imza eden Süfera, Zatı Şahanenin merhameti kalbiyelerini bildiklerinden, eğer af cihetine gidilecek olursa siyaseten Devlute bir hizmet olacağını beyandan ibaretti. Fakat, Sultan Hamit, süferanın verdiği şu nasayihi hayırhahaneyi nazarı dikkate almıyarak, ikinci kâtibi Raşit bey vasıtasile verdiği cevabı tahriri de, Af mes'elesini kendi reiyi arzuyu Şahanesine bırakmakla beraber, bilâ muhakeme bir adamı idam eden Acem Hükümetinin Sefiri Muhsin Han tarafında bu gibi tahdiyata kalkışılmasına karşı hayret ettiğini ilâve eylemiştir.*

Bu cevap, Muhsin Han'ın eline vasıl olduğu zaman, diğer Süferaya tebliği malûmat ettikten sonra, derhal hükûmeti ve kendi şahsı aleyhine vuku bulan tarizi Şahaneye mukabeleten, *Yıldız Sarayı Hümayununda seyrü temaşa olunan muhakeme gibi bir muhakemenin Acemistanda ceryan ettiğini Zatı Şahane bildirecek olursa, kendilerine medyunü şükran olacağını bâtez-kere bildirmiştir.* Buna karşı, Sarayın verdiği ikinci bir cevap meçhul ise de, her iki tarafça gerginlik son dereceye gelmiş ve Muhsin Han'a bu kadar cesaret veren mes'ele Devleti Osmaniye ile Acem Devlet beyninde zuhur eden hudut münazaasıdır.

Sultan Azizin cesedini muayene eden ecnebi dortorları dahi, Sultan Hamide birer mektup yazarak, bu katil maddesinin ne derece asılsız ve esassız bir dâva olduğunu şiddetli bir surette ve beyan verdikleri raporu hatırı Şahanelerine getirerek, Süferayı ecnebiyeye de birer suretini göndermişlerdir. Bu vak'a, Sultan Hamit üzerine dehşetli bir suretle tesir eylemiş...

Tines, 28 Temmuz 1881— İstanbul, 26 Temmuz 1881.

Muhakemenin hükmü kararını müteakip, Sultan pek çok ıztırap ve sıkıntıya duçar olmuş ve bu hususta, bir hayli mübalıgalı şaiyat zuhur etmişse de, bir kısmının hakikaten pek mübalıgalı olması hasebile, iş'arı münasip görülmemişti Mamafih birkaç günden beri, fevkelâde bir Meclis teşkil olunarak, muhakemenin neticesile, verilen hükmü tahfil etmek çarelerine Sultan bizzat tevessül eylemiştir. Üç günden beri in'ikat eden bu Meclis, 28 âzadan mürekkep olup, bunlardan beşi mesnedi Sedareti ihraz etmiş, ondördü mansup ve mazul vükelâdan ve sekizi de ülemâdan olmak üzere yirmi sekiz âzadan mürekkeptir. Duyulduğuna göre, Meclis âzaları beyinde fikir ihtilafı mevcut imiş. Akaliyeti teşkil edenler, mahkeme esnasında kabahatleri tamamen tebeyyün etmemiş olanlar hakkında kanunun en şedit maddelerinin tatbikinin adalete uygun olamayacağından bahisle, kemali cesaretle, mahkemenin aleyhinde beyanı mütalâade bulmuş, üçü vükelâ, biri de, en nüfuzlu ülemâdan olup, Devletin en ileri gelen zevatıdır. Ekseriyeti teşkil edenler ise, mahkemenin verdiği hükmü Sultanın merhamet ve şefkatine havale ederek, aynen kabul etmişlerdir.

Mithat Paşanın aleyhinde bulunan ve ekseriyeti teşkil eden bu fırkanın onbiri vükelâ, biri sedaret mazulü, yedisi ülemâdan ibarettir. Sultan Hamidin, akaliyette olanların nokta nazarını kabul ederek, müttehemlerin müebbeden teb'idini iltizam etmesi şayani memnuniyettir. Kan dökmek gibi neticesi vahim olan bir vasıtaya tevessül etmek, bir Sultanın hissiyatına muvafık olamayacağından müttehemlerin uzak bir mahale sürülmeleriyle iktifa olunmak her halde hayırlıdır Fakat, Sultanın bu vechile hareketini tebdile icbar eden kuvvet, İngiltere Hükûmetinin şidetle müdahalesi olmuştur. Lord Dafrin'in bidayeti memuriyeti hakikaten pek parlak başladı ve bu suretle, gerek ecnebi, gerek yerli ahalinin teveccüh ve muhabbetine bihakken mazhar oldu, Mithat Paşa gibi eazimi ricalden, vatanperver hir zatın hayatı,

İngiltere Sefirinin müdahalesi ile kurtulduğundan bu günlerde tezelzüle uğrayan İngiltere nüfuzu, gene Devleti Osmaniyede kesbi kuvvet etti. Türkiyenin nim resmi gazetelerinden birinde, İngiltere ile Türkiye arasında samimî bir ittifakın lüzum ve faidesinden bahs'eden bir takım makalalar neşredilmesi, ahvalin iyiye doğru tebeddülüne en açık bir delil tutulabilir. Halbuki, birkaç ay evvel, gene aynı gazete, *İngilterenin dostluğu diğer her hangi bir devletin düşmanlığından daha muzirdir* diyecek hadar ileri gitmişti.

Times, 1 agustos 1881 — İstanbul, 30 Temmuz 1881.

Başlangıçta, gerek Türkiye, gerek Arupa efkârı umumiyesinin Mahkemenin lehinde olacağı zan' olunurken, aksi halin zühur ettiğini gören Sultan Hamit neticeyi mahkemeden pek meyus olmuştu.

Evvelce de hükm'ettiğim gibi istinaf mahkemesi ilk muhakemenin hükmünü tasdik etmiştir. Fakat, kavanini şer'iyenin hükmünü icraya memur olan ülemâ bu kararın Şariate muvafık olduğuna dair bir cevabı kat'i vermedikleri gibi, Meclisi Fevkelâdede bulunan en nüfuzlu ve muteber vüzerâ da, idam hükmünün yerine getirilmesi taraftarı olmadıklarını alenen beyandan çekinmişlerdir. Gerek vüzerâ, gerek ülemâ tarafından, mezkûr mecliste, bu gibi şayanı memnuniyet birçok haller görülmüştür. Bu kadar şiddet ve tazyikata rağmen, Sarayın hiç de hoşuna gitmeyen efkâr serbestaneye malik bir kaç zat, bilâ fütur beyanî fikirde tereddüt etmemişlerdir. Meselâ, mutabasbıs Şeyhülislâm, hilâfı Şer'i Kanun verilen hükmü, hileyi şer'ie yolu ile başka bir kalıba sığmağa teşebbüse hazırlandığı sırada, Fetva Emininin (1) şiddetli itirazatına duçar olmuştur. Bu ihtiyar müftü cesareti medenivesindeki sebat ve metanete tercüman olan azimli bir sesle: «Yaşadığım şu uzun müddet zarfında hiçbir vakit, bilerek, haksız hüküm vermedim. Şimdi ise, bir ayağım

(1) Nuri efendi

mezarda bulunurken doğru yoldan ayrılmığı hiç arzu etmem. Kaide ve usulünü bilmediğimiz Adhiye mahkemesi vasıtasile müttehmler istintak olunarak aleyhlerinde karar verilmiş olduğundan, eğer, bizim, şimdi, bu babda, reyimize müracaat edilerek, Şer'i Şerif mucibince bir hüküm isteniliyorsa, Şeriatin emir ettiği vechile mahkemeye yeniden başlamak lazımdır. Bi-naenaleyh mese'lenin bugünkü renk ve haline göre, Şeriat bir cevap veremiyeceğinden, talep edilen Fetvanın verilmesi de gayri kabildir» diyecek kadar cesaret göstermiştir.

Vüzerâdan birkaçı dahi aynı cesaretle beyanı mütalâada bulunmuşlardır. Alelhusus Hayrettin Paşa, muhafaza ettiği doğruluk ve fikir serbestisile, bu cinayet mahkemesinin verdiği hüküm ve tarzı hareketini şiddetle red ve takbih etmekten çekinmemiştir. Sadriye Kadri ve Saffet Paşalar, Hayrettin Paşadan daha mülayim fakat aynı fikirde bulunmuşlardır. Gazi Osman Paşa, Mahmut Nedim ve Cevdet Paşalar, mahkemede verilen hükmün icrasını iltizam cihetine gitmişlerdir. Subhi Paşa, es-nayi muhakemede bazı intizamsızlıklar vuku bulduğunu kabul etmekle beraber, muhakemede hükmünü iptale muktedir olamayacağını beyan ile, ikisi ortası bir karar bulmağa çalışmış ise de, Haydettin Paşa şiddetle, Size müsalehayı sormadılar. İctinadan maksat, Mahkemenin kararını bozmak olmayup merhameti Şahaneyi celb için fikir ve nasayih vermektir demıştır. Diğer âzanın bir kısmı hükmü iltizam, bir kısmı da affı Şahaneyi istirham etmişlerdir.

Duyulduğuna göre, Sultan Abdülazizin katli hususu, gûya yukarıdan gelen bu emir ve irade ile vuku bulduğundan, Sultan Hamit, müttehem olan iki damadını af'etmiştir. Avrupa efkârı umumiyesinin müttehmlerin lehinde olduğunu gören Ab-bülhamit, cinayetin, Sultan Muradın iradesile irtikâp edildiğini ileri sürerek, müttehmleri idamdan af'etmiş ve bu suretle maksatı habisten olan Sultan Muradın ittihamına yürünmüştür.

Times, 5 Ağustos 1881, (Reuter Ajansı.)

İstanbulda icra edilen mahkemenin gizli maksatlarından biri de, Sultan Muradı hamisi mahvetmek olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır. Sultan Murat hastalanarak, suuruna hanel geldiği zaman, şer'ien, Tahta başka bir Padişah çıkarmak lazım gelmişti. Mithat Paşa, Saltanatı Sultan Hamide teklif ederken, Sultan Murat iyileştiği taktirde, Tahtı kendisine iade edeceğini şart koşmuştu. Fakat, Sultan Hamit, bu şartı red etmiş olduğundan, Mithat Paşa da, cevaben, Tahtı, aynı şartlarla, Reşat efendiye teklif edeceğini bildirmişti. Şu tebligat ciddiye, o vakit, Sultan Hamidin bendegân ve taraftarlarını telâşa düşürerek, her ne suretle olursa olsun Tahtı kabul etmesini tavsiye ettiklerinden, Sultan Hamit de, nihayet muvafakat ederek, mukaveleyi imza etmişti. Binaenaleyh, Mithat Paşa teb'it edilmezden evvel, bu evrakın nerede bulunduğu kendisinden sorulmuş ise de, muvafık bir cevap alınmamıştı. İşte, mahkemede icra edilen bunca tezviratı hafiye, Sultan Murat aleyhine kurulacak bu desiselerden mütevellit imiş.

Times gazetesi muhabiri Mithat Paşanın mahkemesinde, bir aralık, Ragıp beyin oynadığı rolden de bahs'etmişti.

1902 senesinde, Londrada bulunduğu sıralarda, bir İngiliz fabrikatör, bu hususa dair, bana şu mektubu yollamıştı:

Gromweld Road
Londra, 10/III/1902

Ali Haydar Mithat Bey,
Aziz efendim.

Times gazetesinde intişar eden mektubu, büyük bir alâka ile okudum. Babanız Mithat Paşanın, Yıldızda mahkemesi sırasında, ben İstanbulda bulunuyordum ve Ragıp beyin yardım ile fabrikamın mahsullerini satmaya çalışıyordum. Kendisile, defalarla mahkemeden bahs'ettik. Bana dediki: Her sabah mahkeme başlamadan evvel gidip Padişahın emirlerini alıyorum ve bun-

ları hâkimlere tebliğ ediyorum. O zaman anladımki, namdar babanızın ortadan kaldırılması için, mahkeme yoluna müracaat edilmiş olmasından maksat, mahza Avrupanın gözünü boyamak içindir.

Ragıp bey, sureti hususiyede, mahkemenin, tasavvuru mümkün olmayan bir düzen ve soytarılıktan ibaret bulunduğu bana bizzat itiraf etti.

Abdülhamidin, babanızın kaatili olduğunda bence şüphe yoktur. Anlamadığım nokta şudur: Dünyanın en şerefli memleketlerinden biri olmasına imkân bulunabilen memleketinizin başında böyle bir Padişahın bulunmasına, Avrupa nasıl olupta müsaade ediyor?

Takdirlerimi kabul buyurunuz
G. R.

Yıldızda, Malta köşkünde yapılan düzme mahkeme, *Times* muhabirinin de anlattığı gibi, nihayet, idam cezasile neticelenmişti. Fakat, bu hüküm, Mithat Paşanın şahsının idamı değil, Sultan Hamidin şahsında başlıca mümessilini bulan irtica ve istibdat kuvvetini, mememleketin terakki ve inkişafına, halkın uyanmasına ve vatanın mukadderatına hâkim olması imkânlarını kökünden kurutması demektir.

Sultan Hamit, memlekette doğruluğu ve terakkiyi temsil edenlere karşı açtığı âmansız mücadele ile, sonsuz bir istibdat kurmağa muvaffak olması yüzünden, vatan, yarım asıra yakın bir zaman, mütemadiyen gerilemiş durmuştu. İrtica ile terakkinin kat'i bir şekilde çarpıştığı tarihi dakikalarda, Sarayın oynadığı rol, etraflı surette bilinmeğe değer kanaatindeyim. Nitekim, bunu en bârız surette öğreten, en esaslı ve bitaraf vesika da, *Times* muhabirinin gizli bir vasıta ile İstanbuldan göndermeğe muvaffak olduğu ve civar bir merkezden Londraya çektiği telgraflardır.

MİTHAT PAŞANIN MAHKEMESİ HAKKINDA, İNGİLTERE PARLEMENTOSUNDA CERYAN EDEN MÜNAKAŞALAR (1)

Avam Kamarası

1 Temmuz 1881.

Mister M'Coan : — Sultan Azizin cesedini muayeneye memur olan hey'eti tıbbiye âzasından ve İngiltere Devleti Sefaret doktoru Mister Dickson'un vaktile verdiği ve meali kitabın 90 ncı sahifesinde münderiç rapordan başka, şimdiki halde bir raporun mevcut olup olmadığı ve olduğu taktirde Meclisi Meb'usan âzalarına gösterilip gösterilmeyeceğini Hariciye Nazırından sual ve Sultan Azizin intiharında cesedi muayene eden doktorların verdikleri raporun nazarı dikkate alınmasını ve asılsız olan bu katilden dolayı idama mahkûm olan Mithat Paşa ile diğer mahbusinin kurtulması için, adalet ve insaniyet namına İngiltere Hükûmetinin, Babı Âliye veya doğrudan doğruya Sultan hazretlerine lazım geldiği şekilde nasihatte bulunmasını tavsiye etti. M. M'Coan suallerine virilecek cevabı almadan önce elde etmiş olduğu hususi malûmata göre, bilcümle meş'uliyeti deruhte ederek bu mahkemeyi idare eden zevatın liyakat ve iktidarına, iffet ve istikametine asla emniyet ve itimadı olmadığını ve gerek Avrupanın, gerekse Meclisi Meb'usan âzayı kiramının bu hususta kendisile aynı fikirde bulduklarını da ilâve etti.

Sir Charles W. Dilke (2): — Doktor Dickson tarafından verilen raporun hülâşası evvelce Meclisi Meb'usan âzalarına takdim edilmişti. Bundan sonra yeni bir rapor alınamadı. Sözün geçen mahkemeyi siyasiyeye dair, Lord Granville (3), Lord Duffrin (4) ile muhaberede butunmakta olduğundan, şimdilik fazla bir şey söylemek zamanı daha gelmemiştir

(1) Bu malûmat «Parlementary Book» risalesinden alınmıştır.

(2) İngiltere Hariciye Müsteşarı.

(3) İngiltere Hariciye Nazırı.

(4) İngilterenin İstanbul Sefiri Kebiri.

Lordlar Kamarası

4 Temmuz 1881.

Earl de la Warr :— Hariciye Nazırından, İstanbulda ceryan eden Mithat Paşanın muhakemesine dair yeni bir malûmat olup olmadığını sorduktan sonra, ilâveten, İngiltere Deveti Fehimesinin müdahalesi gayet nazik bir mes'ele olduğunu takdir etmekle beraber, İstanbulda teşkil olunan mahkemenin adaletle icrayı vazife eylemesi için bütün çarelere tevessül edilip edilmediğini öğrenmeği gerek devletmaab kamara âzaları ve gerek Avrupa ahalisi bilmek arzu ettiğini ve bu hususta izahat talep eylemesi ise, büyük bir devlet adamının hayatı mezkûr mahkemenin vereceği hükme bağlı olmasından dolayı, bu talebi tabii gördüğünü dermeyan etti.

Lord Granville :— Devletemaab, Umum Avrupanın fevkelâde merakını celb eden bu mes'eleye dair, Lord Duffrin ile muhaberede bulunuyorum. Şimdilik, sureti kat'iyede, muhakeme hakkında malûmatı mevsuka almadığım cihetle, resmen beyanı fikirde bulunmaklığım münasip değildir. Binaenaleyh, sizlere, bundan fazla malûmat itasını iktidarımın haricinde ad'ederim.

Avam Kamarası

7 Temmuz 1881.

Mister Staveley Hill :—Mithat Paşanın mahkemesine dair bir malûmat alınıp alınmadığını Hariciye Nazırından sordu.

Sir Charles Dilke :— Bu mes'ele hakkında hiç bir malûmat vermiyeceğim. Lord Duffrin ile şimdiye kadar teati olunan telgraflardan, ne türlü bir hat ve hareket ittihaz etmiş olduğu anlaşılamadı. Fakat sêfiri müşarünileyhin, Sultan hazretlerine nasayihi lazımede bulunduğu şüphesizdir.

11 Temmuz 1831.

Vicomte Folkestone : — Mithat Paşanın muhakemesinde icra olunan haksızlık ve nizamsızlığa dair çıkan haberler üzerine, İngiltere Devleti sefiri vasıtasile, Sultanın nazarı dikkatini celb'etmesi lüzumnu beyan ve böyle bir mahkemenin kararile eazimden Mithat Paşanın mahv'edilmesinin sırf rekabeti siyasiye neticesi olarak irtikap edilmiş bir cinayet olduğuna Avrupanın kanaat getireceği cihetle, bu bapta İstanbulla talimatı lâzime verilip verilmediğini Hariciye Nazarından sordu.

21 Temmuz 1831.

Mister M'Coan : — Mithat Paşayı istintak etmek üzere teşekkül eden mahkemede riyaset mevkiinde bulunan Hristoforidis efendinin, 1871 Mayısında, Zaptiye Nezaretinde müstahdem bir hafiyeye olup olmadığını sordu.

Sir Charles Dilke : — Birinci sualinizin gayet nazik bir mes'ele olduğunu ve bu bapta muhabere ceryan ettiğini evvelce de arz etmiştim. Bu sebeple, şimdilik, sureti umumiyede bundan fazla beyanatta bulunmaktığım mâkul olmiyacığını meb'us arkadaşım takdir ederler ümidindeyim. İkinci suale gelince: Hristoforides efendinin bahs'edilen kimse olduğunu tasdik ederim.

Mister M'Coan : — Mithat Paşanın, Mekke civarında bir mahale teb'it edileceğine dair gazetelerde görülen rivayetin doğru olup olmadığını sormuş olduğundan, Hariciye Müsteşarı da, cevaben, o gün, saat dörde kadar, Hariciye Nezaretine böyle bir telgraf gelmemiş olduğunu bildirdi.

21 Temmuz 1831

Mister M'Coan ; — Mithat Paşa hakkında verilen hükmün icrasına dair Hariciye Nazarından malûmat talebinde bulundu.

Sir Charles Dilke : — Lord Dufrin'in yirmi dört saatten beri, bu hususta ihbaratı resmiyede bulunmadığını bildirdi.

Mister M'Coan: — Bu sabahki gazetelerde çıkan mânidar bir telgraftan anlaşıldığına göre, İstanbulda teşkil olunan mahkemeyi gayri adilenin hükmüne karşı bir an evvel bir hattü hareket ittihaz itmekliğimizi bize ihtar ediyor. Mühterem meb'us arkadaşlarımın müsaadesile, bu bapta bazı izahatte bulunacağımı ve lüzum görülürse teklifatıma hitam vereceğimi arz ederim.

Alemi siyasette namdar ve eazimden bir zatın ne suretle istintak edildiğini ve hayatı ne suretle tehlikeye konduğu cümlelerin malûmudur. Bu mes'ele için matbumuz İngiltere Hükûmeti Fehimesinin hattı zatinde müşkil olan müdahale usulüle Sultan ve Babı Âliyi tazyik etmekle bir netice hasıl olmiyacağından yapılacak bir şey varsa, o da ihtaratı dostanaden ibaret kalmış bulunuyor. Halbuki, malesef, bunun da bir faidesi memul değildir. Binaenaleyh, Hükûmeti Osmaniye'nin bu mahkeme hakkında ittihaz ettiği harekete karşı İngiltere Meclisi Meb'usanının alacağı karar, resmen İstanbulla tebliğ olunacak olursa, o vakit bunun bir tesir mufide husule getirebileceğini arz ile nutkuma şu suretle devam etmek isterim: Mithat Paşa, birçok parlak memuriyetlerden sonra, şimdiki Bulgaristan Valisi tayin edilmişti. Mezkûr mahalde, o zaman hükümferma olan eşkiyalık o derece almış yürümüş idi ki, hükûmet vergiyi bile layikile tahsile muvaffak olamıyordu. Mithat Paşa, birkaç ay zarfında, himmeti, gayreti ve iş bilgisile, vilayeti eşkiyalıktan temizlemiş ve vergi muntazamen tahsil olunarak, bu sayede Bulgaristan, Memaliki Osmaniye vilayetlerinin en müterekkisi olmuştur. Rusya Sefiri, bu hali çekemiyerek, Paşanın faaliyetine mâni olmağa çok çalıştı. Halbuki, Mithat Paşanın esas maksadı, Memamiliki Osmaniye'ye Avrupanın emniyet ve teveccühünü celb ile, vatanına hizmet olduğundan, her fedakârlığı göze almıştı. Bu islahat, Rusyanın istilâ politikasına muvafık gelmediğinden, General İgnatieff, en büyük ve kavi düşmanı kesilerek, müşarünileyhin aleyhinde her türlü desileler istimalinden çekinmedi.

Mister Newdegate: — (*Ayağa kalkarak*) Mister M'Coan'ın usul ve nizam haricinde elfaz istimal ettiğine işaret ettikten,

sonra, muhterem âza arkadaşının maksadının, Meclisi Meb'usanın işlerini geri bıraktırarak, bu mes'eleye dair bir kararı kat'i vermesini teklif etmek olduğunu, bunun ise, Meclisi Meb'usanı müşkil bir mevkiye sokacağını ileri sürdü.

Mec'isi Meb'usan Reisi:— Azayı muhteremenin malûmları olduğu üzere, maksat, sadece Meclisi Meb'usanda, mes'elenin müzakeresi için bir kararı kat'i verilip verilmeyeceğine dair meb'us arkadaşların reyini almaktır.

*Mister M'Coan:—*Mütalâatını ihtisar ve nutkuna devam edeceğini bildirdikten sonra, sözlerine şu yolda devam etti: Bundan sonra, Mithat Paşa Bağdat valisi oldu. Aynı islahatı bu vilayette de büyü : bir muvaffakiyetle tatbik etti. Herkes, Mithat Paşanın erbabı namus ve hamiyetten fakir bir zat olduğunu tasdik ettikleri halde, bazı kimseler, zengin ve harisi ikbal olduğunu rivayet ederler. Bu yolda mütalâada bulunan da Başvekil (1) hazretleridir. Mithat Paşa aleyhinde neşrettiği makalelerde kullandığı lisan, cidden şayanı teessüftür. Başvekil hazretleri, Mithat Paşanın, idaresine memur olduğu vilayetlerde, eline geçen varidatı nazarı dikkate almiyarak hüküm veriyor. İnfisali vukuunda, İstanbula fakir olarak avdet ettiğini, hatta bir defasında kâfi derecede yol parası ve diğer bir defasında da 500 liradan fazla parası bulunmadığını bilmek istemiyor. Mithat Paşa iki defa Sadrazam olarak insaniyet ve siyaset âleminin son derece takdirine mazhar olmuş olan Kanunu Esasiyi ilâna muktedir oldu. Binaenaleyh, Devletin nizamı esasisi hükmüne girmiş olan bu kanunun, bugün, Memaliki Osmaniyede tatbik edilmemekte olmasından kendisi mes'ul olmayup, bu yüzden hükûmeti islah ile süyi idareyi izaleye muvaffak olamadığından şayan teesüf ad'edilir.

Bir müddet sonra Suriye ve İzmir valisi tayin edilerek, bu vilayetlerde de gene islahatı esasiye planlarını tatbik başladı,

(1) Gladstone.

Mithat Paşa, şüphesiz, Sultan Azizin halline vasıta olanlardan biri olmakla beraber, Padişahın katlinde dahil olduğunu iddia etmek, herkesin bildiğinin aksini iddia etmeğe kalkışmak olur. Bu gibi iftira ve yalanları kimse kabul edemez. İngiltere Hariciye Nazırı ve İngiltere Sefareti doktoru Mister Dickson, Sultan Azizin vefatını intiharen vuku bulduğuna dair Komisyonu Tıbbi tarafından verilen rapora tamamen ve aynen istirak ettiklerini beyan etmişlerdir. Şu halde, bu mahkemeyi vücuda getirmekten maksat na idi?.. Sultanın intiharen vefatını tasdik eden komisyon doktorlarından ikisini. Doktor Marko Paşa ile Doktor Kastro mahkemeye davet ile, eski fikirlerini naksen, Sultan Azizin maktulen vefat ettiğini beyan ediyorlar da, diğer doktorlar neden dolayı mahke neye celb'edilmiyor?.. Mahkeme Hey'etini teşkil eden hâkimlerin bu gibi yalancı şahadeti dinlemeleri caiz midir?.. Hariciye Nazırının bir sualime verdiği cevapta, İstanbuldaki mahkeme reisinin evvelce Polis Nezaretinde müstahdem bir hâkiye olduğunu tasdik ettiği gibi, bu zatın bulunmuş olduğu Adliye memuriyetlerinde irtikâp ve irtişasına dair malûmatı mev-sukası olduğunu da ilâve etmişti. Binaenaleyh, elimdeki hususi ve mev-suk malûmata istinaden diyebilirim ki, bu zat Adliye memuriyetinde evvelkinden ziyade ahlâksızlığa devam etmektedir. Siyasi mahbusları muhakeme eden diğer hâkimler de, aynı cins ve nev'i insanlardan mâduttur. Böyle bir Hey'eti Hâkimenin vereceği küküm ile Avrupada bir köpek bile asılamayacağı âşikârdır. Binaberin, İngiltere Devletinin, doğrudan doğruya müdahale edemeyeceğini ve İngiltere Sefirinin gayri resmi surette müracaatleriyle bir semere hasıl olamayacağını da bildiğimden, hükûmeti matbuamın tâkibe mecbur olduğu ve memleketin efkârı umumiyesini icraya memur olan Hey'eti Meb'usanın bu hususta verecekleri kararın Saraya ve Babı Âliye tebliğ olunmasını ve bu suretle Avrupa efkârı umumiyesi üzerinde büyük bir tesir husule getirmesini arzu ederim. Binaenaleyh eazimi meşhureden, haksız yere mahkûm olan Mithat Paşanın kurtarıl-

ması için, Meclisi Meb'usanın kararı kat'isini talep ile tâtili meşguliyet eylemesini davet ederim.

Teklif teyit olunarak, Parlamantonun tâtil olunup olunmayacağı soruldu.

Sir Drummond Woolf (1):— İstanbulda teşkil olunan mahkeme hakkında Mister M'Coan'ın nutkuna aynen iştirâk edemeyeceğini, fakat böyle bir mahkemenin İngiltere gibi bir memlekette sui tesir hasıl edeceğini beyan ederek, mahkemeye müdahale için hükümetini teşvik edemez ise de, İngiltere Devleti Fehimesinin bir çok defalar bir haylı siyasi mazlumun hayatını, müdahalesi sayesinde kurtarmış olduğunu hatırlattı. Bu cihetleri Başvekilin nazarı dikate alarak, İngiltere Devletinin nüfuzunu istimali sayesinde, hiç olmazsa, Mithat Paşa hakkında verilen hükmün hafifletilmesine çalışılmasını tavsiye etti. Mithat Paşa, bütün münevverlerin hürriyet önderi olduğu gibi, kendisine düşen vazifeyi binlerce engel ve çeşit çeşit zorluklar içinde harikulâde bir zekâ eseri ibraz ederek, bitarafane ve vatanperverane şekilde ifa eylediğini isbat ettikten sonra, eğer Başvekil hazretleri bu bedbaht zatın tahlisi için son derece nüfuz istimal edecek olurlarsa, insaniyete ve medeniyete sonsuz bir hizmette bulunmuş olacağı fikrinde olduğunu bildirdi.

Mister Ashmead Bartlett:— Muhterem meb'us arkadaşların Memaliki Osmaniye vükelâsile meşgul olmalarının pek ziyade şayanı dikkat olduğunu ve İstanbul mahkemesinin dedikleri kadar fena olmadığını ve müttehemberden birçoğunun kabahatının meydana çıktığını söyledi. Eazimi ricalden olan vatanperver Mithat Paşaya karşı herkesin teveccüh ve muhabbeti bulunduğundan, buna rağmen, hâkimler idamına hükm'ederlerse, bunun cidden son derece teessüfe şayan olacağını anlattı. Fakat, bu hu-

(1) İngilterenin ricali siyasiyesinden ve zinfuz bir zat olup, Ârabî Paşa vak'asında İngiltere ile Türkiye arasında mütahassil akti müşkültâtı hal etmişti.

susta böyle bir tehlike olabileceğine tereddüt ile, inanmak istemedi. Sultan Abdülhamidin insaniyetli bir zat olmasından dolayı, ne Mithat Paşanın, ne de onunla birlikte mahkûm olan diğer iki vükelânın idam olunacaklarına ihtimal veremediğini ve bu mes'eleyi Meclisi Meb'usana havale etmeksizim, tesviyesi ciheti, İngiltere Devleti Fehimesinin kemali emniyetle reyine bırakılması taraftarı olduğunu bildirdi. Mamafih, fesatçı ahlâklarile kendi vatanlarına ihanet ve insaniyet aleyhinde hareket etmekle tanınmış olan Damat Mahmut ve Nuri Paşaların, töhmetleri pek aşıkâr şekilde meydanda olduğundan, haklarında en küçük bir iltimasın bile yersiz olacağını ve bunların muhakeme sonunda cezalandırılmaları şayanı memnuniyet olacağını da ilâve etti. Memaliki Osmaniyede, İngilterenin eski nüfuzu baki olmadığını ve eğer Meclisi Meb'usanın müdahalesi istenmiyerek, iş doğrudan doğruya Hükümetin reyine bırakılarak, İstanbulla ihtararı dostanede bulunulacak olursa, arzu edilen neticenin elde edilmesine imkân olacağı kanaatinde olduğunu bildirdi.

Mister Gladstone : — (*Nutuk*) Mübahasenin daha fazla uzatılmasından bir faide hasıl olacağını bilmiyorum. İleri sürülen teklifler ve bu meyanda Portsmouth meb'usu Sir Drummond Woolf'un gayet vazih olan davetnamesine cevaben, şu suretle beyanı mütalâada bulunmak isterim : İmkânlarımızın azlığına rağmen, elimizden gelen hiç bir muavenetten kaçınılmamıştır kanaatindeyim. Bir kararı kat'i almak için, Meclisi Meb'usana teklifte bulunmuş olan muhterem menb'us Mister M'Coan'ın, İstanbuldaki mahkemenin başında bulunan eşhas hakkında şiddetli lisan kullanmış olmasına beyanı teessüf ederim. Söyledikleri şeylerin kâffesinin hakikat olduğuna dair kat'i kanaati var mıdır?.. Eğer mahkeme kanuna muhalif hareket etti ise, böyle bir mecliste bunun tekrar rüyeti için Meclisi Meb'usandan kararı kat'i talep etmek itirazdan salim olamaz.

Asıl esası madde bundan ibarettir : Böyle dahili bir mes'eleye müdahaleye bizim selahiyetimiz var mıdır?.. Şüphesiz yok-

tur. Burada *müdahaleye selahiyetimiz* tâbirini kullanıyorum, lâkin insaniyet ve mülâhazatı siyasiye ve istikameti tamme ile bazı ahvali şahsiye ve dahiliye vardırki az çok müdahaleyi sarihede bulumağa bizi mecbur bırakmıştır ; bundan da maksat, birinci derecede adalet ve insaniyete ve ikinci derecede müdahaleyi teklif ettiğiniz devletin menfaatine hizmet etmektir. İstanbulda yapılan bir mahkemnenin hükümlerine karşı buradan kat'i bir karar almaklığımıza lüzum görülemez. Fakat, gerek Arupada, gerek İstanbulda, bu muhakeme aleyhinde hasıl olan umumi efkârın galeyana karşı, Memaliki Osmaniye Padişahının adalet ve hürriyet tarikini iltizam etmesi ve bunu bize karşı isbat eylemesi menfaati şahsiyesine muvafıktır. İşte, nazarı dikkate alınmış ve tasdik edilmiş olan nokta da bu olduğundan, lazım gelen teşebbüsatta kusur edilmedi.

4 Temmuz 1881 tarihli bir telgrafla, doğrudan doğruya Lord Duffrin'e gayet mahrem talimat verilerek, ker bir vasıtaya müracaat ile nüfuzunu istimal ederek, lazım geleceği şekilde müdahalede bulunması emir olundu. Zan'ederimki, Lord Duffrin, kendisine verilen bu vazifeyi maharet ve nezaketle ifa ederek, verdiğimiz talimat mucibince ve tarif olunduğu vechile harekette bulundu. İttihaz ettiğimiz şu hattü hareket Avrupanın efkârı münevveresini memnun edeceği gibi, aynı zamanda Memaliki Osmaniyenin selâmetini ve menfaati umumiyesini de temin edeceğinden şüphe etmemelidir. Bu kadar tebliğattan sonra bir mülâhaza daha ilâve etmesini zait görüyorum. Şahısları muhakeme etmekten ve mes'ul tutmaktan bir faide görülemez Beyan etmiş olduğum vechile serdolan mülâhaza ve mütalea umum mes'ele üzerine bina edilmelidir. Bu muhakeme hakkında arz ettiğim mülâhazayı umumiye neticesinde şahsıma büyük bir meziyet at'emiyerek, İngiltere Hükûmetinin vazifeyi mevduasını ciddiyle ifa ettiğine Hey'eti Meb'usan kani olmalıdır.

Mister Cown : — Meclisi Meb usanın, Başvekil hazretlerinin insanı ve alicehap görüşlerini kemali memnuniyetle dinlediklerinden emin olmasını beyan ettikten sonra, Hey'eti Mebusanın

Meşrutiyeti mütaakip Türkiyenin bu samimi dostuna, Hükümetin bir alâka eseri göstermesini temine çok çalıştım. Kâmil Paşaya defalarla başvurdum. Fakat, o sıralarda, ortaklık öyle bir hercümerci içinde idi ki, bir netice istihsaline bir türlü muvaffak olamadım.

Yukarıda da izah ettiğim gibi, Ahmet Riza bey nezdinde birlik kurulması hususunda yaptığım müracaate aldığım neticeyi bazı zevata haber vermiştim. Bu hususta kendisine yazdığım cevap İttihat ve Terakki Cemiyeti âzası arasında, her halde, büyük tesir bırakmış olacaktı, bir gün, Dr. Bahaettin Şakir ve Nazım beyler oturmakta olduğum Hotel Roosewelt'de beni aramışlar ve bulamayınca şu mektubu bırakıp gitmişlerdi :

Muhterem beyefendi hazretleri,

Bugün, Dr. Nazım beyle beraber ziyaretinize geldik. Maatteessüf teşerrüf edemedik. Gelişimiz, hem ziyeret ve hem de İhvanı Cemiyet namına, cuma günü, saat iki buçukta İdarehanemizi teşrif etmeniz için dâvettir. Lûtfen yevmi mezkûrda İdarehaneye teşrifinizi rica ve takdimi ihtiramata eyleriz efendim.

6 Teşrini Sani 1906

Dr. NAZIM

Dr. BAHAETTİN ŞAKİR

Cemiyetin bu dâvetini kabul ederek gettim, kendileriyle konuştum ve o gün, İttihad ve Terakki Cemiyetine âza kaydedildim. Fakat, bu Paris İttihat ve Terakki teşkilâtı içinde çok zaman kalamadım; Ahmet Riza beyle geçinmek müşküldü. Üstelik, Doktor Bahaettin Şakir de, ikide bir, İkinci Veliht Yusuf İzzetin efendi gibi bir mecmunu müdafaaya kalkışarak, hürriyet taraftarı sayması beni çileden çıkarıyordu. Ben, kendi hesabıma, Hanedanı Saltanat arasında hürriyet ve milliyet taraftarı bir Şehzade bulunabileceğine kani değildim. Sırf memleketi ve

milletini sevmiş olması yüzünden, Mithat Paşanın uğramış olduğu âkibet gözümü iyiden iyiye açmıştı. *Jön Türkler* içinde, şu veya bu Şehzadeye intisap peyda edenlerden ve itimat gösterenlerden uzak bulunmak istiyordum. Bahaettin Şakir ve bu meyilde bulunan diğer zevat gözümünden düşmekle beraber, sırf ittihadı bozmamak maksadile, Cemiyet içinde birkaç ay daha kaldım. Nihayet, günün birinde bir istifanname yazarak, 30 Kânunu Sani 1907 tarihinde çekildim.

Gönderdiğim istifanameyi şu suretle kaleme almıştım.

« Dünki toplantıda, Sezai beyle beraber, akaliyette kaldık. Fakat, Mecliste akaliyette kalmak, beni meslek ve fikrimi muhalif yolda sevke mecbur edemez. Ben, kendi kanaatimce, bu idare usullerini milli menfatlara uygun bulmuyorum. Ekseriyetin reyini kabul edeniyeceğimden ve kendi kanaatime göre hareket için de Cemiyetten ayrılmam lazım geldiğinden, istifamın kabulünü rica ederim. Cemiyet erkânına hörmet ve riayetim bâkidir. Meşrutiyet prensiplerine uyan bir harekete iştirâke daima hazırım.»

O aralık Bagdatla olan muababerem ele geçirilmiş olduğundan, bu yüzden, birçok felâketler olmuş ve haylı canlar yakılmıştı. Bu mes'ele ile meşğul olmak için, bütün vaktimi ve kuvvetimi bu yolda sarf'ettim. Memleket dahiline gazete göndermek, millete beyanname ve kitap dağıtmak, olup biten vak'alara dair haber vermek hususunda bana yardım edenler arasında, Haydar Sijjad isminde bir de hintli vardı. Bombay Valisine mesup bir tercüman olan bu zat ile ceryan eden muhabereme dair bir fikir vermek için, 1 Nisan 1907 tarihli mektubunu aşağıya derc'ediyorum.

«... Lûtfen gönderdiğiniz *Terraki* gazetelerini aldık. Eyadı takdir ve ihtiramda dolaşiyor. Devam ve intişar ve irsali temenniyatını, umum genç vatandaşlarınızla temenni ederiz.

«Erzurum kıyıamlarından telâş eden hükûmetiniz, şahsî

vergi ile hayvanatı ehliye vergisini tamamen lağv'etti. Hamidiye-Hicaz Timuryolu, ianesi namile açılan babı irtikâbı da, Bağdat ahalisi kapadılar. Üçüncü ianeyi cem için toplanan mahalle muhtarları, anasırı islâmiyenin mahv ve harabisini intaç eden böyle tekâlifi şakkaya milletin artık tahammülleri kalmadığından bahisle, iane Cemiyetinin müraccaatini ceffelkalem red'ettiler.

« Musulda bütün erkâni Mülkiye ve Adliye, müttehiden, müttefiken, telgrafhaneye toplanarak, Şamlı İzzete müracaatle, burada mel'aneti enisi bulunan Vali Mustafanın mezalim ve tadiyahatı kanunşikenanesine nihayet verilmezse, bir Erzurum vak'asının da Musulda çıkağını bildirdiler İzzet, bundan fevkelâde telâşa düşerek, kardeşi olacak İbni Ulkumeye nesayih vereceğinden bahisle, işlerine bakmalarını rica etti. Erkâni Vilayet, Başkâtıp Tahsine de müracaat ettiler. İzzet, olanca nufuzunu sarf'ederek, Erkâni Vilayetin azil iranesini çıkarttı. Adliye ve Maliye Nezaretleri, Defterdar ile Adliye Hey'etinin azlini kabul etmediklerinden, hey'eti müttefike reisi olan Mektupçu Zeki efendi azil edildi. Vali, eşrafın tatyibikulûbuna çalışmakta ise de, Musulluların yakında bir vak'a çıkarmaları akvayı ihtimaliyedendir. Umum vatandaşlarımızla beraber bir kıt'a fotografınızı istiyoruz... »

(İmza) HAYDAR SİJJAD

İngiliz Postanesi vasıtasile giden mektup ve gazetelerin, bu defa, Abdül Hamidin adamlarının eline geçmesi yüzünden, Babanzade Hamdi bey nefyedilmiş ve Cemiyetin Bağdad Şubesine mensup Doktor Süreyya tahtı istintaka alınarak, eşkenceler edilmişti.

Bu mes'elede insanı müteessir eden ve düşündüren bir nokta, İstanbuldaki İngiltere Sefaretinin, Babi Âliye karşı müsamaha göstermesiydi. Hiç şüphe yok ki, bu müsamaha da an-

çak, Kalkütada *Hablul Metin* ismile çıkan bir gazete nushasının toplatılmasına aitti. Fakat, bir defa bu yol açıldıktan sonra, Bağdat Vilayeti, İngiliz Postahanesi üzerinde olan nüfuzunu arttırmış ve benim muhaberem ile gönderdiğim gazetelerin ele geçmesine sebep olmuştu. Bağdatta bulunan arkadaşlardan bu harekâta dair vesaik istedim. Dahiliye Nazırı Memduh Paşanın 31 Kânunu Evvel 1322 tarihile Bağdat Vilayetine yazdığı bir tezkerenin aslını elde etmeğe ve bana göndermeğe muvaffak olduklar. Tezkeriyi resmiye şu yolda yazılmıştı:

Bağdat Vilayeti Âlisine

Babı Âli

Deviri Umuru Dahiliye

Mektubî Kalemi

Adet

108

11 Teşrini Evvel 322 tarihli tahriratı âciziye zeyldir. Kalkütada çıkan *Hablul Metin* gazetesinin posta ile vürud edecek tekmil nushalarını tevkif ve Bombaya iade etmesi zımnında, Bağdat İngiliz Postahanesi Müdüriyetine talimat ita edilmiş olduğu ve lüzumsuz muhaberata meydan verilmemek üzere, bu gibi tebliğatın Vilayeti aliyelerinden, doğrudan doğruya Konsolatoya icrası Bağdat Konsolatosundan cevaben bildirildiğine dair, İngiltere Sefaretinden, bu kere ita olunan tahrir tercümesinin irsalile icrayı icabı Hariciye Nezareti celilesinden varid olan. 25 Kânunu Sani 322 tarihli ve 518 Nlu bu tezkerede izbar kılınmıştır. Ana göre ifayı muameleye nimemi aliyeleri masruf buyurulması babında emir ve irade hazreti minlehülemrindir.

28 Zilkade 324—31 Kânunu Evvel 322

Nazırı Umuru Dahiliye
MEHMET MEMDUH

İngiltere Sefareti, belki de hiç farkında olmiyarak, bir kapı açılmasına sebep olmuş ve *Hablul Metin* gazeteleri derken, bizim gazete ve mektuplar da Hükümetin eline düşmüştü.

Bu resmi vesikayı tercüme ederek, İngilteredeki dostlarıma gönderdim. Sefaretin, bilmiyerek gösterdiği kolaylık yüzünden, Türkiyedeki hürriyet hareketine ne kadar ağır bir darbe vurulduğunu ve nice kimselerin şahsen fekâkete düşürüldüğünü mufassal bir mektupla anlattım. Bu şikâyetlerim tesirsiz kalmadı.

* * *

1907 senesinde, Pariste bulunduğum sıralarda, Rusya Başvekili Stolipin de oradan geçmekteydi. Bu vesile ile, bütün nazırlar, bir kere daha, Rusyaya çevrilmiş bulunuyordu. İngiltere ile Fransanın, Rus siyasetine iştirâk ettiği ve Şarktaki nüfuz mıntakalarını tâyin etmek üzere, anlaşmış oldukları söylenmekteydi. Böyle bir halin vücut bulması, bizim mevcudiyetimizi de tehlikeye düşürebilirdi.

Stolipini ziyaret etmeğe ve Rusyanın memleketimiz hakkındaki fikir, maksat ve istikbali hakkında neler düşündüğünü kendi ağzından dinlemeğe karar verdim.

Rusyanın en azimli, en cesur Başvekillerinden biri olan Stolipin, Çarlık rejimine taassup derecesinde bağlı bir adamdı. İnkilâp vücuda getirmek istiyenlere karşı âmansız bir surette hali mücadeledeydi. Yapılan sui'kastler neticesi, evlatlarını feci bir surette kaybettiği halde, cesaretine zerre kadar hâlel getirmemiş ve hedefinden zerre kadar olsun inhiraf etmemişti. Neticede, kendisi de, günün birinde, bu sui'kastlerinin-birine kurban gidecekti.

Beni kabul ederek, memleket haricinde yaşayan ve yarın için çalışan bir fert sıfatıyla, hislerini bana karşı gizlemek ihtiyacını duymadı. Stolipin de, Rusya Çarlığının bütün diğer diplomatları ve ricali hükümeti gibi, Türkiyenin ortadan kalkması, İstanbul ile *hinterland*'ının ve Boğazların Rus hakimiyetine alınmasını iltizam edenlerdendi. Bu sebeple, çok mütecevazane olan bu beyanatında bana aynen şunları söylemişti :

«Türkiyeden bahs'ediyorsunuz. Ben ise, bu isimde müstakil bir memleket tanımıyorum. Karşımızda, günleri sayılı bir hasta adam var. Türklerin münevver tabakasının da, bu hastaya sıhhat verebileceğinden ümidim yok. Türkiye, mintarafillah, Rusya ya hibe edilmiş bir topraktır. Memleketiniz, bugünkü idare altında, düşkün bir halde, sürünmeğe mahkûmdur. Fakat, yarın, başka bir idare altında, İstanbul halkı refahe erişecektir».

Stolipin meş'um bir sesle bu müthiş beyanatı yapmakla, beni hayrette bıraktı. Derin bir teessür duydum. Hayatımın en karanlık dakik larından bir kaçını yaşamıştım. Bununla beraber, Rus Başvekilinin ziyarete gittiğimden dolayı da pişman değildim. Rusyanın hakkımızda ne gibi fikirler beslemekte olduğunu en selahiyettar ve resmi ağızdan duymak ve bunu vatandaşlarıma bildirmek, benim için, en ziyade arzu edilen fırsatlardan biri olmuştu

O gün, Stolipin'e, cevap olarak şunları söyledim:

«Türkler daima müstakil yaşamağa alışmış bir millettir. Her zaman da müstakil yaşamakta devam edeceklerdir. Benim gibi binlerce vatanperver Türkün, memleket haricinde devam ettirdikleri mücadelede, tek ve müşterek bir gayeleri vardır, o da, hariçte türk topraklarına karşı mevcut ihtiras ve iş-tahaların önüne geçmek ve içinde yaşadığımız zamana lâyük bir idare kurmak suretile, memleketin istiklaliyetini kurtarmaktır Sizi ziyaretten maksadım da bunu bildirmektir: Türkiyede,bugün mevcut resmi hükûmet, Rusya aleyhinde hisler besliyebilir, fakat, yeni bir idare kurmak için çalışan münevver türklerin, ne Rusyada ne de başka bir komşu memleket hakkında düşmanlık hisleri yoktur. En büyük emelleri, Türkiyenin istiklalini ve bakasını tabii bir hakikat diye kabul etmiş bir Rusya ile, iyi komşu ve dost kalmaktır.»

Rus Başvekiline, bu sözleri, derin bir heyecan içinde söylemiştim. Stolipin, vatan hissini ne demek olduğunu anılayacak bir devlet adamı olduğundan, sözlerimden müteessir oldu, müteveccih bir nazarla şu sözleri sarfetti :

« Memleketiniz hakkındaki vatanperverliğinizi takdir ederim. Ziyaretinizden çok memnun oldum.»

Stolipin ile olan mülakatımı bütün dostlarıma anlattıktan sonra, bunu memleket içinde muhaberede olduğum vatandaşlara da bildirdim. Çok gariptir ki, o sırada Yunan ricali devleti, Türkiye ile Yunanistan arasında bir ittifakın vücut bulması için taraftarlık gösterirlerken, bir taraftan da, Rusyanın bizim hakkımızda beslediği gizli emelleri ileri sürmekten geri durmıyorlardı. Bu hususta, Yunanlılar da, bizim kadar telâş göstermekteydiler. Balkanlardaki *Panislavizm* cereyanlarına karşı koyabilmek için, bir Türk-Yunan ittifakı zaruret halini almış bulunuyordu. Yunan Başvekillerinden Deli Yani, 1901 de, bir gün, bana şu sözleri söylemişti :

« Bilirim, siz İngiltere ile beraber yürümek taraftarısınız. Hepiniz Sultan Hamidin alman dostluğu' siyasetini tenkit ediyorsunuz. Peki, ama, eğer İngiltere eski siyasetinden dönmüş ve menfaatini Rusya ile birleştirmek ve sizi Rusyaya feda etmekte görüyorsa, elinizden ne gelir? . . . İşte, Sultan Hamit bu tehlikeden kaçmak içindirki, ister istemez ve kapalı gözle kendisini Almanyanın kucağına atıyor.»

Fakat, vaziyet o şekilde idi ki, memleket kendi kendini kurtarmadıkça, filan yerine falana sığınmakta hiç bir kurtuluş yolu memul değildi. Böyle bir hareketin yegâne mânası da, filancanın yerine filana yem olmaktan ibaretti !

1908 de Meşrutiyetin ilânı ve İstanbula avdetim

Senelerce hariçte ve dahilde devam eden mücadeleden sonra, nihayet ihtilal bayrağı 1908 yazında, Resne dağlarında açılmıştı. Bu hareket karşısında, Sultan, mağlubiyeti kabul ile itirafa mecbur oldu. Ölmüş sayılan Meşrutiyet yeniden dirildi. Memleket, çok tabii olarak, mesut bayram günleri yaşadı. Bu

meyanda, hariçte de, bize karşı büyük bir alâka uyanmıştı. Yeniden dirilen Türkiye hakkında her taraftan takdirler yağmağa başlamıştı Avrupa gazeteleri, ihtilalin muvaffakiyetini, Avrupada çalışan *Jön Türklerle*, memleket içinde çalışan İttihat ve Terakki teşkilâtı arasında taksim ediyorlardı. Halbuki bu görüş hakikate aynen tevafuk etmemekteydi. Hariçte çalışanlar ihtilal hareketi üzerinde çok az muessir olmuşlardı. Asıl işi, Resne dağlarında, Manastırda, Selânikte çalışanlar başarmıştı. Binaenaleyh, bu hareket, Avrupa gazetelerinin dedikleri gibi *Jön Türklerin* direktif ve tesiri altında başarılmış değildi.

Ahmet Riza bey, Avrupa ricali siyasiyesile temaslarda bulunduğundan sonra, yola çıkarak, Selânik tarikile İstanbula döndü. Geçtiği her yerde büyük bir sevgi ve itimatla karşılandı. Fakat, Avrupada iken mücadeleleriyle uyandırdığı ümitleri tahakkuk ettirmeğe muvaffak olamadığı gibi, kendisinden beklenen iktidarı da gösteremedi.

Bir müddet sonra da, Prens Sabahattin, babasının cenazesini alarak, memlekete dönmüştü. Ademimerkeziyet taraftarları büyük nümayişlerle kendisini karşılamışlardı. Prens Sabahattin, halkı kendi fikrine göre irşat için derhal faaliyete geçerek, her nevi yazılar, nutuklar, risaleler vasıtasile, kesif bir şekilde çalışılmağa başladı ve bunun neticesi olarak ortalığa ikilik tohumu ekilmiş oldu.

Ben, ancak iki ay sonra, yani 20 Ağustos 1908 de Paristen hareket ile, kimseye haber vermeden, Romanya yolu ile, İstanbula geldim. Gümrüğe çıkıp, İstanbulun halini görür görmez, büyük bir inkisarı hayale uğradım; bütün ümit ve hayallerim sarsıldı. Ben ne bekliyordum, ne bulmuştum?... Vaziyeti idareye muktedir, ortada hâkim bir kuvvetten eser yoktu. Söz ayağa düşmüş, inzibat tavsamıştı. Müstebit Padişah, hâlâ 33 senelik Tahtında kurulmuş oturuyordu! İhtimal, gözü yıldığı içindirki ihtilalin neticesini benimsemiş, kabul etmiş gibi görünmeğe çalışıyordu...

Ortada, 33 sene istibdat idaresi sayesinde, şahsi emellerini sonuna kadar yerine getirmekten başka bir şey düşünmemiş bir Padişahın yarattığı hava hala esmekteydi. İstedığı gibi bir idare kurmak için ahlâkı yıkmış, etrafına vatansız bir takım adamlar toplamış olan, bu hükmüdar değil miydi?.. Bunlar, kendi rütbe, mevki, nişan, para, ve ihtiyaçları uğuruna memleketin her hakkını ve menfaatini feda etmeğe hazır adamlardı !

İttihat ve Terakki Cemiyeti bu zümreye karşı hiç bu korumaya tedbiri hazırlamamıştı. Zira, bunlar, yalnız Abdülhamidin adamları değil, günün adamları olduğu için, şimdi de göğüslerine birer kırmızı beyaz rozet takmakta zerre kadar tereddüt ve hayâ eseri göstermiyorlardı; hafızaları yoktu, maziyi tamamen unutmuş gibi görünüyorlardı. Sultan Hamidin en yakın ben-degânından en şiddetli düşmanı vaziyetine geçmek ve hürriyetin baş müdafii kesilmek için, bir iki günlük bir zaman kâfi gelmişti. Zaten, Abdülhamidin de, kendi göğsüne derhal Kırmızı-Beyaz hürriyet rozetini takması, eskilerin yeni idareye de sahip çıkmak istemelerine en büyük alâmet değil miydi?..

İttihat ve Terakkinin, Yıldıza emniyet bağladığından şüphe yoktu. Cemiyetin umumi merkezini Selânikte buldurması, Yıldız civarına avcı taburları yerleştirmesi, Donanmanın idaresini en emin zabitlerin eline vermesi, bütün bunlara ayrı ayrı delillerdi. Fakat, malesef asıl sakınması lâzım gelen tehlikeyi görememiş ve esaslı hiç bir temizliğe girişmemişti. Eski devirlerden miras kalan hususi menfaat hislerini himaye ve iltimas usullerini tasfiyeye tâbi tutmamıştı. İstibdat ben-degânının Cemiyetin bütün teşkilâtına sokulmalarına set çekmemişti. Bu yüzden de az bir zaman sonra iktidar mevkiini ve işlerin idaresini elinden kaçıracaktı.

İstanbul'a geldiğim ertesi günü, Meşrûtiyetin ilânile beraber menfalarından gelip Veznecilerde oturan akrabamı ziyarete giderken, Sirkeci tarafında büyük bir kalabalık gözüme ilişti. Sebebi sormam üzerine :

«Mithat Paşanın oğlu geliyormuş. Halk mızıkalarla istikba-

line çıkmış» dediler. Kendimi belli etmiyerek, derhal oradan uzaklaştı isem de, kalabalık arasında beni tanıyan bulunduğundan, bir kısım halk, Vecnecilerde oturduğum eve kadar geldiler. Söz sahiplerini içeri alarak, kendilerine memleket işleri hakkında fikir ve kanaatlerimi söyledim. Bilahare muhtelif zamanlarda, gazetelere yazılar yazarak, bunları daha geniş ölçüde herkese duyurmağa çalıştım.

Memlekette gördüğüm ahval bende şu kanaati hasıl etmişti ; Bir kenara çekilmek, hiç bir işe karışmamak, bilahare, ecnebi-lerle temasa geçmek suretile, memleketime elimden geldiği kadar faydeli olmağa çalışmak.

Mevsim yaz ve bütün ecnebi sefaretleri Boğaza taşınmış oldukları için, ben de, Tarabyada Summer Palas Oteline taşındım.

Burada ecnebi Süfera ile daimi temaslar muhafazada devam ederek, hâdiseler karşısında memleket lehinde telkinlerde bulunmağı kendine vazife edindim

İngiltere Sefiri Sir Gerhard Lawter ile eskiden beri muarefen vardı. Fransa Sefiri Mösyö Konstan ile de, Pariste bir kaç defa görüşmüştüm. Hatta, bir defasında, Sultan Hamidin sıhhati ve Sarayın ahvaline dair kendisinden bir haylı müfit malûmat da edinmiştim. Bulgar mümessili Keşof'un, mahut ziyafete dâvet edilmemesi hâdisesi çıkınca, Bulgaristanın vaziyetten istifade ederek, bizi bir emri vaki karşısında bulundurmamak niyetinde göründüğünü Mösyö Konstan'a anlattım. İnanmak istemedi ise de, o akşam, Paristen aldığı mühim telgraflarda, Keşof hadisesi Avrupa sulhünü tehlikeye düşürecek mahiyette görüldüğünden, bu hususta kendisinden mütemmin malûmat istendiğini gördü. Bunun üzerine, Sefir, bulunduğum Summer Palas Oteline kadar gelerek, vaziyet hakkındaki görüs ve teşhisimin doğru olduğunu tasdik ettikten sonra, işin vahameti hususunda Sadrazam Kâmil Paşanın nazarı dikkatini celb'etmemi rica etti.

1908 tarihinde İstanbulda bulunan ecnebi Süfera arasında, en ziyade dikkati celb'eden Almanya Sefiri Baron Marşal von Biberstein idi. Vücut ve gösteriş itibarile diğer sefirlerin ne

derece fevkinde idiye, fikir itibarile de, her hususta, hepsine üstün idi. Hâdiseleri büyük bir dikkatle ve günü gününe tâkip ile her fırsattan istifade etmeğe çalışıyordu.

Meşrutiyetin ilk günlerinde, halkın İngilizlere gösterdiği muhabbet ve dostluk tezahürleri, Alman Sefirini oldukça düşündürdüren bir keyfiyet olmuştu. Halk, İngiliz Sefiri Sir G. Lawter'in arabasının hayvanlarını sökerek, arabayı, tâ Sefarethaneye kadar bizzat çektikleri zaman, Alman siyasetinin Türkiyede iflas ettiğine hüküm edenler olmuştu. İngilizlere karşı bu kadar sevgi izhar olunurken, Abdülhamit, Almanlara dostluk gösterdi diye, aksine olarak, Almanlar aleyhinde nümayişler yapıyor ve gazetelerde Baron Marşal'ın istibdat devrindeki hareket ve hizmeti hakkında imalar eksik olmuyordu.

Fakat, tecrübeli Sefir, bu yüzden bir mes'ele çıkarmadan her muameleye sükûnla tahammül etmiş, hatta idareyi ele alanların yüzüne gülmekte bile kusur etmemiş, İngiltere ve Fransa'nın müsakilât gösterdikleri malî ve siyasî mes'elelerde, Hükûmete her türlü yardım ve müzaheretle bulunmaktan geri kalmamıştı. Bu sayede dahili siyasi mücadelelerden tamamiyle uzak kalarak, az zaman içinde, İttihat ve Terakki Hükûmetinin, ağırları içine düşürmeğe muvaffak olmuştu. Zaten, İngilterenin, Kâmil Paşanın şahsına gösterdiği hususi dostluk ve teveccüh, İttihatçıları bir derece kızdırmış olduğundan, bu yüzden, İngilizlerle İttihatçıların arası da açılmıştı. Bundan sonra, artık, harici siyasetimizin ibresi Berline müteveccih olmağa başlamıştı. (1)

Baron Marşal'ın vaziyetten istifade etmeği bilmesi, ve karışısında kendi kıratında başka Sefir bulunmaması, bu siyaset

(1) Mevsim Eylûl ayı idi. Summer Palasta oturmakta olduğum bir sırada, Alman Sefiri Baron Marşal, Frankfort gazetesi muhbiri Monsieur Weiss'i göndererek, beni Tarabyada, Sefarette vereceği bir ziyafete dâvet etmişti. Bu yemekte bahsı, Sultan Hamide getirerek, kendi verdiği nasihatlarla rağmen, idareyi istibdatta devam etmesinin kendisini (Baron Marşal) ümitsizliğe düşürdüğünü uzun uzadıya anlattıktan sonra, bundan böyle, Meşrutiyeti memleketi terakkiye doğru götürmeğine iman ettiğini ilâve etmişti.

değişikliğinde pek çok tesiri olmuştu. Filhakika, Fransa sefiri Mösyö Konstant gibi yüksek zekâyâ malik Sefirler yok değildi. Mösyö Konstant, memleketinde de mühim mevkiler işgal etmişti. Bir aralık, Dahiliye Nazırı bulunurken, Fransada Kırallık harekâtının reisi olan General Boulanger hâdisesinde, Fransız Cümhuriyeti Hükûmetini kurtarmağa muvaffak olmuştur. (1).

Bağdatta, Fırat nehri üstünde işleyen *Lynch* Şirketinin imtiyazı mes'alesi yüzünden çıkan siyasi hâdise, ehemmiyet kesb'etmişti. Bu mes'ele hakkında görüşmek üzere, Baron Marşal, bir gün, beni Sefarete dâvet etmişti. Odasına girdiğim zaman, masasının üstünde, Mithat Paşanın siyasi hayatına dair İngilizce olarak neşrettiğim kitabımı gördüm. Baron Marşal, birisile bir mes'eleye dair görüşeği zaman, kitap ve vesikaları masasının üzerine yığmak adetindeydi.

Dolayısıyla, kitabımı masası üzerinde görür görmez, Lynch mes'alesi hakkında görüşeceğimizi derhal intikal ettim.

Mithat Paşa, Bağdat Valisi bulunurken, bu Şirketi Bağdata dâvet etmiş, Fırat üzerinde vapur işletmesi imtiyazının verilmesine âmil olmuştu. Kitapta da, bu mes'eleye dair mufassal malûmat olduğundan, Baron Marşal, buradan, İngilizlerin son hareket tarzını, kitaptaki malûmatın delâletine uygun bulmadığından, bu hususu âlet ittihaz ederek, İngilizlerle Türklerin arasını açmak siyasetini gütmek istemişti.

(1) Mevsuken derlerki, Constant, Fransada Dahiliye Nazırı bulunurken, bir gün, meşhur General Boulanger'yi Nezarete dâvet etmiş ve General gelmeden evvel, tevkifine dair, Polis Müdüriyetine hitaben yazdığı bir emri, bililtizam, kendi yazı masasını üzerine, dikkati celb'edecek bir surette, açık olarak bırakmış. General Boulanger gelip, bir müddet kendisile konuştuğuktan sonra, Constant, bir bahane ile odadan dışarı çıkmış, bu sırada, masa üzerindeki mektup Generalin gözüne ilişmesiyle, dayanamayarak, alıp okumuş. Constant, bir müddet sonra, odaya avdet, edip biriki kelime daha teati ile General, vedâ ederek, Nezaretten çıkmış ve tevkiften kurtulmak için, derhal trene binerek, Belçikaya kaçmış. Patlak vermesine ramak kalmış bulunan Boulanger hâdisesinin bu suretle önüne geçenin, bilahare, Sefir olarak Türkiyeye gönderilen işte bu Constant olduğu rivayet olunur. Fakat Constant, Sultan Hamit zamanında uzun müddet Türkiyede Sefirlik vazifesini kabul etmiş olduğundan, Meşrutiyet inkilâbından sonra, daha fazla Türkiyede kalmak istememişti.

Abdülhamit tarafından Saraya dâvetim

İstanbul'a avdet ettiğim günden beri, Sultan Hamit, beni görmek, huzuruna kabul etmek isterdi. Ben ise, böyle bir dâvetten kaçınırdım. Abdülhamit, benim gözümde, babamın kaatili olmaktan başka bir şey değildi. Fazla olarak, Avrupada aleyhine bu kadar yazı yazmış, lakırdı söylemiş, telgraflar da çekmiş bulunuyordum. Bundan başka, Mithat Paşa ve diğer büyük vatanperverlerin yürütmeğe çalıştıkları mürakabe sistemini ve umumi menfaat ölçüsü ile hareket yolunu bozmuş, otuz üç sene müddetle, koca bir memleketi kendi keyfi için, malikânesi gibi kullanmıştı. Ben, bu hisler altında, Saraydan uzak durunca, Sultan Hamit ısrar yolunu tutmuştu. İngiltere sefirine bir adam göndererek, beni Saraya yollaması hususunda, Sefirin delâleteni istemişti. Sefir Sir G. Lawter, bu müracaat üzerine, beni dâvet ile dedi ki :

« Siz uzun bir müddet İngilterede yaşadınız ; İngiliz ahlâk ve âdetlerine alışkınsınız. Bir hükümdar, fena bir yolu bırakıp iyi bir mesleğe dönmek azmini gösterirse, maziye unutmak lazım gelir. Babanızın kaleminden çıkan Kanunu Esasinin, Sultan Hamidin elile tatbik mevki'ine konulması, sizin için en büyük intikamdır. Babanızın intikamını böylece almış olacağınıza göre, Hükümdarın dâvetini kabul etmemenizde mâna göremiyorum »

Sefirin bu mütalâası üzerine, dâveti kabule karar verdim. Üç gün sonra, Sultan Hamit, Adliye Nazırı Abdürrahman Paşanın oğlu Damat Arif Hikmet Paşayı, kendi arabasile, Tarabyaya, Summer Palas otelini gönderdi. Sultan Hamit ziyaretlerini Selâmlık resminden sonra kabul etmek itiyadındaydı. O gün günlerden bir cuma idi.

Beni almağa gelen Arif Hikmet Paşa, çok sevdiğim bir zattı. Eskiden beri aramızda sıkı bir dostluk mevcuttu. Bunu Padişah da bilirdi. Hatta huzurda iken, bana, bir gün, Arif Hikmet Paşadan bahis bile etmişti. Yıldıza onun refakatında gitmem vaziye-

timi bir dereceye kadar kolaylaştırıyordu. Fakat, nede olsa içten içe derin bir teessür ve soğukluk duymaktan kendimi men'ede-miyordum. Vücudüm, âdeta donmuş halde idi. Yıldıza yaklaştıkça, heyecanım da o nisbette artıyordu. Kendimi bir türlü bu fikri sabitten kurtaramıyordum : «Birkaç dakika sonra, babamın katili ile karşılaşacaktım ! Mithat Paşanın oğlu olduğum için, beni müebbet kalebentliğe mahkûm eden hükümdar, işte bu adamdı ! . Evet ! Uzun senelerden beri, kitaplarla, gazetelerle fenahklarını bir türlü sayup bitiremediğim dünyanın en fena ve en zararlı insanı bildiğim bir adamın, birazdan, karşısına çıkacak ve ona, bilmeceburiye, makamının icap ettirdiği hürmeti gösterecektim !...» Bu düşüncelerle bütün sinirlerim ayaklanmıştı. Damat Arif Hikmet Paşa, beni oyalamak için, birdüziye şuradan buradan bahisler açmağa çalışıyordu. Ben de ise, konuşacak hal kalmamıştı; söylediklerine, makine gibi, tek heceli cevaplarla mukabele etmekle iktifa ediyordum.

Yıldıza vardığımız zaman, Selâmlık resmi henüz hitam bulmamıştı. Birkaç bin kişi, dünki müstebit hükümdara nörmet göstermek için, saf halinde sıralanmış bekliyorlardı. Merasim Dairesinin balkonunda, bir hayli ecnebi, merasim alayını seyretmek için oraya toplanmış bulunuyordu. Bunların arasında İngiltere Sefiri de vardı.

Yıldız Sarayının kapısından girdiğimiz zaman, elliye yakın Müşir Ferik, ve Damat Paşaların, mermer merdiven üzerine dizilmiş beklenmekte olduklarını gördüm. Damat Hikmet Arif Paşa ile beni, içeride ayrı bir odaya aldılar. Boru çalınmak suretile, Sultan Hamidin Saraydan çıktığı haberi verilince, Merasim Dairesinin bütün muşamba perdeleri, aynı dakikada indirildi. Merak ile, sebebini sordum, «Arkasında gizlenmiş bir adam olup olmadığını anlamak için alınmış bir tedbiri ihtiyatidir» dediler.

Bulduğum yer, vaktile Sultan Aziz tarafından inşa ettirilmiş olan Yıldız Kasrı idi. İnsanın zeykine ağır gelen yaldızlı mefruşat ile döşeliydi. Nâdiren, san'at kıymeti olan bir iki eser göze çarpıyordu.

Selâmlık resmi bitince, Sultan Hamit merasim dairesine geldi. İngiltere Sefirini huzuruna kabul ile, Saraya gelmemi temin ettiğinden dolayı, kendisine teşekkürde bulundu. Abdülhamidin bu hareketinde de gizli bir maksat ve gaye vardı. İngilizlerin Mithat Paşaya gösterdikleri muhabbet ve alâkaya beni bir vâris olarak telâkki ettiğini ve böylelikle, İngiltereye karşı olan hislerini ve siyasetini değiştirdiğini ima etmek istiyordu.

Bir çeyrek saat kadar bekledikten sonra, Kurenadan Emin bey, bulunduğum odaya gelerek, beni, Huzuru Şahaneye dâvet etti. Emin bey önde, ben arkada, bir sofadan ilerileyerek Hükümdarın bulunduğu odaya kadar geldik. Holde, iki taraflı, Müşir, Ferik, ve Liva rütbesinde yaverler sıralanmış duruyordu. Bunların arasından geçtikten sonra, kapısı açık bir odanın içinde kapısı açık bulunan diğer bir odanın eşğinde, kül renginde bir askeri paltoya bürünmüş, dimdik bir adamın durduğunu gördüm. Paltosunun içinde askeri üniforması, boynunda murressa iftihar nişanı vardı. İlk bakışta gözüme çarpan şeyler şunlar olmuştu: Son derece zayıf bir yüz, boyalı saçlar, büyük ve gayri muntazam bir burun, keskin bir zekâ ile parlıyan bir çift göz ve beyaz eldivenler içinde hapsedilmiş kadit eller.

Bir ölü hareketsizliğile eşikte duran bu adam, Abdülhamidin tâ kendisi idi. Gayri ihtiyari olarak, o derece seyre dalmışım ki, bir an için, nerede olduğumu, oraya niçin geldiğimi unuttum. Kulağımda aksiseda yapan kalın ve titrek bir sesin, « Buyurun Ali Haydar Bey! » demesile kendime geldim.

O zamanki usulün icap ettirdiği şekilde temanna ettim. Sultanın hareketleri, selâm alışı, konusuşu hep yabancıydı, ve cansız bir makine tarafından yapıyormuş gibi geliyordu. Birlikte girdiğimiz odanın kapısı da açıldı. Yaverler ve Saray adamları Pağışahın bana ettiği muameleyi uzaktan merakla seyrediyorlardı.

Sultan Hamit bir kanapeye geçerek, bana da, evvelden hazırlattığı bir koltuğu gösterdi. Ben, fartı asabiyetimden bir düziye ellerimi uğuşturuyordum. Bir korkulu rüya gibi, senelerce

hayâlimde dolaşan adamı seyretmeğe bir türlü doyamiyordum.

Sultan Hamidin, bana ilk sözü, şu olmuştu :

«Af'edersiniz, sizi beklettim... Sizden evvel, İngiliz Sefirini kabul ettim... Bugün sizi beklediğimi kendisine söyleyerek, *konje* verdim.. Şimdi size sorarım, Ali Haydar bey, niçin bana Avrupadan öyle telgraflar çektiniz?...»

Bu sözler, gözümün önünde, birden bütün bir maziyi canlandırmıştı. Şu cevabı vermek mecburiyetinde kaldım :

«Huzuru Şahanenizde bulunmam, maziyi unutmak içindir.»

Abdülhamit, beklemediği bu cevap karşısında biraz bozuldu, fakat, renk vermeyerek, sözüne devam etti:

«Allah düşmanların gözünü kör etsin. . Babanın felâketine sebep olanlar hep onlardır... Yoksa, ben merhumu kendi babam yerine geçirmiştım... Kanunu Esası bu memleket ve milletin selâmeti için yapılmıştı... Fakat, hainler çekemediler, beni aldattılar! ..»

Abdülhamit, bu sözleri söylerken, âdeta gözleri yaşarmıştı. Kendisini yakından tanımayanların bu göz yaşlarına aldanmalarının imkânı yoktur. Kimse bu adamın oynadığı mâsum rolün kâbına varamaz.

«Ali Haydar bey! Ben, bugün, babanızın taraftarı olduğu siyaseti iltizam ediyorum... İstikbalimizin bütün ümidi ingiliz siyasetindedir... Ben, buna, artık kanaat getirdim... Sizi, pek küçük bir yaşta iken, validenizle beraber huzuruma kabul ettiğimi, bugün gibi hatırlıyorum... Ben, sizi babanızın mevkiine isal edeceğim, Saray kapıları size ve ailenize daima açıktır, demiştim.»

O, bu lakırdıları bulup konuşabilirken, ben onu seyretmekten bir türlü kendimi alamıyordum ve kendi kendime, «Bu adam, acaba, hakikaten karşımda mı, yoksa bir hayal mi görüyorum? . » diye düşünüyordum. Abdülhamit Tahtta iken, benim, memleketime dönebileceğimi hiç bir zaman hâtırıma getirmemişim. Memlekete avdet hakkındaki bütün ümitlerimi, seç-

nelerce, Abdülhamidin ölümüne bağlamıştım... Talihin ne garip bir cilvesidir ki, Abdülhamit daha henüz Padişah iken, ben, İstanbula dönebiliyorum, kendisile karşılaşıyorum, babama karşı yaptığı fenalıklardan dolayı nedamet hislerini duyduğunu — samimi olmasa bile—kendi ağzından duyuyorum.. Benim için, bu dünyada bundan daha büyük bir intikam olamazdı..

Nihayet, gitmeme müsaade ettiği zaman, kalktım, dışarı çıkarken, odanın tam orta yerinde, altı bacaklı *oniksten* mamul bir masanın üzerinde, Sultan Selimin minyatür bir resmi gözüme ilişti. Biraz ileriledikten sonra, bir kere daha bakmak üzere başımı arkaya çevirdiğimde, Sultan Hamidin, kapıda durmuş nazarlarile beni takip ettiğini gördüm. O anda, bir şimşek sür'etile hakkımda şunları düşünmekte olabilmesi, aklımdan geçti :

« İşte, bu giden, öldürttüğüm adamın oğludur... Nihayet, onu da, babası gibi aldatmağa muvaffak oldum !.. »

*
* *

Sultan Hamit tarafından huzura kabul olunuşum, telgrafla Avrupa gazetelerine bildirilmişti. Birçok gazetelerde, (Timsahın gözyaşları) başlığı altında yazılar intişar etti. Avrupa gazeteleri muhabirlerinden birçoğu, bu mülakat hakkındaki intibalarını sorup gazetelerine yazdılar.

İngiltere Sefiri Sir Gerhard Lawter, Teşrini Evvel ayında, İngiltere Sefaretinde bir akşam ziyafeti vermişti. Bu ziyafette Âyan Reisi Sait Paşa (Küçük Sait P.) Meclisi Meb'usan Reisi Ahmet Riza bey, Tal'at bey, Ahmet Mithat efendi ve ben bulunuyordum. Sofrada, Âyan Reisi ayağa kalkarak, bir nutuk söyledi. İngiltereye karşı birçok hulûşkârane sözler sarfettikten sonra, Sefaretin, bir aralık, hayatını kurtardığını, oğlu ile birlikte burada bir melce bulduklarını uzun uzadiye anlattı. Bu nutkun yaptığı soğuk düş tesiri üzerine, İngiltere Sefiri cevap vermek lüzumunu görmedi ve yemekten sonra yanıma gelerek, Abdülhamit henüz Tahtta bulunurken, alenen bu şekil lişan kullanmanın bir gaf olduğunu söyledi.

Avrupadan İstanbul'a döndüğüm zaman, Sedarete Kâmil Paşa bulunuyordu. Kendisine İzmir'den beri büyük bir muhabbet beslemekteydim. Geldiğimin üçüncü günü, ziyaretine gittim. Bana gösterdiği teveccüh ve itimada rağmen, hangi cereyan ve siyasete taraftar olduğuna dair ağzından müsbet bir kelime almak mümkün olmadı.

Kâmil Paşa, kendi neslinin devlet adamları arasında temayüz etmiş, vekar ve haysiyet sahibi bir zat idi. Memleketin terakkisi için çalışmaya büyük bir azmi vardı. Ne çareki istikbalden ümitsizdi. Memleketin irfan seviyesinin, milletin kendi kendisini idaresine yetecek kadar yüksek olmadığı kanaatindeydi.

Kâmil Paşanın tuttuğu yolun açık bir vasfı vardı ki, o da, İttihat ve Terrakki Cemiyetinin nüfuzu altında hareket etmektir. Padişah emretmeden, sırf Cemiyetin tazyiki ile, Sedaret mevkiini bırakmak istemiyordu.

Cemiyetin hücumlarına ehemmiyet vermez gibi görünmekle beraber, bir taraftan da, Sultan Hamidi idare ile, bu sayede, Devlet gemisini, o müşkil günlerde yürütmeğe çalışıyordu:

Bir gün, gene Kâmil Paşayı ziyarete gittiğimde, odasında yalnız buldum. O sırada, İttihatçılar kendisini hayli sıkıştırmaktaydılar. *Buxton* hâdisesi henüz vuku bulmuştu. Bundan çok müteessir ve bedbin görünen Kâmil Paşa, bana dediki:

«Parlemantarizm denilen ve Garp memleketlerinde tâkip edilen idare usulü, nazariyatta çok iyidir. Fakat bu memleketin seviyesi bunu tatbika henüz müsait değildir. Bence, yeğâne kurtuluş yolu şudur: Politika münakaşalarını tamamen durdurmak, memleketin harici siyasetini dahili işlerden ayırarak tam istiklâl temin etmek, dahili işler için geniş selahiyetli bir İngiliz mütahassısı getirerek, birkaç sene, sırf onun imar ve terakki yolunda çalışmalarına meydan bırakmaktır. »

Doğrusu, ben, bu mütalâyayı pek garip bularak, şu cevabı verdim:

«Mukadderatımızı bir ecnebi mütahassısın eline bırakmakta büyük mahzurları vardır. Bu sayede, umran, velev, artacak

olsa bile, halkın siyasi inkişafı geri kalacaktır. Fakat, bunları dahi bir tarafa bırakalım, bakalım, Avrupa böyle bir işe razı olur mu?... Mütahassısı nereden celb edeceksek, o memlekete karşı bir temayül göstermiş olacağız ki, bu hareketimizle, Avrupada mevcut olduğu zan'olunan müvazeneyi alt üst ederek, rekabetlere kapı açmış olacağımızdan şüphe yoktur. Bunun bir misalini Bulgaristan mes'elesinde gördük. Yapılan tahrikler neticesile, Bulgaristanın elden gideceği tahakkuk ettiği sıralarda, Mithat Paşa ortaya bir fikir atmıştı: Sudan'ı feth'eden İngiliz devlet ricalinden Sör Gordon'u, Umumi Vali unvanı altında Bulgaristana göndermeği teklif etmişti. Bu tekliften en ziyade korkanlar, gene ingilizler olmuştu. Başımıza bir iş açılır korkusile Gordon'a yeni bir vazife bularak, derhal İngiltereden uzaklaştırdılar. Halbuki, zatı devletiniz, şimdi, bütün memleketin idaresinde sözü geçecek, hudutsuz selahiyet sahibi bir ingilizden bahs'ediyorsunuz. İngilterenin, veya başka bir memleketin bu şerait altında, bu gibi selahiyeti vasiayı haiz bir adam göndermeğe razı olacaklarından şüphe ederim..»

Bu cevabım üzerine, Kâmil Paşa, derin bir sükûnetle önündeki kâğıtları mühürlemeğe başladı ve ağzından tek bir kelime daha almak mümkün olamadı.

Ahmet Riza bey yüzünden, İttihat ve Terakki Cemiyetile benim arama bir soğukluk girmişti. Ahmet Riza, kendi fikrini harfiyen kabul etmeyenleri kendisi için dost saymazdı. Pariste de, bu yolda hareket ettiği gibi, aynı mesleğe memlekete avdetten sonrada devam etmişti. Benden başka, sevmediği adamlar arasında, Prens Sebahattin da vardı. Hele, Prensın büyük bir alayış ile babası Mahmut Paşanın cenazesini İstanbula getirmesi, gelir gelmez ademimerkeziyet Partisini kurması, Ahmet Riza beyi büsbütün çileden çıkarmıştı. Gazetelerde ve matbuat haricinde, İttihat ve Terakki ile ademimerkeziyet taraftarları arasında korkunç ve âmansız bir mücadele başlamıştı. Vatanın selâmeti bakımından bu gibi halleri görerek müteessir olmamak mümkün değildi.

Teşrini Sani iptidalarında Meb'usan Meclisinin açılması kararlaştırılmıştı Derhal namizetliğimi koydum. İttihat ve Terakki bu teşebbüsünden telâşa düşerek, aleyhime icrayi nufusa başladığından, 76 rey alarak, akaliyette kaldım. O sıralarda, Manastır Valisi Hıfzı Paşa, Vilayet ahalişi namına beni Manastıra dâvet etmişti Vakit fevt'etmeden yola çıktım. Selâniğe geldiğim zaman Prens Sebahattini de orada buldum. O da böyle bir dâvetname üzerine Manastıra gitmekte olduğunu, fakat burada İttihat ve Terakkinin adamları tarafından fena surette karşılandığını ve benim de aynı akibete uğramaklığım ihtimali olduğunu söyledi. Bu sözler üzerine, tabii olarak, seyahatten vaz' geçtim. Prens Sebahattin, Selânikte, İttihat ve Terakki liderleriyle temasa gelmek istememişti. Ben ise, onun bu fikrine iştirak etmedim, Enver, Tal'at ve Cemal beyleri ayrı ayrı ziyaret ettim. Bir gün sonra, hepsi bu ziyaretini iade ettiler. Bununla beraber, İttihat ve Terakki bana ve Prens Sebahattine bazı telkinlerde bulunmak üzere, eskiden beri tanımakta olduğumuz ve Avrnpada iken muhabere ettiğimiz, Binbaşı Selahattin beyi, Selânikte oturduğumuz otele göndererek, bize şu yolda tebliğatta bulundu :

«Her ikinizin de Avrupaya avdetiniz, hakkınızda hayırlıdır Vatanınızı seviyorsanız bu fedakârlığa katlanmanız lâzımdır !»

Hiç beklemediğimiz bu sözlerle asabileşerek şu cevapta bulunmağa mecbur kaldık :

«İttihat ve Terakki kadar bizim de bu vatanın toprağı üzerine yaşamağa hakkımız vardır. Hiç bir kuvvet bunu bizden selb'edemez !»

İki gün sonra Belediye Reisi Hamdi bey Zade Âdil beyin ısrarile Belediye bahçesinde verilen bir ziyafete dâvet edildik. Bu ziyafete ben yalnız gittim. İttihat ve Terakkinin Meşrutiyet hakkındaki emellerine hiç bir itirazım yoktu, fakat, şahsi hareketleri ile öteki beriki aleyhindeki hücumlarının şiddetle aleyhinde

idim. Ziyafette, birçok nutuklar söylendi. Mithat Paşanın icraatı, hamiyeti, vatan için nefsini feda ettiği mevzubahis oldu. Cavit Bey, Mithat Paşa hakkında gayet belîğ bir nutuk irat etti, ve çok alkışlandı. Bu meyanda, bana karşı da, sathi bir teveccüh gösterilmişti. Sofrada, yanımda, Mahmut Şevket Paşa oturuyordu. İlk defa mülâkat ettiğimiz halde, gösterdiği samimiyet beni derhal kendisine bağlamıştı. Ertesi günü, kendisini, kışlada, makamında ziyaret ettim. Ziyafet, o gün samimi ve neş'eli bir hava içinde sona erdi.

Selânikten avdet ederken, trende, İttihat ve Terakki liderleriyle *Matin* gazetesi muhabire de bulunuyordu. Muhabir gazetesine yazdığı bir makalede bu seyahati şöyle tasvir ediyordu:

«Yanımızdaki kompartimanda Mithat Paşanın oğlu da vardı. Geçtiğimiz her istasyonda İttihat ve Terakki liderleri hararetle alkışlanıyor, fakat, perdelerini sımsıkı kapamış olan Ali Haydar beyi soran olmuyordu. Bu hal karşısında şöyle düşünmekten kendimi men'edemedim. Bugün, Kanunu Esasiyi ilân etmekle Türkiye bayram yapıyor; bunun mucidi olan Mithat Paşanın namı her yerde göklere çıkarılıyor, oğluna ise bu soğuk muamele neden icap ediyor! . . Bizde olsa, böyle bir kanunu ilân eden ve bu uğurda hayatını veren Mithat Paşa gibi büyük bir adamın oğluna karşı böyle mi hareket ederdik? . . .

Malesef, hakikat aynen bu merkezdeydi. Fakat, beni böyle bir lakaydi içine gömmek, o zaman İttihat ve Terakki Cemiyetinin arzusuna ve propagandasına gayet uygun gelmekteydi.

1908 senesi Kânunu Evvelinin 6 sında, Mabeyin Başkâtibi Cevat bey, bir tezkere ile bana şu iradeyi teblig ediyordu :

Yıldız Saray Hümayunu
Başkâtip Dairesi
5172

Saadetlû Ali Haydar Mithat beyefendi hazretlerine.

Velinimet binnetimiz Şevketmaab efendimiz hazret-

lerinin, zatı vâlâlarını Meclisi Âyan azalığına intihap ve tâyin buyurmuş olduklarını ve keyfiyetin Babı Âliye tebliği bermantuk emrû fermanı Hümayun Hazreti Padişahi olduğunu tebliğ ve tebşire mübaderet eylerim. Olbapta emrû irade hazreti minlehülemdir.

25 Zilkade 326 (1) Hazreti Şehriyari Serkâtibi
ALİ CEVAT

Abdülhamidin bu iradesi İttihat ve Terakki tarafından çok fena karşılanmıştı. Yaşımın böyle bir tâyine müsait olmadığı ileri sürülerek, Padişaha iradesi geri aldırılmak istenmişse de, bu mümkün olamayınca, hâdise gazetelere intikal etmişti. Tevfik Fikret, Babanzade İsmail Hakkı, Cenab Şahabettin imzaları altında, *Tanin* de şiddetli yazılar intişar etti. Bu yazılarda bir taraftan Sultan Hamit tehdit edilirken, diğer taraftan ben istifaya dâvet ediliyordum. Âyan âzalığına tâyinim münasebetile, İttihat ve Terakki tarafından yapılan bu hücumlarda, Kâmil Paşaya da mühim bir hisse ayrılıyordu. İttihatçı gazeteleri, Kâmil Paşayı, bu işte, açıktan açığa iki yüzlülükle ittiham ediyorlardı.

Gidip Kâmil Paşayı gördüm ve dedimki :

«Âyana geçirilmem, zaten benim arzum ile olmamıştır. Bu kadar gürültü uyandırdığına göre de istifaya hazırım.»

Kâmil Paşa, cevaben :

«Tâyininiz Padişahın arzu ve iradesile olmuştur. Kendisi ne derse onu yapınız» diye nasihatte bulundu.

Birkaç gün sonra, Abdülhamit tarafından istetildim. Saraya gittiğimde, bana aynen şunları söyledi :

«Bir taraftan babanızı göklere çıkarıyorlar. Sonra, sizi Âyana tâyin etmemi bile çok görüyorlar. Bu ne mantıksızca harekettir?... İstifa etmiyeceksiniz !.. Yaşınızın müsaadesizliğinden bahs'ediyorlar, bu da doğru değildir, tezdirdir. Varsınlar bağırsınlar !»

(1) 6 Kânunu Evvel 1324

Saraydan çıktıktan sonra doğru Kâmil Paşaya gittim. Kendisine Sultan Hamidin arzusunun anlatılınca ziyadesile memnun oldu. « Kat'iyen istifa etmeyiniz ve Âyana devam ediniz » diye ısrar etti.

İttihat ve Terakkinin, yaşım mes'elesini ileri sürerek, Âyana tâyinime muhalefet etmesi, dahilde de ve hariçte fena bir tesir uyandırmıştı. Bunu, şahsi his ve garezin akıl ve mantık icaplarını körlettiğine delil ad'ettim. Avrupa gazeteleri, İttihat ve Terakkinin. Mithat Paşanın oğluna Âyan âzâlığını çok görmelerini hayretle karşıladılar. Bu mesele münasebetile, İngiltere Sefirinden aldığım mektupda aynen Şunlar yazılıydı :

İstanbul 28 Kânunu Evvel 1908

Aziz Ali Haydar Mithat bey

Âyana tâyin olunduğunuzu müjdelediler. Ümit ederim ki bu güzel havadisi siz de teyit edeceksiniz. Babanızın ölmez büyük eserinin başka bir nesil tarafından takdis olunduğuna, şu suretle olsun siz de kanaat getirmiş oldunuz. Öyle zan'ederim ki, Âyan Meclisi, sizin zekânızdan, tecrübenizden ve bilhassa harici siyaset işlerine olan vukufunuzdan istifade edecektir.

Samimi temennilerime ve sevgime inanmanızı dilerim

GERHARD LAWTER

İngiliz Sefiri, bu mektubile, bana, pek açık bir surette, şu tavsiyede bulunuyor demektir : « Gürültülerden ürküp, Âyan azâlığını red'etmeğe kalkışman, doğru değildir... »

Âyana tâyinim münasebile, bu gibi münakaşaların açılmasından memnun olmuş olan biri var idiyse, o da, Abdülhamitti. Zaten, beni sıkı şey de, Sultan Hamidi memnun edebilecek bir işe, benim ismimin karıştırılmasıydı. Bana karşı yapılan hücumla-

rın Ahmet Rıza beyin ve bazı arkadaşlarımin şahsî infiallerinden ileri geldiğini bilmesem, ve buna kızmazsam, Âyan azalığını çoktan üzerimden atıp kurtulacaktım.

Bu mes'elede en ziyade hayretimi mucip olan hâdis, Kâmil Paşanın hareket tarzı olmuştu. Bir taraftan, bana, «Kat'iyen istifa etmiyeceksiniz» diye ısrarlı tavsiyede bulunurken, *Temps, Matin* ve *Times* gazetelerinde çıkan bayanatında, «Ali Haydar Mithat, Âyan azarlığından, istifa etmediği taktirde, Kamil Paşa kabinesi istifa edecektir» gibi fikrarlar yazdırmasıydı. Bunlar hakkında tekzip yollu bir tebliğ bekledimse de, hiç bir şey çıkmadı. Bunun üzerine, istifanamemi yazarak, Kâmil Paşaya gönderdim, ve bu üç gazetede bana ait fikrarları kesip mektubuma ilâve ederek, bu tarzı hareketi hakkındaki hayretlerimi de saklamadım.

Kâmil Paşanın mevki'i, halk nazarında sarsılmıştı. Keşof hâdisesinde, Bulgaristanın bize karşı âdeta tehditkâr bir vaziyet alması ve arkasından Bosna ve Herseğin Avusturyaya ilhakı, yanlış olarak, hep Kâmil Paşanın hataları olarak karşılanıyordu. Sadrazamın bu gibi muvaffakiyetsizlikleri, İttihat ve Terakki ile aralarının büsbütün açılmasına sebep olmuştu. Zaten, fikir ve mesleklerinde de, derin bir ayrılık mevcut olduğu için, çok geçmeden, Kâmil Paşa aleyline hücumlar başladı. Türlü bahanelerle, iş, Meclise aks'etti. Kâmil Paşa ile şiddetli aleni münakaşalar yapıldı. Nihayet Abdülhamidin gönlü olarak, Kâmil Paşa istifaya mecbur edildi.

Bosna ve Herseğin ilhakından dolayı, halk galeyan etmiş, Avusturya mallarına karşı boykotaj başlamıştı. Bu ceryanı hal-den müteessir olan Avusturya, işi yatıştırmağa çalışıyordu. Bu sırada *Neue Freie Presse* gazetesi bana hitaben açık bir mektup yazarak, hâdiseleri geniş bir görüşle gören bir inkilâpçının oğlu sıfatıyla, halktaki dar hislere karşı mücadele etmemi, sulh, ve iki memleket arasındaki dostluk namına çalışmamı benden talep etti. Gazetenin direktöründen, ayrıca şu telgrafı da aldım :

«Bugünkü nushamızda şahsınıza hitaben yazılmış bir makale vardır. Buna, memleketinizin ve sulhun menfaati namına, gene gazetemizle cevap vermenizi dileriz».

Derhal şu cevabı yazıp gönderdim :

«Hiç bir hak ve mecburiyet yok iken, zamanın nezaketini de göz önünde tutmiyarak, Hükûmetinizin, Bosna ve Herseği ilhaka kalkışması milleti haklı olarak galeyana ettirmiştir. Eğer Mithat Paşa sağ olsaydı, milletin bu heyecanın haklı ve yerinde bulurdu,

ALİ HAYDAR MİTHAT

Kâmil Paşanın istifa edeceği sıralarda, Devlet, müthiş mali bir buhran geçirmekteydi. Ne maaşlar verilebiliyor, ne de en mübrem masrafları karşılayacak para vardı. Fazla olarak, Bulgaristan mes'alesi de bütün vehametini muhafaza etmekteydi. Laakâl dört milyon lira istikrazına lüzum vardı. Hükûmet nereye müracaat ettiyse, red cevabı almıştı. Başta Osmanlı Bankası olmak üzere, bankaların hiç biri hükûmete ikrazatta bulanmak istemiyorlardı.

İngiltere Sefiri Sır Gerhard Lawter bu hali Londraya bildirdi. Birkaç gün sonra, memleketimize, üç genç ve zengin banker gelerek, bazı tetkikatta bulundular. Sefir, bunları benimle tanıştırdı. Şu tavsiyede de bulundu: «Aynı otelde oturuyorsunuz; kendilerile sık sık temas ediniz. Memleketin istikbali hakkında nikbinliğinizi onlara da aşılayınız ve bu bankerlerde, memleket hakkında itimat hissi uyandırmaya çalışınız.»

Devletin menfaatine ait olan bu işte, hissime düşeni memnuniyet ve iftaharla yaptım. Sefirin himmeti ve bankerlerin tavassutu ile, iki buçuk milyon liralık kısmına İngilizler ve bir buçuk milyonuna da Fransızlar istirâk etmek üzere, dört milyon liralık istikraz akt'olundu.

Bundan da, Meşrutiyetin ilk senelerinde, İngilterede, bizimle

eski yolda iş beraberliğine dönmeğe ciddi bir arzu uyanmakta olduğu anlaşılıyordu.

Hüseyin Hilmi Paşa Sadrazam

Kâmil Paşanın istifası üzerine, yerine Hüseyin Hilmi Paşa gelmişti. Yeni Sadrazam, fazla derecede kırtasiyeci, müteredit, mağrur, korkak ve İttihad ve Terakki ile beraber yürümeğe meyli olan bir zat idi. Fakat, aynı zamanda, Padişaha karşı da inkiyadı vardı. Bu yüzden, hele Şubat ve Mart aylarında İstanbul şehri, içinde oturulamıyacak bir hal kest'etmişti. Her şey, muhakkak bir felâketin hazırlanmakta olduğunu gösterdiği halde, Sadrazam Paşa, muttasıl Yıldız ile Babı Âli arasında idareyi maslahat politikası tatbik etmeğe çalışıyordu. İttihat ve Terakki liderlerinin çoğu, İstanbulda yerleşerek, siyasi roller oynamaya başlamışlardı. Diğer taraftan, yeni yeni Partiler kurulmuş, ortadıkta Derviş Vahdeti (1) tidinde adamlar belirmiş ve arklarında ne istediğini bilmez sürülerle mütaassıplar sürüklemeye başlamışlardı. Ellerinde yeşil, kırmızı bayraklarla başlarında sarıklar, hiç bir yalandan, hiç bir fesattan geri kalmiyarak, halkı şeriat namına tahrik ve isyana dâvet ediyorlardı !.. Hedef, başta İttihat ve Terakki ve memleketin irfan sahibi gençleriydi. Bunlar, zehirlerini asker, arasına da saçtıklarından, disiplin gevşemişti. Abdülhanidi göz altında tutmak için Selânikten getirilmiş olan avcı taburları bile Saray tarafından elde edilmişti. Daha birkaç ay evvel, memleketi kurtardığından dolayı göklere çıkarılan ve halk tarafından âdeta taabbüt derecesine vardırılan

(1) Koyu bir mütaassıp olan Derviş Vahdeti, sofular üzerinde icra ettiği kuvvetli nüfuzundan birlistifade, ve ezcümle Saray Erkânı ile Sarayı Muhafazaya memur Şevket Pasayı elde ederek, halkı ve askerî, Şeriat namına ayaklandırmaya teşebbüs ederek, 31 Mart vak'asının zuhuruna başlıca âmil olmuştur. Bu adam, bilahara tevkif edilerek, Mahmut Şevket Paşa tarafından ettirilmiştir.

İttihat ve Terakki şimdi artık umumî bir hücumla hedef tutulmağa başlanmıştı. Niyazinin geyiğini, Şehzade Başında, ziyarete kadar koşan, Enverin kahramanlığını dillere destan eden ve şahıslarını takdiste yarışan halk, şimdi, bu iki fedakâr insana nazarı hasmana ile bakmağa başlamıştı. Bu manzarayı görüp de teessür duymamak, ümitsizliğe düşmemek mümkün değildi. Mamafih, bu ceryana karşı durmak kimsenin elinde de değildi.

O sıralarda Perapalas Otelinde ikamet etmekte olduğumdan, sık sık İsmail Kemal beyi de görmek zaruretiydim. Bu zâtın, şimdi, tek bir düşüncesi vardı, o da, Arnavutluğun istiklâlini hazırlamaktı. Şimdi ise, ahvalin ceryanını bu emeline tamamen uygun bulduğundan, o yolda çalışmağa koyulmuştu. İrtica darbesini hazırlamakta büyük rol oynayan Ekmekçi başı, İsmail Kemal beyin samimi dostuydu. Bu yüzden, maksadına vasıl olmak için hazırlanmakta olduğu işleri, İsmail Kemal, adım adım takip edebiliyordu.

Bana, bu ahvalden o derecede yeis ve keder gelmiş idi ki, bir Sefarete tâyinim hakkındaki niyeti canıma minnet bildim. Fakat, İsmail Kemal bey, benim, bu zamanda, bir Sefaret vazifesine uzaklaşmama son derece muarızdı. Maksadının beni Yanya Vali yapmak ve kendi emelleride göre kullanmak olduğunu sonra öğrendim.

Bir gün, bana, Yanya Valiliğine getirilmekliğim hakkındaki fikrini söylediğinde, kendisine :

«Valilik, mesleğim ve tecrübem haricindedir. Hele ahvalini bilmediğim, tanımadığım bir memlekette hiç bir iş göremem,» diye cevap verdim.

« Biz, sizi idare ederiz » dedi.

« Hele onu hiç kabul edemem » dedim.

İsmail Kemal bey, bu hareket tarzımdan ve bu sözlerimden fena halde kırıldı. Zaten, birkaç gün sonra, Madrid Sefaretine tâyinim takarrur ettiğinden, resmi muameleler de ikmâl olunuyordu İspanyanın da muvafakati sorulduğunda, İspanyol mahfilleri ve gazeteleri bu tayini memnuniyetle karşıladılar.

Tâyinim, 1909 senesi Kânunu Sanisinde olmuştu. O zaman, Hariciye Nazaretinde, Tevfik Paşa bulunuyordu. Bir gün, Hüseyin Hilmi Paşadan bir dâvetiye aldım. Gelen kabul mektubunu almak ve alâkadar Daire Reislerle tanışmam için, Babı Âliye gitmekliğim isteniyordu.

Babı Âlide, Sadrazamı ziyaretimde bana dediki :

Birazdan Enver Bey gelecek. Tutacağınız yolu onunla görüştükten sonra, tâyininiz yapılacak».

Birkaç dakika sonra, Enver Bey geldi. Madrit Sefaretine tâyinimden dolayı memnuniyet gösterdikten sonra, şu sözleri söyledi :

«İspanyanın karşısında, bir müslüman memleketi olan Mağribi Devleti vardır. Cemiyet, bu gibi müslüman hükümetlerine karşı ayrı siyaset tâkibini prensip edinmiştir. Bu cihetle, görüşmek ve direktif almak üzere, Cemiyet merkezine gelmenizi tavsiye ederim.»

Enver Beye cevap vermeden ayağa kalktım ve Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşadan, Madrit Sefirliğinden istifamın kabulünü rica ettim. «Sefir olmak hasebile direktiflerimi ancak Hariciye Nezaretinden alabilirim» dedim.

Kat'i bir lisan ile söylediğim bu sözlerden sonra, cevap beklemeden dışarı çıktım. Huseyin Hilmi Paşa, beni geri çağır-
mak için arkamdan yaverini koşturdu ise de, geri dönmemin imkânı olmadığını kendisine anlattım. Bilahare, Stokholm Sefaretini teklif ettilerse de, onu da red'ettim.

Madrit Sefaretine tâyinimden dolayı, Avrupa matbuatı tarafından Sultan Hamide takdirati, bana da, birçok tebrikâti muhtevi mektuplar gelmişti. Bunlar arasında, en mübalağali ve en hulûskâr tarzda olanı, Damat Ferit Paşanın imzasını taşıyan şu mektup olmuştur :

Balta Liman, Çarsamba.

Aziz ve muhterem beyefendi.

Madrit Sefareti Seneniyesine nasb ve tâyininizden dolayı ne rütbe müftehir ve mes'ut olduğumu nezdi âli-

lerinde müsteğniyi izahdır. Şu mucibeyi vecihe mukad-demeyi ikbali ülvîyet iştimal olarak, pederi muhteremelerinin idameyi hizmette ibkayı nam buyurdıkları Devleti Osmaniyede hidematı mühimme ve azimeyi muvafakîyet devletleri inayeti subhaniyeden meşmul ve mütemennadır, azizim muhterem beyefendi.

FERİT

31 Marttan evvelki karışık günlerde rol oynamağa çalışanlardan biri de, bu Damat Ferit Paşa idi. Ne zaman memlekette sular bulanmışsa, ortada daima bu zatın ismi duyulmuştur. Tabiat aleminde, ancak muayyen muhit şartları içinde yasıyabilen mahlûklar gibi, Damat Ferit Paşa da, ancak bulanık suda nefes almakla kendini belli eden bir cinstendi.

Kime taraftardı?... Kimin aleyhindeydi?.. Bu suale verilecek bir cevap varsa, o da şudur: Damat Ferit Paşa yalnız kendini göstermeğe taraftardı. Oynadığı rol neden ibaret olursa olsun, mutlaka baş rol olmasını arzu ederdi. Hatta böyle bir rol, Sevr gibi bir muahedeyi imza etmek için dahi olsa .

Damat Ferit, Meşrutîyetin ilk zamanlarında, Abdülhamide arka çevirmiş, koyu hürriyet taraftarı kesilmişti. Bu suretle, İttihat ve Terakkiye hulûl ederek, yüksek, mevkilere geçmeği ümit ediyordu. Bu sıralarda, Mithat Paşanın yüksek meziyetlerine, âdeta tapındığını ilân eder, bana, vesileli vesilesiz mektuplar yazar, bunlarda, Mithat Paşaya karşı beslemekte olduğu hissiyatını anlatır, icabından bunlardan bana da hisse çıkarırdı. İttihat ve Terakki ona Âyan azalığından fazla bir şeyi lâyük göremeyince, Saray tarafına dönerek, türlü layihalarla, Saray lehinde ceryanlar uyandıramağa ve Meşrutîyeti baltalamağa başlamıştı.

Sonra, günün birinde, Vahdettinin Sadrazamı da olup, hâdiseler kendisine Devletin mukadderatı hakkında verilecek kararları almak imkân ve fırsatını verince, Mithat Paşa aleyhinde söylemedik söz bırakmamıştı.

30 Teşrini Sani 1909 tarihinde, gene bu Damat Ferit Paşadan aldığım bir mektupta şu sözler vardı :

Balta Limanı, 30 Teşrini Evvel 325

..... devri sabıkta, zatı âlilerile Yıldız köskü arasında ceryan eden muhaberat, her asırda zevatı meşhure meyanında temyizini bizzat tefhimle müftehir bulunduğum Mithat Paşanın necli necibi olduğunuzu isbat ediyor. Ümit ederim ki, o âli adamın ruhaniyeti muhteremesi her an zatı âlilerine sayeban olur, aziz muhterem beyefendi.

FERİT

Âyan âzası tâyin olunduktan sonra, bir aralık ortaya şöyle bir fikir atmıştı : « Mithat Paşanın cenazesini merasimi mahrusa ile Taiften getirmeli... »

Bütün maksadı, bu vesile ile olacak merasim ve nümayişler İttihat ve Terakki aleyhine çevirerek, bu uğurda, beni âletlerine kullanmaktan ibaretti. Tal'ât bey, Damat Feridin fena fikrini teyakkun ettiği cihetle, böyle bir teşebbüsün yapılma zamanı olmadığını ileri sürerek, işi kapatmıştı.

Mütareke günlerinde, Damat Ferit Paşa, Mithat Paşa ile benim aleyhimde, şiddetli bir lisanla atıp tutmağa başlamıştı. Bir gün, Abdülhakhamit bana demişti ki :

« Damat Ferit, babanın meddahı idi. Mithat Paşa, Parister geçerken, ben de, Damat Ferit de, Paris Sefaretinde memur bulunuyorduk. Memur olduğumuza rağmen, vatanına bu kadar hizmet etmiş, hayatını istihkar eylemiş, dünyada büyük bir şöhret kazanmış olan o zatı her ikimiz de, gara giderek karşıladık Mithat Paşa, bundan çok memnun oldu ve ikimizi de *Angen*'e dâvet etti. Bir gün *Angen* gölü üzerinde sandalle dolaşıyorduk; Damat Ferit kürek çekiyordu. Mithat Paşanın bindiği kayığın küregini çekmek benim için en büyük sereftir demişti. Geçenlerde, benim bulunduğum bir yerde, Mithat Paşa

nın aleyhinde bulunmağa cür'et edince, hayretle yüzüne baktım. Kendi kendime, karşımdaki adam *Angen* gölünde kürek çeken Ferit midir, yoksa bir başka adam mıdır diye düşündüm !... »

Damat Feridin, bir mevki sahibi olmak için, senelerce sürmüş olan gayretleri hep boşa gitmişti. 'Yalnız, mütareke senelerinde, memleketin felâketini hazırlıyacak esbaba, Padişah Vahdettin ile beraber tevessülde kusur etmedi !

Madrid Sefaretine tâyinim vesilesile, Damat Ferit Paşanın bana yazdığı mektup, bana, burada hâtıralarımın ceryanını kesmeme ve bu adam hakkında istitrat yollu birkaç söz söylememe sebep oldu.

Madrid sefaretine tâyinim mes'elesi, Enver beyin müdahalesi yüzünden, bu surette ortadan kalkınca, günlerimi, hâdiselerin korkunç ve üzüntülü bir seyircisi olarak geçirmekte devam ettim.

Sultan Hamit ile son mülâkatım

17 Mart 1909 gecesi, Perapalas Otelinde bazı dostlarımla birlikte oturmakta iken, Saray yaverlerinden biri gelerek, şu iradeyi tebliğ etti : «Zatı Şahane derhal Saraya gelmenizi irade buyuruyorlar».

Vakit gece olduğu için, işin sabaha bırakılmasını rica ettim. Dostlarımla hepsi, iradeye itaât ile derhal gitmemde taraftar buldukları halde, ben gitmemekte ısrar ediyordum. Yaver vaziyeti telgrafla Saraya bildirdi. Gelen cevap, sabah erkenden Yıldıza bekleneceğim yolunda idi.

Sabah, erkenden kalktım, bir arabaya binerek, Yıldıza gittim. Kapılar, henüz açılmamıştı. Dâvet üzerine geldiğimi kapıçılara anlatarak, Mabeyini Hümayunun kapılarını açtırttım. Mabeyin Dairesinde bir müddet yalnız başıma bekledikten sonra, Kurenadan nöbetçi bulunan bir zat, bulunduğum odaya giderek, selâmı Şahaneyi tebliğden sonra yemeğin hazırlandığı bildirdi. Cevaben, sabahları, bu saatte yemek âdetinde olmadığımı söyledim, ve bu vesile ile, neden dolayı çağırıldığımı ve ne beklediğimi sordum.

Bu sualime dogrudan dogruya bir cevap verilmeyip, kemali nezaketle, Bebekte oturmakta olan Başkâtîp Cevat beyin biraz geç kalmış olduğu itizarla beyan edildi. Az zaman sonra, Mabeyin Başkâtibi Cevat bey geldi. Geç kaldığından dolayı özür diledikten sonra, Padişahı görmek üzere yanımdan ayrıldı. Bir müddet sonra, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa da geldi, ve gelmesile huzura girmesi bir oldu. Böylelikle, yarım saat kadar daha bekledikten sonra, Cevat bey avdet ederek, beni aldı ve o önden, ben arkadan, iç kapıdan geçerek, Sultan Hamidin hususi dairesine girdik.

Padişahın oturduğu dairenin camlı kapısı, birinci büyük demir kapiya nisbetle çok dardı, yani ancak bir adam gecebilecek derecedeydi. İçerisinde, sütunlarla süslenmiş, her tarafına aynalar konulmuş bir sofa vardı. İçeri girer girmez, kapiya yakın bulunan küçük bir odaya alındım. Oturmam için, arkasında Japon mamulâtından büyük bir paravan bulunan bir koltuk gösterdiler. Bir müddet sonra, paravanın arkasında bir kapı yarı aralanarak, gözetlendiğimi fark'ettim. Nihayet bir Harem Ağası(1) gelerek, beni Huzuru Şahaneye dâvet etti. Beraberce, ilk gördüğüm aynalı sofadan geçerken, kulağıma, «Buyurun Ali Haydar Bey» diye tekerrür eden kalın bir ses aks'etti. Ses, Abdülhaminin sesiydi. İlerileyerek, kapının önüne geldiğimde, kendimi büyük bie salonda buldum. Bütün mefruşat XIV ncü Lui stilinde idi. Bir, köşede bir kanape, bir koltuk ve üstü halı ile örtülü bir masa vardı. Duvarın, buraya yakın olan kısmı da yeşil bir perde ile örtülmüştü. Salonun diğer bir tarafında da, dört kanatlı bir kapı vardığı, tahminime göre, bu kapı, beni daha evvel alıp oturttukları paravanın arkasındanecessüs edildiğim odaya açılyordu.

Sultan Hamit, bir «jaquette à taille», yani bizdeki tâbirle, bonjur giymişti. Kravatı, garbin en son modasına göreydi. Başında fes olmasaydı şık bir ecnebi diplomattan fark'edilemeyecekti. Beni karşılayarak, yer gösterip oturtuktan sonra, mükad-demeye lüzum görmeden, yarı hiddetli bir sesle :

(1) Nâdir Ağa olacak.

«Sizi Âyana geçirdim, istifa ettiniz. Madrit Sefiri yapmak istedim, onu, da reddettiniz. Bu sefer, sizi Londraya Sefir yapıyorum, ümit ederim bu defakini red'etmezsiniz» dedi.

Ayağa kalkıp, teşekkür ettikten sonra, şu cevabı verdim :

«Müsa deyi Şahanelerile, resmi hiç bir sıfat kabul edemeyeceğim. Memleketime resmi sıfatım olmadan hizmette devam edeceğim. Zaten, Avrupaya hareket etmek üzere bulunuyorum...»

«Hareketinizden haberim var. Fakat, niçin resmi bir vazife kabul etmek istemiyorsunuz?»

«Bir taraftan, Sadrazam Paşa ile, diğer cihetten de, Ahmet Riza beyle anlaşmama imkân görmüyorum.»

«Sadrazam benim emrime tâbidir. Ahmet Riza Bey ise, mahdud fikirli bir adamdır. . Kendisine fazla derecede ehemmiyet vermemek lazımdır. Maksadım, sizin, beni, İngilterede müdafaa etmenizdir. Bilirim ki, ingilizler sizi severler ve sözünüze kıymet verirler. Fazla olarak da, babanıza karşı büyük bir muhabbet ve itimatları vardır. Mademki, Avrupaya resmi bir sıfatınız olmadan gitmeğe azm'ettiniz, beni orada müdafaa ediniz, ben de gitmenize müsaade edeceğim. Size tevdi edeceğim vazifeye dikkat buyurunuz. . Ben, Kanunu Esasiyeye sadıkım, sedakatimi kasemle tekrar ediyorum!... Siz de, bunu, ingilizlere karşı teyit edeceksiniz. Almanyaya karşı tâkip ettiğim siyasetimde ne kadar aldandığımı, bugün, itiraf ediyorum. Siyasetimi değiştirdim, bundan sonra artık ingilizleri tâkip edeceğim. Memleketin selâmetini ingilizlerle beraber hareket etmekte görüyorum. Zaten, alman siyasetinin ne olduğunu şimdi anlamış bulunuyorum. Maksatları, Avusturyayı Selânik üzerine sevk ettikten sonra, kendileri de Triesteye inerek, bu suretle, Adriyatik denizini kontrolleri altına almaktır. Kendi menfaatlerine ait maksat üzerine, bizi her an feda edebileceklerine kanaat getirdim. Fransızlara gelince, kendilerine hiç bir suretle itimat etmek caiz olmadığını türlü türlü vak'alar isbat etti. İtalya da, Tarantina mes'elesinde anlaşarak, Arnavutluğu işgal etmek istiyen-

cektir. Halbuki, İngiltere bu gibi miraslar peşinden koşmak istemez. Bunun için, onlarla birlikte yürümekte selâmet vardır. Siz de, kalkar İngiltereye gidersiniz. Oradan, benimle doğrudan muhabere edersiniz. Mektuplarınız mühürünüz altında doğrudan doğruya benim elime gelecektir. Benim mektuplarım da size mühürlü olarak gönderilecektir. Bu muhabere, Sefaretin haricinde ve onların haberi olmadan cereyan edecektir. Babanıza karşı takdirlerimi tekrar ederim. Şurasını da unutmayınız ki, felâketine sebep olan ben değilim, düşmanlarıdır . . . »

Seyahatimde Almanyaya da uğrayacağımı bir maksat altında söylemem üzerine, Sultan Hamit şunları ilâve etti:

«Almanlar beni bilirler. İsterseniz size bir mektup vereyim, şimdi, Korfu'da bulunan Almanya İmperatoruna götürünüz».

Bu sırada, bürümcüğe sarılmış, üzeri mühürlenmiş bir altın tepsi içinde bir cezve ve mineli altın bir zarf içinde iki fincan getirildi. Sultan Hamit, kendi elile mühürü kırdıktan sonra, kahveyi fincanlara boşalttı, ve bir tanesini elile benim tarafıma doğru sürdü.

Kemali hürmetle, kendisine kahve kullanmadığımı söyledim. Hidet ve taaccüple yüzüme baktı ve hiç bir mütalâada bulunmadı. Benim ise, bütün bu müddet zarfında, aklım fikrim hep yanı başımdaki yeşil perdede idi. Bu perdenin arkasında bir şeyin saklı bulunduğundan emindim.

Meğer, bu perdenin arkasında, Abdülhamidin bana gösterdiği teveccühün nekadar düzme ve yalan olduğunu isbat edecek bir delil varmış l.. O da, Mithat Paşanın tabii boyda yapılmış çirkin bir karikatürü.. Lâkin, ne çareki, bu hakikati ancak Abdülhamidin hal'inden sonra öğrenmek mümkün olabildi.

O günkü mülâkatımız oldukça uzunca sürmüştü. Neticede, bu kadar uzun müddet Sultan Hamit ile kapalı bir odada yalnız başıma kalmak, bana sinir buhranı getirmişti. Padişah, daha gitmeme müsaade etmeden ayağa kalktım ve derhal vedâ ederek, gerisin geriye çekilmeğe başladım. Sultan Hamit benim

bu hareketimden ürkmüş olacaktı ki, oda kapısına gelinceye kadar beni uzaktan uzağa tâkip ettikten sonra, çıkmak üzere iken sunları söyledi: «Böyle gayri tabii zamanlarda sizi yanımda görmesini arzu ederdim. Fakat, mademki gitmekte ısrar ediyorsunuz, buna mâni olamadığıma müteessirim. Müsaade ediyorum, selâmetle gidiniz. İngiltereden mektuplarınızı beklerim».

Saraydan, Perapalas Oteline avdetimde, dostlarımı beni merakla bekliyor buldum. Sarayda, üç dört saat kadar kalmam herkesi endişeye düşürmüştü.

Akşama doğru, İngiltere Sefiri Sir G. Lawter'i ziyaret ederek, Sultan Hamidin beni Londraya Sefir tâyin ettiğini, fakat benim bunu red'ettiğimi anlattım.

Sefir dediki :

«Bu vazifenin tarafınızdan kabul edilmesini beklerdim. İki hükûmet arasındaki dostluğu kuvvetlendirmeğe iyi bir âmil olur, çok sevdiğiniz vatanınıza da, bu suretle büyük bir hizmette bulunurdunuz. Doğrusu, bu vazifeyi red'etmeniz, beni cidden meymus etti».

Sefirin bu beyanatı beni birden bire şaşırtmıştı. Kendisine şu izahatı vermek lüzumunu his'ettim :

«İngilterede senelerce yaşadım, ve her vesile ile Sultan Hamidin zulmünden şikâyet yolu neşriyatla meşğul oldum. Majeste Kıral hazretleri Yedinci Edward, bugün, İngiltere Tahtında bulunuyor. Vaktile, o da, pederime büyük teveccüh göstermiş, Sultanın müstebit idaresine karşı olan nefretini saklamamıştı. Şimdi, ben, Sultan Hamidin Sefiri ve mümessili sıfatile ne yüzle Kıral Yedinci Edward'ın karşısına çıkarım ? »

Sefir, cevap olarak:

«Siyasi hâdiseler geçici şeylerdir» dedi. «Bugün, iki Devletin siyaseti, aradaki müşterek menfaatlere uygun karşılıklı münasebetler kurmak şeklindedir. Bu maksada hizmet etmek, vatanınıza da hizmet etmek demektir».

Sefirin bu mâkul sözlerine verecek cevap bulamıyarak, vedâ ile yanından ayrıldım.

İzmir tarikile Avrupa yolunda

Yıldız Sarayını üçüncü ziyaretimin ertesi günü, İzmir yolu ile Avrupaya hareket ediyordum. İzmire vardığımın ertesi günü, o zaman İzmir Valisi bulunan Sadrişbak Ferit Paşayı ziyarete gittim. Ferit Paşa, İttihat ve Terakkiden çok şikâyet ettikten sonra, yanlış hareket ettiklerini ve Sultan Hamide eski kuvvetini iade edeceklerini söyledi. Birkaç gün sonra, validenin evinde beni ziyarete gelen Ferit Paşa, işlerin gittikçe vehamet kesbettiğini ve İstanbulda ihtilâl çıktığını bildirdi. Bu haber üzerine, İzmirde daha fazla kalmağı münasip görmediğimden, Pire'ye müteveccihen yola çıkmak üzere bulunan *Saxona* adındaki Alman vapurile harekete karar verdim.

Aynı vapurda, Birinci Kolordu Kumandanı Mahmut Muhtar Paşa da vardı. Bana, 31 Mart hâdisesini bütün tafsilatle anlattı. Vukuatı daha yakından tâkip edebilmek için, Mahmut Muhtar Paşa ile birlikte, Atınada kalmağa karar verdik ve bu maksatla Büyük Britanya Oteline yerleştik.

O zaman, Türkiyenin Atina Sefiri Nabi beydi. Her akşam Otele gelerek bize, İstanbuldan aldığı havadisleri bildirirdi. Bir öğle üstü, Nâbi bey, Sefarethanede bir ziyafet vermişti. İstanbuldan kaçanlardan Babanzade İsmail Hakkı bey de, bu yemekte hazır bulunuyordu. Sofrada, Mahmut Muhtar Paşa ile Babanzade arasında şiddetli bir münakaşa oldu. Mahmut Muhtar Paşa, irticaa, İttihat ve Terakkinin basiretsiz hareketlerinin sebep olduğunu ileri sürüyordu. İsmail Hakkı bey ise, mümkün mertebe, Cemiyeti müdafaaya çalışıyordu, fakat elindeki delail kâfi derecede kuvvetli değildi. Münakaşa müşkilâtla sona erdi.

Selânikteki Hareket Ordusu Kumandanlarından Nabi beye gelen bir telgrafta, hepimizin Selâniğe gitmemiz lüzumu bildiriliyordu. Mahmut Muhtar Paşa, bu arzuyu seve seve kabul etti.

Ben ise, bir sivil olmak sıfatı ile, Hareket Ordusuna iltihakta faide görmedim, ve Nâbi beyle Mahmut Muhtar Paşanın ısrarları bu fikrimi değiştiremedi.

Paşa, bir yük vapuruna binerek, derhal Selâniğe hareket etti. Ben, Atinadan iki gün daha kaldıktan sonra, Trieste tarikile Parise müteveccihen yolla çıktım.

Korfuya gelmiş olan Almanya İmperatoruna lazıme yi hürmeti ifa için, Yunan Hariciye Nazırı Baltacı (1) memur edilmiş olduğundan, o da bizim vapurda buluyordu. Kendisile Atinada iken tanışmış olduğumdan, vapurda uzun uzadı ve görüşmek mümkün oldu. O zamanlar, Yunanistanı idare eden adamların fikirleri hep bir noktada birleşmekteydi : «Türkiye ile, samimi surette anlaşarak hareket etmek.» İster, o sıralarda Başve-kâlette bulunan Mavro Mihali, ister sonradan Başvekilliğe geçen Skulides olsun, hepsi Türkiye ile anlaşmak ve bir ittifak vücuda getirmek taraftarı edilir.

Skulides, her iki devletin İngilterenin direktifi altında bir harici siyaset idame etmek üzere anlaşmak ve bu suretle, şimalden gelebilecek her hangi bir taarruza karşı durabilmek imkânını sağlamak fikrindeydi. Mavro Mihali ise, daha ileri giderek, Avusturya ile Macaristan arasındaki *düalist* şekilden daha da sıkı bir birlik vücuda getirerek, Panislavizm emelinde bulunuyor ve bundan başka çare olmadığını ileri sürüyordu. Yunan diplomatlarının bu kanaatleri, gerek kendi menfaatleri, gerek bizim menfaatimiz bakımından ehemmiyetle nazarı dikkate alınacak bir mes'eleydi

Cihan harbinden sonra, Poincarré'nin neşrettiği vesikalar açık bir surette gösteriyordu ki, Meşrutiyetin ilânından sonra, yaptığımız büyük hatâlardan biri de, Yunanistanla anlaşamamaklığımız olmuştur. Eğer, Yunanistanla anlaşarak, bir it-

(1) Bilahare, Yunanistanda çıkan ihtilâle iştirâk etmiş olmak töhmetile mahkûm olarak idam edilmiştir.

tihat vücuda getirebilmiş olsa idik, Balkan harbinin ve onun neticesi olan diğer felâketlerin önüne geçmek mümkün olabilecekti. Fakat, Balkan harbinden evvel *Girit bizim canımız* nakaratını tutturmuş olan ifratkârlık ceryanları karşısında, bu hakikati İttihat ve Terakkiye anlatma imkânı olmamıştı. Aşağıya, suretlerini derc'ettiğim iki mektup, Yunan devlet adamlarının, o sıralarda ne düşündüklerini ve bizimle anlaşmağa ne kadar alâka beslediklerini göstermeğe kifayet edecek vesikalardır. Sonradan, Başvekil olan Skulides, mektubunda söyle demek teydi :

Pazartesi, Nisan 1909

Aziz beyim,

Hariciye Nazırı, yarın, saat onbir buçukta Hariciye Nezaretinde sizi benimle beraber beklediğini bildirdi. Şark siyaseti hakkında tasavvurlarımızı ve İngilterenin buna dair ne düşündüğünü, ne yapmak lazım geldiğini, bu mülâkat size anlatacaktır.

İngiltere Sefirini gördünüz mü ?

Sizinle daim beraber olan
S. SKULİDES

Başvekil Mavro Mihali de şöyle diyordu :

Perşembe, Nisan 1909

Azizim Mithat bey,

Birkaç nutuk söylemek ve fırkamin programını anlatmak üzere, Peloponezi dolaştım. Size evvelce de söylediğim gibi, gerek Larisa şömendöfer mes'elesi ve gerek Türkiye ile olan münasabetlerimiz, halkımızın zihnini son derece işgal etmektedir.

Bu mes'elelere dair evvelce neşrettiğim kitaptan da, size bir nusha gönderiyorum. Türkiye ait kısımların ter-

cümesini damadım seve seve yapmıştır. Maksat, bu mes'eleler hakkında sizin dikkatinizi ve alâkanızı uyardır.

Samimi saygılarımla.

MAVRO MIHALİ

Trieste ve Viyana yolu ile Parise vardığım zaman, Hareket ordusu İstanbulu almış, Sultan Hamit hallolunmuş ve Girit meselesi alevli bir safhaya girmiş bulunuyordu.

Fransa Başvekilli Mösyö Klemanso'yu (1) eskiden beri tanıdığım cihetle, ziyaretine gittim. Beni, Dahiliye Nezaretindeki dairesinde kabul etti. Bir iki umumi sözden sonra, lakırdıyı derhal Girit mes'elesine intikal ettirerek, hülassaten şunları söyledi :

« Yunanistanla olan ihtilafınızın dostane bir şekilde hallini, Fransa hükümeti çok arzu eder Bu yola gidecek olursanız sizden malî yardımlarımızı da esirgemeyeceğiz Bu hususta size büyük muavenetimiz dokunacağından başka, Yunanistanla beraber Fransanın da dostluğunu kazanmış olursunuz. Bunu, size, en açık fakat en samimi bir lisanla söylüyorum. »

« Bu beyanatınızı hususi olarak mı telâkki edeyim, yoksa, bunları tekrar etmeme müsaade eder misiniz ? »

« Bu tavsiyemin gizli ciheti yoktur. Dostlarınıza ve Hariciye Nazırınıza bildirilmek üzere söylüyorum. »

Bunun üzerine, Hariciye Nazırı Rifat Paşaya şu mufassal mektubu yazdım:

Paris, Hôtel Roosevelt

Hariciye Nazırı Devletlû Rifat Paşa hazretlerine.
Devletmaab,

Zatı âlilerine, bugün, Fransa Başvekili ve Dahiliye Nazırı Mösyö Klemanso ile olan mülâkatım esnasında ceryan eden mükâlemeyi, ehemmiyetine mebni arza mecbur oluyorum. Mösyö Klemanso ile tanışıklığım eski-

(1) Clemenceau : Fransa Başvekili ve Hariciye Nazırı,

dir. Avrupada menfi bulunduğum zaman, diğer ricali siyasiye ile de hasıl ettiğim yakınlık derecesindedir. Fakat, bugün, menafii vataniyeyi sıfatı resmîye haricinde müdafaa edebilecek bir mevki ve halde bulunmaklığım beni, fikrimi açık olarak söylemekte serbest bırakıyor.

Klemanso, nazarı dikkatimi Girit mes'elesi üzerine celb ederek, demiştir ki: «Askerlerimizi Giritten çekmek hususundaki teşebbüs karar altına alınmıştır. Rusya, İngiltere, Avusturya, İtalya hatta Almanya, bu karara iştirâk etmek üzere, Hariciye Nazırı Mösyo Pişon ile hali müzakerededirler. Bu mes'eleye bir an evvel nihayet verilmesi için emir verdim. Ondan sonra ki vekayiden zuhur edecek mes'uliyet, Türkiye Hükûmetinindir. Giridi gayet iyi bildiğim cihetle, İslâm ile Hristiyanlar aralarında iyi geçinir ve bir mukatele zuhuru muhtemel değildir. Ufak tefek hâdiseler çıksa da, az bir himmet ile teskini kabildir. Hatta, bu defa, Giride seyyahatimde, beni istikbal eden mutasarrıfı belde, islâm idi. Fakat, yarın, Giritliler, Yunan Meclisi Meb'usanına iştirak eder ve oraya âza gönderip Kandiyedeki türk bayrağını kaldırmağa teşebbüs edelerse, o zaman ne yapacaksınız? . . . İlanı harp mi? . . . Böyle bir hareketiniz, sizi ağır bir mes'uliyet altına sokarak, Avrupa efkârı umumiyesini aleyhinize çevirir. Neticede, galip gelseniz bile, Giridi geri almanıza Avrupa müsaade etmeyecektir. Ben, Jön Türkleri ve efkârı cedide cshabını severim; eskiden beri bunlara karşı muhabbeti fevkelâdem vardır. . . Harp ne suretle nihayet bulursa bulsun, Jön Türklerin sebebi felâketi olacaktır.»

Cevap olarak, dedim ki: «Mademki Jön Türklere muhabbetiniz vardır, Türkiyenin bu inkilâp hareketi sırasında Girit mes'elesini meydana koymak, Bulgaristan ve Saray Bosna mes'elelerine yeni bir hâdise daha ilâve etmek ve Türkiyenin bir âzasını daha koparmak demek

olacağından, yeni idareye karşı vaziyet almış olan irtica gayretine zemin ihzar etmiş olacaksınız. Bu mes'eleyi bir kaç sene sonraya bırakmak, menafiimizi nazarı dikkate almak istiyen bir rüclü devletin esaslı maksadı dahilinde olduğuna kanaat etmek isterim. Türkiye Devleti kat'iyen Giridi tekrar işgal etmek fikrinde değildir. Vükelâ ve Meb'usan içinde bulunan dostlarımin cümlesi tecavüzî bir emel peşinde değildirler. Bu mes'eleyi alevlendiren iki tarafın matbuatıdır».

Klemanso, bu ifademe şu yolda mukabele etti :

«Mese'leyi, matbuat değil, Avrupa diplomasisi meydana koymuş bulunuyor. Zira askerlerimizi çekebilmek için Girit mes'elesinin tesviyesi şarttır. Saray-Bosna ve Bulgaristan ise, 33 sene evvel Abdülhamit tarafından verilen bir hediye . . . Netekim, Girit içine de öyle oldu ; bu yerler, artık sizine linizden çıkmıştır. Bulduğunuz mevkiin müşkül olduğunu ben de görüyorum. Fakat, böyle zamanlarda, biraz fedakârlık ve cesaret lazımdır. Mazide yapılan bu hatâları sünger ile silmeli. Mademki Saray-Bosna ve Bulgaristan için bir sureti tesviye bulunabildi, Girit mes'elesinin tesviyesini de Avrupanın eline bırakınız. Avrupa, sizin menfaatinizi her halde nazarı itibara alacaktır; size para ikrazında da bulunacaktır. Binaenaleyh, mes'eleyi bize bırakırsanız, Türkiye ile Yunanistan arasında bir mukarenet ve samimiyet ihdasına ve şu suretle, sulhun bakasına hizmet etmiş olursunuz. Yok, eğer bu şartları kabul etmezseniz, size tekrar ediyorum, kabineler bununla son derece meşgul bulunuyor, ve askerlerimizi de çekeceğimiz cihetle, çok müşkül bir durumda kalacaksınız.»

Klemenso'nun bu f'krine, şahsen iştirâkte tereddüt etmedim ve mese'leyi zatı devletlerine arz'edeceğimi de söyledim. Bu hususta ehemmiyetle nazarı dikkatinizi

celb etmemi ve her şeyi olduğu gibi yazmaklığımı rica etti. Bu mülâkattan, Sefirimiz Naum Paşayı haberdar ettim. Müşarünileyh, Klemanso'nun bu beyanatı arasında biraz blöf bulunduğunu ihsas etti.

Bulgaristanın gizliden gizliye harbe hazırlanmakta olduğunu, Almanya İmperatoru ile Rusya İmperatoru arasında birkaç güne kadar yapılacak olan mülâkatın bize ciheti şümülü bulunduğunu, mevsuk bir yerden haber aldım. Avusturyanın da âmâl ve efkârı çirkindir.

Vatan ve millete olan dereceyi irtibatımdır ki, zati devletlerine bunları arza beni mecbur bırakıyor.

İhtiramatı faikamı takdim ederim, efendimiz.

19 Mayıs 1325

ALİ HAYDAR MİTHAT

Fransa Dahiliye Nezaretinden çıktığım zaman, gazetecileri yolumu bekliyor buldum, Bunların arasında *Neue Freie Presse* gazetesinin Paris muhabiri Frays Haver de vardı. Kendisile, evvelden muarefem olduğundan, benden Girit mes'elesi hakkında Klemanso'nun fikirlerinin ne olduğunu sordu. Ben de, Klemanso ile konuştuklarımızı olduğu gibi kendisine anlatarak, Klemanso'nun fikrine tamamilen iştirak ettiğimi bildirdim.

Ertesi günü, Viyana gazeteleri, benim Girit mese'lesinde Klemanso'nun fikrine iştirak ettiğimi büyük başlıklarla yazmaları üzerine, Hariciye Nazırı Rifat Paşadan bir telgraf aldım. Paşa, benden sözlerimi tekzip etmemi istiyordu. Ben ise, böyle bir harekete hiç de lüzum görmiyordum, çünkü Yunanistan ile anlaşmak siyasetinin bizim için yegâne doğru yol olduğuna kanaati kâmilem vardı. Netekim, bilahare hâdiseler, bu kanaatımda yanılmamış olduğumu bana gösterdi. Türkiye ile Yunanistan, her iki taraf için tabii hedef olan dostluğa ve ittifaka

kestirme yoldan gidecekleri yerde, her iki taraf da bu tabii neticeyi inmal etmiş ve dolambaçlı bir takım zararlı yollardan giderek, netice alamamışlardı.

Paristen İstanbul'a avdetim (1909)

1909 Temmuzunda, Avrupadan İstanbul'a dönerken, içimde söyle bir arzu vardı: İttihat ve Terakki Cemiyetine girmemek fakat Hükûmetin başında bulunanlarla ve Cemiyeti idare edenlerle samimi bir iş birliği yapmak. Bu kararıma sebep de, bütün hatâlarına rağmen, memlekette iş görecektir ve milletin iyiliğini istiyecek İttihat ve Terakkiden başka ciddi bir kuvvet göremediğimdi.

Tal'at ve Enver beyler, bana, fikrinde istiklâl sahibi bir adam diye damğa vurmuşlardı. Niyazi bey ve Manastır Merkez Cemiyetinin çoğunun teveccühüne mazhar oluyordum. Doktor Nazım ve Bahaettin Şakir beyler ile Selânik ve İstanbul Cemiyetine mensup bir iki nüfuzlu zat hissiyatı vataniyemi takdir ile beraber, Ahmet Rıza beyi gücendirmemek için bana yaklaşımlara karşı cebhe alıyorlardı. Mithat Paşa oğlu olmağım âdeta canlarını sıkıyordu. Doğruyu olduğu gibi söylemek ve hiç bir kimseden çekinmemek, tabiat ve ahlâkım iktizasından olduğundan, bu halimden memnun değillerdi. Bu sebeple, mümkün olduğu kadar beni işlerinden uzak bulundururlardı.

31 Mart vak'ası öyle bir vak'a idi ki, memleketin birliğini isteyenlerin bir araya toplanmasını ve siyasi ihtisatların ortadan kalkmasını emr'ediyordu. Bu vak'aya, «İttihat Terakkinin hatâları ve basiretsizliği sebep oldu veyahut Abdülhamidin fesatları ortaya çıkardı» diye kestirme bir hüküm vermek de doğru değildir. İsbetli bir kanaata varabilmek için, memleketin o zamanki halini göz önüne getirmek icap eder. Ortada, otuz senelik bir istibdada alışmış, o sayede hükmünü yürüterek, müstefit olmuş, varlık görmüş bir bendegan sınıfı vardı. Bu sınıf,

umumi menfaati ölçü tutan, mürakabeli, münakaşalı bir meşrutiyeti, elbetteki istemiyecekti. Diğer taraftan, milletin istibdattan şikâyeti olmakla beraber, yeni rejimin nimetlerini görecek kadar henüz bir zaman da geçmemiş olduğu için, fesat tohumunu ekmek isteyenler tarafından aldatılmasına, gözlerinin bağlanmasına ihtimal vardı.

Sultan Hamide gelince. Bu Padişahın eski huyundan vazgeçeceğine ihtimal vermek hiç bir suretle caiz değildi. Filhakika, Rumeli dağlarında isyan eden bir avuç vatanperverden korkmuş, önlerinde boyun eğivermişti. Fakat onların Cemiyetini ortadan kaldırmak, istibdada dönmek için fırsat kollayacağından şüphe yoktu. Dolayısıyla, Abdülhamit Tahtta buldukça, memlekette mümkün değil, Meşrutiyetin takarrürüne imkân yoktu.

1908 senesinin Teşrinî Sani ayının iptidalarında, Selâniğe gittiğim zaman, bu fikrimi Cemiyet erkânına anlatmıştım. İçlerinde, Sultana itimat eden bir tek kişi bile mevcut değildi. Yalnız, bir kısmı hal'i mes'elesini muvaffakiyetle başarmak mümkün olabileceğine kaani bulunmuyor, diğer bir kısmı da, Cemiyetin kuvvetinden emin olduklarından, Sultan Hamidin Meşrutiyeti kaldırmağa cesaret edebileceğine ihtimal vermiyordu. Bu hususta, sözüm nazarı itibare alınmadığından, aylarca Cemiyetin istibdat taraftarlarının tahriklerine, teşviklerine, âdeta seyirci vaziyetinde kaldım, diyebilirim. Neticede, 31 mart vak'ası başgösterince, Sultan Hamit, istibdadını yeniden eline geçirmek hülyasile harekete geçen bendegâni taraftarlarının fesadına seyirci kalarak, ihtimal hakikaten işin fiiliyatına karışmadı ise de, şüphe yokki muvaffakiyetlerini can ve gönülden arzu ederek son bir kumar oynayarak, partiyi kaybetti.

Sultan Hamit, kendi keyfi idaresini kurmak ve Saltanatını yürütmek için, her fenalığı, her cinayeti, her riyakârlığı göze alabilecek tıynetle yaratılmış bir hükümdardı. Bununla beraber, seciyesinin bir noktasında, gene de Sultan Vahadettinden bir derece üstünlük göstermiştir.

Hal'iden birkaç gün evvel, Rusya Sefiri kendisini ziyaretle Rusya Çarının dâvetlisi sıfatı ile, Sefaretin maiyet vapuruna bine rek, Rusyaya gitmesini teklif etmiş, fakat Sultan Hamit bu teklifi red etmişti. Daha sonra, Almanya İmperatoru da, Sefaret maiyetine memur *Lorelei* vapuru ile kaçması için haber göndermişse de bunu da kabul etmemişti.

Sultan Hamit gibi korkak, müvesvis bir hükümdarın, otuz üç sene vehmini kamçılımış olan hal'i tehlikesi karşısında, harıçten gelen imdat tekliflerini red'etmesi, inanılmıyacak şeylerden olmakla beraber, bunu bana hikâye eden bizzat Alman Sefiri, Baron Marşal olduğu için, ceryan eden bu vak'aya hayret etmemek elinden gelmedi.

Avrupadan ikinci dönüşümden sonra, bir gün, Tal'at beyle beraber Yıldızı gezmeğe gitmiştik. Sultan Hamidin hal'inden beri aradan aylar geçmişti. Söz arasında, Tal'at bey bana dedi ki :

«Abdülhamidin, 31 Marttan evvelki gürültülü günlerde, sizi hususi dairesinde kabul etmesi, Cemiyetin çok dikkatini celb'etmiş ve bazı dedikodulara yol açmıştı. Mülâkat hangi salonda olmuştu, söyler misiniz?»

Bir tesadüf eseri alarak, o sırada, tam mülâkatın vukua geldiği salona girmek üzere bulunuyorduk. Salonu gösterdim. Odada hiç bir şey değişmemişti. Kanape, koltuk, masa hep yerli yerindeydi. Yalnız, yeşil perde ile örtülü olup, beni sınırlendirmiş olan yer açılmıştı. Buraya yaklaşınca, gördüğüm manzara karşısında hayretler içinde kaldım ve âdeta gözlerime inanamadım. Duvarda, Mithat Paşanın tabii büyüklükte, bir karikatürü asılmıştı. Jezüit papazı kıyafetinde, elinde bir kitap tutuyor ve üzerinde Kanunu Esasi yazılıydı. Etrafında, en yakın taraftarları bulunduğu halde, Abdülhamidin attığı bir tekme ile hepsi hudut haricine atılıyorlardı.

Bu karikatür, Abdülhamidin, bir taraftan Mithat Paşaya olan kin ve nefretine, diğer taraftan keyfi istibdat usulüne olan bağlılığına, en canlı bir şahitti. Aynı zamanda, bu hükümdarın ri-

yakârlıkta ne kadar ileri gidebileceğini de gösteriyordu. Daha birkaç ay evvel, beni bu salonda kabul ederek, bu kapalı yeşil perdenin önüne oturtmuş, gözlerinden yaşlar dökülerek, «... Ben onu babam yerine koymuştum. Kendisine karşı derin bir takdir besliyordum, Felâketine sebep olan ben değilim. Gözleri kör olsun düşmanlarının. Beni aldattılar...» diyen o değil miydi ?...

Abdülhamit, rolünü oynayan bir aktör gibi, bana bu zözleri söylerken, yeşil perdenin arkasında bulunan şey de, hiç şüphesiz, her saniye aklındaydı. Vatanına olan fartı mehabbetinden dolayı felâkete sürüklediği adamın oğluna karşı bu derece riyakârca rol oynamak, sahte göz yaşları dökmek, hakikatihale karşı nekadar garip bir tezat teşkil eder !..

Abdülhamit, Yıldız Sarayında hâkim mevkiinde kaldıkça, bu bayağı komediyanın ortaya çıkarılmasına, süphesiz imkân yoktu. Onun içindirki, her şey, ancak hal'iden sonra anlaşılabilmişti.

Resim teşhir edilmiş ve Pariste çıkan *Figaro* gazetesi hâdise hakkında dikkate değer bir makale yazmıştı.

Sultan Abdülazizin intihar mes'alesi

O sıralarda, menfasından avdet etmiş olan Abdülazizin eski Mabeyincisi Fahri bey, bir gün, beni görmeğe gelmişti. Fahri bey, Sultan Aziz vak'asından dolayı Taifte menfi olarak bulunanlardan olup, son nefesine kadar, Mithat Paşanın yanından kalmış olanlardan biri idi.

« Ben bir dâva açmak niyetindeyim. Abdülazizin öldürülmediğini, kendisi intihar etmiş olduğunu isbat edeceğim. Yıldız Mahkemesi tarafından verilen hükmü batılı iptal ettirerek, Mithat Paşa ile arkadaşlarının beraatini talep edeceğim.» dedi.

Fahri bey, hamiyetli, namuslu ve dürüst bir zatı. Taifte pek çok azap ve eşkençe çekmişti. Böyle bir fikre taraftar olmak, elimden gelmezdi.

Sultan Abdülaziz, memleketi 200 milyon altın lira borca sokan Mahmut Nedim Paşa gibi adamların hüküm sürmesine ve Rus Sefiri İgnatief'in her dilediğini yapmasına meydan vermiş bir Padişah'tı. Hele son senelerinde, istibdadını delilik derecesine vardırmıştı. Durmadan, koçlar, horozlar döğüştürür, kazananların boynuna nişanlar takardı, sokakta hammallara tesadüf eder, «Millet dediğiniz bunlar mıdır?» diye alay ederdi. Böyle bir hükümdarın yüzünden ortaya çıkan katil veya intihar dâvasının ameli bir mânası kalmamıştı; tarih hükmünü vermişti. Bununla beraber, yukarıda da dediğim gibi, Fahri bey kıymetinde bir zatın böyle bir dâvayı yürütmesini kabuldan başka bir şey yapamazdım.

Bu fikir ortaya atılır atılmaz, başta Yusuf İzzetin olmak üzere, Hanedanı Saltanat derhal ayaklandı. «İş Saltanat hukukuna dokunuyor, Hanedana hürmet kalmıyor» diye Beşinci Sultan Mehmet iz'aca başlanarak, dâva tasavvurunun önüne geçilmeğe çalışıldı. Bu yüzden, tazyik karşısında kalan Dahiliye Nazırı Tal'at bey ve Hükûmet, dâvanın görülmesine mâni olacak vaziyet alarak, mes'ele, her zamanın yektası ve mürşidi olan o zaman Adliye Nazırı olan Necmettin Molla beye havale edildi.

O sırada, Veliâht bulunan Yusuf İzzetin efendi, babasının öldürülmediğini, kendi kendini öldürdüğüne dair Avrupa gazetelerine bir mülâkat vermişti. Eğer bunu açıkca söylerse, belki dâvaya lüzum kalmaz mülâhazasile kendisini ziyareti karar verdim.

Yusuf İzzetin efendi, büyük bir azametle bana şunları söyledi:

«Benim babamı büyük bir Padişah'tı... Hal'edildikten sonra, artık yaşayamazdı... İntihar onun için bir şereftir... Kendisini hal'etmek, tamiri gayri kabil bir kabahattı...»

Ben de, bunun üzerine, şu cevabı vermek mecburiyetinde kaldım .

« Babanız, memleket ve millet haini olan Mahmut Nedim Paşa gibi bir adamı dinlememiş olsaydı, kimse kendisini hal' etmezdi. »

Bu mülâkattan sonra, Tal'at bey, beni, Dahiliye Nezaretine çağırarak, «Bu dâvadan vazgeçiniz, Veliâht, bu yüzden, durmadan Padişahı rahatsız edip duruyor. Avrupa gazetelerinde de fena akisler yapıyor» dedi.

İşe teşebbüs eden ben olmadığımı kendisine anlattıktan sonra, hükûmetinin, bu noktayı nazarını, teşebbüs sahibi Fahri beye bildirilmesini tavsiye ettim.

Gariptirki, Yusuf İzzedin efendi, babasının; intihar ettiğine kani bulunduğu halde, kardeşi Halife Mecit efendi öldürüldüğünde ısrar ediyordu.

İttihat ve Terakki münevver bir inkilâp fırkası olmak iddiasile iş başına gelmiş, fakat kendisinde, taassube 've cehalete karşı durmak cesaretini bulamamıştı. Softalığa körükörüne boyun eğdiği için, dâvasını, her şeyden evvel, bu yüzden kaybetmişti .

1909 Temmuzunda, ortaya bir de heykel mes'elesi çıkmıştı. Bu mesele, İttihat ve Terakki Cemiyetinin İslâmiyet mes'elelerinde ne kadar lüzumsuz bir teenni, ne kadar cesaretsizlik gösterdiğini de ortaya koyar .

Basra ahalisi, Mithat Paşa namına bir heykel dikmeğe karar vermişlerdi. Mithat Paşa, Bağdat valisi iken, Yeni Basra şehrini vücuda getirmişti. Bu hizmetine bir teşekkür mukabelesi olarak, adına heykel dikmeğe karar veren Basra Belediyesi Meclisinden bir gün şu telgrafı aldım :

Basra, 10 Temmuz 1326 (1910)

Ali Haydar Mithat Beyefendiye,

Meşrutiyeti Osmaniyenin iadeten yevmi ilanı olan bu gün, o Meşrutiyetin müessisi evveli pederiniz Mithat Paşanın, Basra şehrinde heykelini rezk'etmek tekarrur ettiğini, zatı âlilerine arz ile kesbi mefharet eylerim. Merhum, kırk sene evvel, Bagdat valiliğinde buldukları zaman, Vilayetimizi ihyaya himmet buyurmuşlardı. Sırf Basralı ve Osmanlı hamiyetmendanın takdirleriyle vücuda getirilecek bu iş için, dört yüz lira ihzar edilmiş olduğundan, Bagdat valiliğinde buldukları zamanındaki fotoğraflarından bir adedin fransız heykeltraşından birisine irsali ve ismile, mukteza meblağ miktarının tarafı acizaneme iş'ar buyurulmasını rica ederim.

Basra Belediye Reisi ZUHEYIRZADE ABDÜL MUHSİN

Basra Belediye Reisi Zuheyirzade Abdül Muhsin Beyefendiye.

Telgrafı âlinizi şimdi aldım. Arzı teşekkür ederim. Mithat Paşa, pederim olmaktan ziyade, umum evladı vatanın pederidir. Mithat Paşanın ettiği hizmeti, Basra ve İrak ahalisinin takdir ile, namına heykel rezk'edilmesi baysi iftiharımdır. Basralı ve Osmalı hamiyetmendanı ümmetinin şu hareketi vatanperveranelerine karşı ihtiramı kalbiyemi ve teşekküratı âcizanemi takdime lûtfen tavassut buyurmanızı rica eyler ve arzu olunan fotoğrafı malûm heykeltraşinden birine irsal ederek, cevabını tarafınıza telgrafla arz'ederim.

11 Temmuz 1326 (1910)

ALİ HAYDAR MİTHAT

Basra, Vilayeti, Belediye Meclisinin kararını Babı Âliye bildirdi. Sadrazam Hakkı Paşa, Tal'at bey ve Şeyhülislâm Müsa Kâzım efendi mes'eleyi tetkik ettiler. Vardıkları karar şu oldu : «Heykel taassuba dokunacağından, rezkine müsaade edilemez.» Bu kararlar, bir taraftan Basraya bildirirlerken, bir taraftan da, iş gazetelere aks'etti. Bunun üzerine, 18 Temmuz tarihinde, Dahiliye Nazırı Tal'at beye şu mektubu yazdım.

Dahiliye Nazırı Tal'at beyefendi hazretlerine.

Bu sabahki gazetelerde garip bir malûmat gördüm. Heykel, dini islâma muğayir olduğundan, Basrada, Mithat Paşa namına rezk'edilecek heykelin başka bir şekle ifrağı tarafı âlilerinden Basra vilayetine tebliğ olunmuş imiş. Dünyada islâm hükümeti yalnız biz miyiz ?... Mısırda, Hindistanda ve daha birçok memleketlerde bulunan müslümanlar heykel dikmeyi dine muğayir buluyorlar, bunun taasuba dokunacağını düşünmek ihtiyacını duymuyorlar ; demek ki, biz bütün müslümanlardan daha mütasassip olmak iddiasındayız...

Sonra, bu teşebbüs, ilk olarak, Basradan gelmiştir. Fikrime kalırsa, merkezden verilecek telkinler yerine, bu işe hiç karışmamak daha doğru olur. Bu mesele hakkında hisseme düşeni söylemek üzere, evvelâ, sizin bu hususu izah etmenizi diler ve cevabınızı beklerim.

Hörmetlerim

18 Temmuz 1326

ALİ HAYDAR MİTHAT

Buna, Tal'at beyden şu cevabı aldım:

Pera Palasta Ali Haydar Mithat beye.

Mes'ele, gazetelerde görüldüğü gibi değildir, beyim. Avdetimde arizüamik görüşürüz efendim.

TAL'AT

Bu gibi geri düşünceler karşısında, hayrette kalmıstım. İhtilâl yapan bir firkanın reisleri, Basra halkından daha geri düşünüyordular. Basra muhiti tiasuba karşı perva duymazken, İttihat ve Terakki Hükümetinin mümessilleri, bir takım mütaassıp softaların cehaletini okşamak için, «Heykel yerine çeşme yapılıns!» diyorlardı. Bu çeşme fikrini redde karar verdim. Bu yüzden de, Merkezde gösterilen taassüptan dolayı, Basrâlıların güzel teşebbüsü suya düşmüş oldu. Bu hareketi, İttihat ve Terakki erkânının, cehalet ve taassuba karşı mukavemetsizliğine ve zaafına bir ölçü diye karşıladım. Bir taraftan da açık fikirli diye tanıdığım Berlin Sefareti Ataşe Militeri Enver beye bir mektup yazarak, bu hallerden şikâyet ettim.

Enver beyden şu cevabı aldım :

Muhterem Haydar beyefendi.

Zatı âlilerine karşı his'ettiğim hürmeti tabii ef'alim anlatmıştır. Binaenaleyh burada tekrarını fazla görürüm. Gazetelerin bahs'ettiğini dediğiniz şeyi okumadım, bilmiyorum. Dolayısıyla, neden ibaret olduğunu lütfen bildirirseniz, hakikatı derhal arzunuz vechile yazarım.

Hamiyetinizin derecesini ef'al sabıkanız ve haliyeniz pek âlâ tâyin eder. Bununla, siz ve sizi sevenler müftehir olabilir. Ahmet Riza beyin hakkınızda bir sui'kasti olmasını zan'etmem. Mamafih, selâmeti vatan uğurunda birbirimizin kusuruna bakmamak lâzım ve asıl büyüklük de bakmayanlardadır. Memleketimizin son atlattığı buh-

ran hep bu his belâsı değil midir?... Allah tekrarından bizi de, birbirimize düşmekten saklasın. Arkadaşlara mektubunuzun lâzım gelen kısımlarını göndereceğim.

Teveccühü âlinize teşekkür eder ve cenabi haktan, vatanımızı ve vatana hâdim olacak vücutların muhafaza buyurmasını temenni ederim.

Berlin, 13 Temmuz 1909

ENVER

Enver beye, istediği izahatı verdikten bir müddet sonra, kendisinden şu ikinci cevabı aldım.

Muhterem Beyefendi.

Lûtuftamenize, seyyahatta bulunduğumdan, geç cevap veriyorum. Her arzunuzu yerine getirmeği bir şeref ad'ederim. Fakat, emirnameniz vechile, yazı yazmak yenden bir takım güftügûları mucip olacağından, sükûtu müvafık görürüm.

Sefir Paşa iyi çalışıyor, arzı hürmetle susuyorum, efendim.

Berlin, 23 Temmuz 1909

Erkâni Harp
ENVER

Bundan da görülüyor idi ki, Enver, İttihat ve Terakkinin hareketlerini münasip bulmamakla beraber, âleni tenkitten çekiniyordu.

Vahdettin efendiye . Damat olmaklığım mes'eleşi.

İttihat ve Terakki Cemiyeti istikbale bakarken, bir takım mes'eleler üzerinde endişe ile duruyordu. Bunlardan biri de, İkinci Veliâht Vahdettin efendinin şüpheli şahsiyeti idi. Tal'at bey, Vahdettin efendiyi zararsız bir hale koymak ve bu suretle

ikinci Veliâhtı Meşrutiyet muhitine bağlamak istiyordu. Bu fikrini, benden evvel, Sadrazam Hakkı Paşaya da açmış, o da muvafık görünce, beni çağırarak şöyle demişti :

«Sizden, vatani bir vazife bekliyoruz İkinci Veliâht Vahdettin efendiye damat olacaksınız...»

Vatani vazife olarak her şeyi tasavvur etmekle beraber, doğrusu, damatlık hâtırına gelmemişti. Kendisine, şu cevabı verdim :

«Vahdettinden memlekete gelecek zarar ihtimallerini azaltmak için, beni kendisine damat yapmak, yarım bir tedbirdir. Avrupada iken, Damat Mahmut Paşa ile Prens Sebahattinden, Vahdettin hakkında pek çok şeyler işittim. Her ikisi de, kendisini yakından tanırlar ve kanaatleri de, Vahdettinin Abdülhamitten bile kat kat kötü ve tehlikeli bir adam olduğu merkezindedir. Bundan dolayı, memleket hesabına tam selâmet çaresi, bu adamı Tahttan tamamen uzaklaştırmaktadır. »

«Buna şimdilik imkân yoktur. . . Fakat, sizin damatlığı kabul etmeniz suretile, pek çok fenalığın önüne geçilmiş olur. »

Damat Ferit Paşa, o zaman, İttihat ve Terakkinin meddahlığını yapmakta olduğundan, gözüne girmek için her fedakârlığı yapmak azminde bulunuyordu. Tal'at beyin tasavvurunu her nasılsa haber alınca, işe o da karıştı.

Bir gün, Vahdettin, beni, Çengelköyündeki köşkünde, hazırlattığı bu çay ziyafetine çağırmıştı. Beraberimde, Damat Feritin üvey oğlu Prens Sami de vardı. Vahdettin efendi ile burada uzun uzadıya konuştuk. Sözlerine bakılırsa, Meşrutiyet rejiminin ondan daha hararetli bir taraftarı daha yoktu.

« Biraderim Addülhamide, bu yolda, pek çok nasihatte bulundum. Dinlemedikten başka, bana şüpheli bir gözle de bakmağa başladı » dedi.

Sözlerinin serapa sahte ve riyadan ibaret olduğunu bildiğim halde, doğru diye dinlemek mecburitinideydim. Gitmek

üzere kalktığı zaman, beni camlı kapıya kadar teşyi ettikten sonra, orada, birden bire durarak : «Babanız bizim ailenin veli-nimetidir» dedi.

Bu sözü hayretle karşılayarak, şaşırdım ve verecek cevap bulamadım. Bu sükûtum, Vahdettine, kullandığı kelimenin Saltanat Hanedanı için pek ağır bir kelime olduğunu hatırlatmış olacaktı ki, maksadını daha açık şekilde izah etmek lüzumunu his' ederek, şunları ilâve etti :

« Sizin babanız ortaya çıkıp Sultan Abdülazizi hal'i ve Meşrutiyeti ilâna delâlet etmemiş olsaydı, Sultan Abdülaziz, Sultan Mecit ailesini yok etmiş olaçaktı...»

Bu sözler, Hanedanı Saltanat arasındaki eski nefret ve nifakın ne kadar derin olduğunu göstermeğe kâfiydi.

Köşkten, Prens Sami ile beraber çıktık. Yokuş aşağı inerken, Sami «Dayımı nasıl buldunuz?» diye sordu. Cevaben: «Çok akıllı, yalnız, bazen fuzuli kelimeler kullanıyor... Ben aile kavgasını hiç sevmediğim için, hep yalnız yaşarım» dedim.

Ertesi günü, Vahdettin efendi tarafından biri ziyaretime geldi. Kendisine, şartlarımı söyledim. Eski usulde damat rolü oynamiyacağımı, kendi prensiplerime göre, herkes gibi bir aile kuracağımı, benden gelecek çocukların benim adımları taşıyacaklarını bildirdim. Vahdettin, bu şartlara kızarak, cevabı red verdi. Ben de, derin bir memnuniyet içinde Tal'at beye giderek, «Verdiğiniz vatani vazifeyi başarmak için elimden geleni yaptım. Fakat, çok tabii olarak, ileri sürdüğüm şartlara Vahdettin efendi cevabı red verdi» dedim.

İşin içinden bu kadar ucuz kurtulduğuma çok sevinmiştim. Fakat, memnuniyetim çok sürmedi. Birkaç gün sonra, Vahdettin kararından vaz'geçerek, bütün şartlarımı kabul ettiğini bildirdi. Merhum Süleyman Nazif bey de, Hanedanı Saltanat ile Mithat Paşa ailesi arasında böyle bir bağ kurulmasının Meşrutiyet hesabına faideli olacağını uzun uzadıya anlattı.

Ona da, Vatan için her fedakârlığı yapmağa hazır olduğumu, fakat Hanedanı Saltanata bir bende olamayacağımı, bu fikrime, kendisi, Süleyman Nazif de, kalben istirâk edeceğini izah ettim. Zaten, gayem, iptidadan beri, böyle bir fikri red-etmektir. Bidayette, ağır şartlar koymak suretile, bu redde üstü kapalı bir şekil vermek mümkün olmuşken, neticede açıkça redde israra mecbur kaldım.

Vahdettin, bu mes'eleden dolayı, bana karşı uyanan kin ve adavetini hiç bir zaman unutamadı. Mütareke senelerinde, İstanbul işgal olunarak, Damat Ferit Paşa Sadrazam olunca, ilk iş olarak hidematı vataniye tertibinden almakta olduğum maaşımın kesilmesini emretti. Bu maaş, pederinin şahadetile Sultan Hamit tarafından umum aileye, kaydı hayat şartile, 100 altın olarak tahsis olunmuştu. Dahiliye Nazırı Tal'at ve Maliye Nazırı Cavit beyler, Abdülhamit tarafından verilen bu maaşın, Meşrutiyet devrinde, bu nam altında devamını münasip görmediklerinden, Meclisi Meb'usan ve Âyan kararıle bir maddeyi münferide haline ifrağ etmişlerdi. 20 Haziran 326 tarihinde Vahdettin ve Sadrazamı olan Ferit Paşanın keyfi emirlerle çiğnenen, Kanun şeklini almış olan işte bu maddeyi münferide idi.

İttihat ve Terakki Hükûmeti, memleketin halini olduğu gibi teykkûn ederek, ihtiyaç ve imkânlar göre bir siyaset kurmak yolunu tutamamıştı.

Arnavutluk İsyanı, Yemen İhtilali, Havran Hâdiseleri biri birini tâkip etmekteydi. Suriyede de, ayrılmak ceryanlarının belirmesi, İstanbulda Çırağan yangınını, Koska ve Aksaray yangınlarının tâkip etmesi, Babı Âlide Şurayı Devlet dairesinin yanması, fena tesirler uyandırarak, İttihat ve Terakki İdaresine karşı olan hoşnutsuzluğu arttırmıştı. Cemiyeti, kendi menfaatleri hesabına çalışanlarla birlik olan samimi vatanperverler, İttihat ve Terakkinin ihmalinden ve idaresizliğinden şikâyete başlamışlardı. Bu haber, harice fena akisler yapıyor, memleketin zayıf ve mukavemetsiz bir hale geldiğini gösteriyordu. İlk ham-

lede, bu vâziyetten istifade eden İtalya, Tırabulusgarbı işgale kalkıştı. Acayip bir ultimatum ile sun'î bir hali harp yarattı. Sadrazam Hakkı Paşa, günün birinde İtalya Sefiri Garoni'den bu ultimatomu alınca, Babı Âli, hayretler içinde kalmıştı. Daha oniki saat evvel, Sefir Garoni ile briç oynamışlardı. Ufukta, İtalya ile harp ihtimaline dair en küçük bir amare bile yoktu; daha doğrusu, Hükûmet bu amareleri ve hazırlıkları görememiş, haber bile alamamıştı, yahut da gördüğü halde harbi intaç edebileceğine ihtimal vermemişti.

Tırabulusgarp harbi, memlekette, vatan uğruna ferağati nefsin ve mukavemet ateşinin, kalblerde ne kadar yer etmiş olduğunu göstermeğe yaramıştı. Birçok fedakâr vatanperver vatan evladı, her türlü müşkülleri yenerek Tırabulusgarbe koştular ve orada ne dünyanın ne de İtalyanın beklemedikleri hayret verici bir mukavemet hazırladılar. Bunların başında, Enver gibi, Mustafa Kemal gibi yüksek seciyeli vatanperver unsurlar bulunuyordu. Nihayet, harp İtalyanları yorarak, bütün dünyanın muvaffakiyet temennileri bizim tarafımıza çevrildi. Hatta, o zamanları donanmamızda vazife almış olan İngiliz zâbitlerinden bazıları vazifelerini terk'ederek, Tırabulusgarbe, bize malzemeyi harbiye sevk'etmek bile istemişlerdi. Bu hususta bana da müracaatlar vuku bulduğundan, Tal'at beye şu tezkereyi yazdım:

Tal'at beyefendi hazretlerine.

Mîri muazzezim efendim hazretleri

Bahriyemizde bulunan İngiliz zâbitanından Wood bey, bendenizi hususi bir surette görerek, Tırabulusgarbe sevk edilecek mühimmatı harbiye için, elinden gelen gayreti ifada kusur etmiyeceğini teminden sonra, dedi ki: «Ben böyle mühim bir mes'ele için teşebbüsatta bulunurken İtalyanların eline düşecek olursam, hükûmeti matbuam tarafımda edileceğimden, benim burada halimi ve istikbalimi

temin eylemelilerki, badema Devleti Osmaniyenin hizmetinde kalabileyim». Şu beyanat pek doğrudur. Wood bey, fedakâr bir zâbittir, fakat bu zâbitin hayatı ve istikbali temin edilmiyerek, böyle bir mes'eleye sevk'edilir ve neticede tutulursa, vicdanımıza karşı ağır bir mes'uliyet altına girmiş oluruz. Hursit Paşaya olan muhabbet ve hürmetimin derecesi zatı âlilerince de malûm olduğundan, kendilerine Wood bey hakkında tebligatta bulunmanızı rica ederim.

11 Şubat 228

ALİ HAYDAT MİTHAT

Fakat, Balkanlardaki ceryanlar, Lozanda İtalya ile acele bir sulh imza edilmesine, Tırablusgarbın italyanlara verilmesine ve adaların italyan işgali altına girmesine sebep olmuştur.

Tırablusgarp harbi devam ederken, Rumeli hakkındaki suikast de inkişaf etmişti. Rusya Hariciye Nazırı Sazanof'un tahriki ve Venizelosun iştirâki ile, bir Balkan İttihadı vücut bulmuştu. Günün birinde, Karadağın hududumuza tecavüz etmesi, Balkan Hârbinin ilk kıvılcımı da parlamıştı. Arkadan, Aya-sofyada Bizans tacını giymek emeline düşen Bulgarlar da, 6 Teşrini Sani 1326 (1912) tarihinde, Edirne hududuna asker yağmaya başlamışlardı. Türkiyenin aldığı mukabil tedbirler üzerine, Bulgaristanın müttefikleri olan Sırbistan ve Yunanistan da hudutlarımıza tecavüz ettiler. Büyük Devletler, gûya bu harbe mâni olmak istedilerse de, bu bir nümâyışten ibaret kalmıştı. Harb neticesinde, hudutların değişmeyeceğine dair bütün alâkadarlara yapılan tebliğ, Sazanofun ancak Balkan devletlerinin mağlup olması ihtimaline karşı hazırladığı bir tebirden ibaretti. Netekim, biz mağlup düştüğümüz zaman bu prensipi tatbik etmek kimsenin hâtırına bile gelmemişti.

Dahili tefrika ve ihtiraslar, harbin idaresinin ehliyetsizler elinde kalması, neticede bizi tasavvura sığmayacak bir şekilde mağlubiyete uğrattı.

Rusya bu fırsattan bilistifade, Avrupa kıt'asından büsbütün çıkarılmamız için harekete geçti, ve bunun için Sazanof'u İngiltereye gönderdi. Sazanof, *Balmoral* Şatosunda Kıral Beşinci George'un misafiri oldu ve burada bir toplantı tertip edildi. Hariciye Nazırı Edward Grey ve muhafazakâr fırkasının reisi Bonard Law bu ictimaa iştirak ettiler. Neticede, İngiltere, Avrupadan büsbütün çıkarılmamız teklifini kat'iyetle red'etti.

Balkan Harbi zuhur etmeden evvel, İttihat ve Terakki mevkii iktitardan düşmüştü. Bütün idaresizlik ve tecrübesizliğine rağmen, ne de olsa, memlekete millî emeller ve terakki hisleri aşlamıştı. Binaenalyh, vatanperver gençliği temsil eden bu kuvvetin, böyle bir günde iş başından uzak kalması azim bir felâket demektir; Halk arasında, Büyük Kabine adı verilen Ahmet Muhtar Paşa kabinesi, iş başına geçmişti. Ahmet Muhtar Paşa da, böylelikle, çoktan beri bir hırsipiri ile beklediği Sedaret makamına nihayet kavuşmuştu. Kâmil ve Hüseyin Hilmi Paşaların da girdikleri bu Kabinede, Nazım Paşa Harbiye Nezaretini üzerine almıştı

Nazım Paşa dürüst ve hamiyetli bir zattı. Yeğâne kusuru gösteriş ve alâyesi fazlaca sevmesindeydi. Devlet mekanizmasının en yüksek ihbal mevkiine geçmesini, Sadrazam olmasını, kayın pederi Âli Paşanın senelerce işgal ettiği koltuğa oturmasını çok arzu ederdi. İttihatçıları hiç sevmediği halde, bir aralık, Tal'at beyin kendisine Sedareti vaad etmesi, İttihat ve Terakki liderleriyle düşüp kalkmasına kapı açmıştı. Büyük Kabine âzaları arasında ahenk yoktu. Sadrazam olamadım diye Nazım Paşa darılmıştı. Kâmil Paşa ile Hüseyin Hilmi Paşa arasında da eski nifak devam ediyordu, Fazla olarak, Hüseyin Hilmi Paşa, İttihat ve Terakkiden korkuyor, kabineden çekilerek Sefir olarak bir yere gitmek istiyordu. Muhtar Paşanın, arkadaşları üzerinde hiç bir tesir ve nüfuzu yoktu. Fırka mücadelesi hastalığı, zâbitana kadar sirayet etmiş olduğundan, bir gün, Sedaret yaveri yanına aldığı iki zâbit ile yazıhaneme gelerek, beni tehdit etmiş ve İstanbuldan çıkmamı söylemişti. Harbe rağmen,

memleket dahili anarşi içinde yüzüyor, düşman Çatalca hattına kadar gelmiş bulunuyordu. Bu yüzden, memleketin varlık ve istikbali tehlikede bulunuyorken, şahsi hüsumetlerden gene de bir türlü vaz geçiliyordu.

Balkan Harbi, bir taraftan felâketli neticeler vermekte iken, Hürriyet ve İtilaf fırkasının, memleketin idaresine ait hatâları bitmek tükenmek bilmiyordu. Devletin şeref ve haysiyeti, her gün, birer suretle ayaklar altına alınıyordu. Abdülaziz Çaviş'in Mısır Hükûmetine teslimi tahammülü taşırdı. İsmi Büyük, lâkin hakikatte çok küçük olan bu kabineye, 22 Ağustos 1328 de (1912) şu telgrafı çektim.

Sadrazam Muhtar Paşa hazretlerine.

Bir aydır hükûmetin birbirini tâkip eden hatâları vatanperverleri ağlatacak kadar acıdır. Bunlardan sizin de teessür duyduğunuza inanmak istiyorum. Ne çare ki, kabinemiz âzalarından bazıları, şahsi hislere mağlup olarak, mesaili devleti şirazeyi intizamdan çıkarıyorlar ve en son hareketleri olan Abdülaziz Çaviş mes'elesinde 600 senelik nâmusu devleti berbat ettiler. Bu haller karşısında ecdadımızın ruhları isyân ediyor. Devletin mevcudiyetinden beri, himayemize iltica etmiş hangi ferdi teslim ettik?... Bunu, Abdülhamit Hükûmeti bile yapmadı. Binaenaleyh, bu harekete sebep olanları, vatandeşlik hakkım ve memlekete merbutiyetim dolayısıyla, şiddetle muahaza ve protesto ederim.

ALİ HAYDAR MİTHAT

Nâzım Paşa, telgrafımı, şu derkenar ile Divani Harbe havale etmişti :

«Mısırın kanuni müracaatını red'etmek ve Mısır mahkemelerinin kanuni bir isteğini yerine getirmemek, Mısır Devletinin eczasından saymamak demek olurdu. Hiç

bir sıfatı ve resmi selâhiyeti olmadığı halde, Hükümeti tahkire cür'et ettiğinden dolayı, celbi ile, hakkında kanunî muamele yapılmak üzere, Birinci Kolordu Kumandanlığına.

27 Ağustos 1328

NÂZİM

Birinci Kolordu Kumandanı Ömer Yaver Paşa bu derkenarı Divanı Harp Reisine havale etti. Divanı Harp, Müddeyi Umumisi Hulûsi imzasile yazılan ikinci bir derkenarda, telgrafın Divanı Harp ile alâkası görülmediği yazılarak, telgraf, döne do-laşa, 4 Eylûlde Beyoğlu, Müddeyi Umumiliğine havale olunmuştu.

Büyük Kabine, şahsıma karşı bir dâva açmıştı. Hapis edileceğim aşıkâr olduğundan, kaçmaktan başka çarem kalmamıştı. O sıralarda, askeri kayıtlara tâbi bulunulduğundan, Kolordu Kumandanı Ömer Yaver Paşaya müracaatla ailevi bazı sebepler dolayisile İzmirde gitmek meçburriyetinde olduğumu söyledim.

Ömer Yaver Paşa, bu talebime hiç itiraz etmeden müsaade etti ve beni teşyi ederken şunları söyledi : '«Müşkil bir zamanınızda size yardım ediyorum. Ümit ederim ki, icabında, siz de beni mukabelesiz bırakmazsınız.»

Kumandanlıktan çıkınca, İran Sefareti önünde, Tal'at beyle karşılaştım. Yüzüme hayretle bakarak, Kumandanlıkta ne aradığımı sordu. Hikâyeyi kendisine anlattım ve seyahat müsaa desini gösterdim. Sür'ati intikali kuvvetli olan Tal'at bey, derhal hükmünü verdi: «Görüyorum ki, artık ellerinde kuvvet ve iktidar kalmamış » dedi.

İstanbuldan hareketim, telgrafla, İzmirdeki Hürriyet ve İtilafçılara bildirildiğinden, İzmirde çıkar çıkmazı, asker kaçağısıfatile beni tevkif etmek istediler. Fakat, Ömer Yaver Paşanın tahriri müsaadesi karşısında, sukutühayale düşerek, maksat ve tasavvurlarını tatbik edemediler. Bununla beraber, İzmirde kaldığım müddetce, yakamı bırakmadılar. Hatta, bir aralık, otelde

bulunan odamın kapısı önüne nöbetçi dikerek, dışarı çıkmama bile mâni olmak istediler. Bunlara karşı, ben de mukabelede kusur etmedim. O aralık, İzmirde bulunan Hamit beyle (1) birleşerek İtilafçılar aleyhine şiddetli propagandaya başladım. Küçük Tal'at bey de, birkaç arkadaşıle birlikte, İtilaf Hükûmetine karşı elinde silâh ile isyan bayrağı açarak, dağa çıkmış olduğundan, İtilafçılar telâşa düşmüşlerdi. Her nekadar Küçük Tal'at beyi ele geçirmeğe muvaffak oldular ise de, İstanbuldan gelen havadî'ler ve vuku'bulan hâdiseler aleyhlerine dönüyordu.

Muhtar Paşa istiskale uğrayarak, Sedarettten çekilmiş, yerine Kâmil Paşa geçmişti. Derhal İstanbula dönmeğe karar verdim. Avdetimde, gördümki, Kâmil Paşa Kabinesi, birçok kabahatsız adamları tevkife başlamış, Cahit ve Cavit beyler, daha evvelinden hapishaneyi umumiyeye sevk'edilmişler. Onlara taraftar olduğundan dolayı, Damat Ferit Paşanın oğlu Sami bey ile, Perapalas Otelinde ceryan eden şiddetli bir münakaşadan sonra, ertesi gün, Feylezof Rıza Tevfik, elinde bir mektupla, Prens Sami bey namına, şahit sıfatile, beni ölesiye bir düelloya dâvete geldi. Padişahın ikinci mabeyincisi bulunan Reşit bey (2) de, Büyük Kabinenin aleyhinde bulunuyorum diye, Perapalas Oteline gelecek, sahsıma karşı tecavüzde bulunmak istedi.

Sait Halim Paşa da dahil, olmak üzere, Tal'at, Enver, Cemal ve daha birkaç kişi İttihatçıların ileri gelenleriyle beraber tevkif edilenler arasında idiler. Gidip, kendilerini Bekirğa Bölüğünde ziyaret ettim. İçlerinde, Hüseyin Tosun bey gibi eski mesa'i arkadaşlarım da vardı. Bunlara dair, Enver'e yazdığım mektuba, şu cevabı aldım :

Muhterem Ali Haydar beyefendi.

Yeni tevkifleri söyledikleri zaman cidden müteessir oldum. Bugün Nâzım Paşaya rastgelip söyleyemedim,

(1) Mülkiye müfettişlerinden erbabı namus ve iktidardandı : Bir aralık Vali ve sonradan Kara Deniz mıntıkası müfettişi oldu.

(2) Avrupada bulunan Yüzelliliklerdendi.

fakat, yarın, askerın siyasetle uğraşmaması hususundaki kararına rağmen söyleyeceğim. Kendisinin de, esasen bu işlerden hoşlanmadığına kailim. Bakalım netice ne olur?

İhtiramatı mahsusamın kabulünü bu vesile ile de rica ederim efendim.

Muhibbiniz
ENVER

Kışın şiddeti, hastalık salgınlarının başgöstermesi, Bulgarların aylarca Çatalca hattında kalması, Balkanlı müttefiker arasında, ganimetleri taksimi yüzünden kavgalar çıkması, bir mütareke aktine doğru yol açmıştı. Bulgar Hükûmeti, Çatalca hattı hudut olmak ve o zamana kadar düşmemiş olan Edirneyi teslim etmek şartile, sulh masası başına oturabileceklerini bildirmişlerdi.

Bunun üzerine, Londrada bir Konferans toplanmıştı. Müzakereler olmuş, neticede Midye-İnos hattı hudut olmak ve Edirne Bulgarlara verilmek şartile, Büyük Kabine ile muhabereye girilmiş ve böyle bir kararın tarihi mes'uliyetini dağıtmak için eski ve yeni Vezirler çağırılarak, Dolma Bahçe Sarayında Büyük bir toplantı yapılmıştı :

Otuz yedi sene evvel, Devletin bir Vilayeti olan Bulgaristan, harp meydanında Devleti mağlup ederek, şimdi sulh şartları dikte etmeğe kalkışıyordu !.. Mithat Paşa, Tuna Valiliğinde iken, ihtilâlcı hareketlerinden dolayı müebbet kal'ebentliğe mahkûm ettiği ve sonradan Reisi Vükelâ olan Genadiyef'in, neşrettiği bir kitabın serlevhasında, şu ibare yazılıydı : «Kırk sene evvel beni idama mahkûm eden metbuama, bugün ilânı harp ediyorum ! »

Varılan netice, her kakiki vatandaşı ağlatacak kadar elimdi.

Sarayda büyük toplantının hazırlandığı sıralarda, bir gün, Tal'at bey ile buluştum. Bana şu vazifeyi verdi : « Gidip Mahmut Şevket Paşa görülecek ve Sedareti kabul

edip etmemek hususundaki fikri sorulacak... Kabulü lüzumu, mümkün olduğu kadar kendisine anlatılmağa çalışılacak...»

Şahsen, Muhmut Şevket Paşayı çok sever ve hakkında hürmet beslerdim. Tal'at'ın verdiği vazifeyi seve seve kabul ettim. Derhal, Üsküdar'a geçerek, Mahmut Şevket Paşanın, Şemsi Paşa cıvarındaki konağına gittim. Yanında bir takım misafirleri vardı, bunların hepsinin gitmesini bekledim. Nihayet, yalnız kalınca, mes'eleyi kendisine açtım. Hülasaten şunları söyledim :

«Yarın veya öbür gün, Sarayda bir toplantı olacak ve Edirnenin Bulgarılara teslimi leyhinde karar istenerek, alınacak. Huded, Midya-Enos hattı olacak. Karar, kat'i bir safhaya girmezden evvel, mutlâka Kâmil Paşa Kabinesini düşürmek lazımdır. Size karşı, umumun hürmet ve muhabbeti var. Sedareti kabul ederek bu hareketin başına geçmeniz, memlekete büyük bir hizmet olacaktır».

Bunun üzerine, Mahmut Şevket Paşa ayağa kaikarak, pencereye doğru yürüdü ve bana Kızkulesi akıntılarını gösterek, şu sözleri söyledi :

«Sizin bana tavsiyeniz şudur : Akıntıya kendini at! . Harbi kazanmak, hususunda şahsen hiç bir ümidim yoktur. Yüzde kırk ümidim olmuş olsa hiç tereddüt etmez, kendimi ortaya atardım. Bırakınız bu adamlar Sarayda toplansınlar, Edirneyi Bulgarlara vermek yolunda kararlarını versinler. Biz, kararın şeklini gördükten sonra, hâdiselerin göstereceği şartlar içinde harekete geçer ve bahs'ettiğiniz tecrübeyi o zaman yaparız. Bu taşkın fikirler, hep Enver beyin kafasından çıkıyor. Size çok rica ederim, şimdi gidiniz, Enver beyi görünüz: «Bu dakikada bir Hükümet darbesi yapmak kadar hatâ olamaz » diyiniz. Vatana sevginiz ve hamiyetiniz, hemen gidip Enver beyi bulmayı ve böyle bir hareketine mâni olmak için elden geleni yapmanızı emreder. Enver beyle görüştükten sonra, gene gelip beni görünüz.»

Mahmut Şevket Paşanın bu ifadesi üzerine, derhal Beşik-

taşa geçtim. Vakit geç olduğundan ve her tarafı karanlık basmış bulunduğundan, Enver Paşanın evini bulamadan; Pera Palasa döndüm. Enver beye çektiğim bir telgrafa, şu cevabı aldım :

Beyoğlunda Pera Palas Otelinde Ali Haydar Mithat beyefendi hazretlerine.

Sabah, alafranga sekiz buçuktan dokuza kadar, Beşiktaşta, Nalbant sokağında, bendehanede teşrifi âlilerine muntazırım.

8 Kânunu Sani 1328

ENVER

Sabah, erkenden bir arabaya binerek, tâkip edilmemek için Galatadan dolaşmak suretile, Beşiktaşa vardım. Yolda, Edirne'nin Bulgarlara teslimi hakkında müzakerede bulunmak üzere, Dolma Bahçe Sarayına giden Nazırlara rastgeldim. Enver beyin kapısı önünde yabancı biri bekliyordu. Bu adamın, Hükûmet tarafından, oraya gelenleri tâkibe memur olduğunu anlamakta geçikmedim. Cebinden çıkardığı bir cüzdana bir takım notlar almakla meşguldü ; aldırmadan içeri girdim. Beni, Enver beyin çalışma odasına aldılar ; bir müddet burada intizarda kaldım.

Oda, sade bir şekilde tefriş edilmişti. Göze çarpan hiç bir fevkelâdeliği yoktu. Yalnız, duvarda asılı duran resimler dikkatimi celb'etti. Orta yerde, Enver beyin bir resmi, sağında, Büyük Frederik, solunda da, Napolyon asılmıştı. Enver beyin, biri, harp sahasında cihangir, diğeri, harple beraber vukuf ve kültür aleminde ün salmış olan bu iki dâhi ile kendi arasında gördüğü münasebeti teemmüle çalıştım.

Ben, bu düşünceler içinde iken, Enver bey içeri girdi. Büyük bir nezaketle iltifatta bulundu. Mahmut Şevket Paşanın sözlerini harfi harfine kendisine tekrar ettikten sonra, cevabını beklediğimi söyledim. Enverin, bana verdiği cevap şöyleydi :

« Ben, Mahmut Şevket Paşanın fikrinde değilim. Harbi kazanmak hususunda yüzde seksen ümidim vardır. Hükûmet dar-

besi için de her şey hazırlanmıştır. Bundan geri dönmek imkânsızdır. Mahmut Şevket Paşanın Sedaretine de kat'i surette karar verilmiştir. Bunu kabul edip etmemek hususunda mevzubahis olacak bir şey yoktur. Memleketi bu vatansızların elinden kurtarmak için hepimizin elbirliğiyle ve müttefiken harekete geçmemiz lâzımdır. »

Bu kat'i sözler karşısında hâdiselerin ne gibi bir seyir tâkip edeceğini anladım. Muvaffakiyetler dileyerek, yanından ayrıldım.

Mahmut Şevket Paşanın Sedareti ve Babı Âli vakası

Sirkecide bulunan yazıhaneme, bir gün, Van Valisi Tahsin bey (1), Polis Müdürü Azmi bey ve daha birkaç kişi geldiler. Hal ve tavırlarını tabii görmiyordum; sık sık saatlerine bakıyorlardı. Bir müddet sonra, geldikleri gibi, toplu bir halde çıkıp gittiler. Ben de, arkalarından doğru yürüdüm ve Babı Âli önüne geldiğimizde, kendilerine yetiştim. Her taraftan, halk koşuşmaktaydı. Tal'at bey, arkasında, tekbir alan birçok kişi olduğu halde, bir yan sokaktan çıktı. Enver bey de, at üzerinde, yukarı taraftan doğru inmişti. Babı Âliyi muhâf zaya memur bölüğün elde edildiğini, Nâzım Paşa ile iki Sedaret yaverinin ve İttihatçıların fedailerinden birinin vurulduğunu, Vükelâdan bir kısmının korkularından dolaplar içine saklandıklarını, yalnız Kâmil Paşanın metanet gösterebildiğini ve istifa için Padişahın iradesini beklediğini öğrendim. Beklenen iradenin gelmesi çok şürmemiştir.

Bu vak'a üzerine (10. Kânunu Sani 1328) Sedarete geçen Mahmut Şevket Paşa, uzağı görür, iktidarlı, hamiyetli bir zattı. Nihayet Sedaret makamında hakiki bir devlet adamının görüşü ile iş görülmeğe başlanmıştı. Memlekete merbut olanlar ve ifratlı

(1) Bay Tahsin Uzer.

hislere kapılmıyanlar, Mahmut Şevket Paşanın tuttuğu yolu takdirde kusur etmiyorlardı.

Mahmut Şevket Paşa, Cemiyete mensup değildi, fakat, Cemiyet kendisini memlekete bağlı ve emniyete lâyık yeğâne kuvvet sayıyor ve o şekilde tutuyordu. Vakit vakit Cemiyetin aykırı yollara gitmek istediğinin farkına vardığında, hüsnü teveccüh beslediği Hacı Âdil-bey vasıtasile, itidâl tavsiyelerinde bulunuyordu. Enver beyin hamiyetini vatanperverliğini takdir ediyorsa da, muhakemesine hiç de itimadı yoktu Kendisini, acul tabiatli ve fikirlerinde inatçı buluyordu. Tal'at beyi ise severdi. Prens Sait Halim Paşanın muhakemeyi fikrîyelerini beğenir ve bunlardan bana bahs'ederdi. Maarif Nazırı Şükrü beyi hiç sevmezdi ve kendisine «Tal'at beyin acemisi» derdi. Cemiyette münakaşa yolu açıldıkça hep Hacı Âdil beyle istişarede bulunmağı tercih eder, onu çağırır, kendisile konuşur fikirlerini sorardı.

Bir gün, kendisinden şunu sordum:

« Hacı Âdil beyi tercih etmeniz hikmeti nedir ? »

Cevaben :

« İçlerinde en ağır başlı onu buluyorum » demişti.

Mahmut Şevket Paşanın, Mithat Paşaya derin bir hürmeti vardı. Mithat Paşa Bağdat Valisi bulunurken, Mahmut Paşa yetim kalmış olduğundan, Paşa kendisini o zaman *Alyans İzraelit* mektebine koyarak, lisan öğrenmesini temin etmiş. Mahmut Şevket Paşa da, bu ve daha başka hâtıraların sevkile bana karşı teveccüh beslemektedir

Bir gün, yanında bulunduğum bir sırada, yaveri gelerek, İstanbul Kumandanı Cemal Paşanın kendisini görmek istediğini söyledi. Mahmut Şevket Paşanın hal ve tavri birden bire değişerek, elindeki kalemi hiddetle yere vurup yaverin önünde şu sözleri sarf'etti :

« Artık, beni rahat bıraksınlar ! Sedareti ben istemedim ; kendileri ısrar ettiler. Vatan tehlikededir, Sedareti kabul etmeniz lazımdır, dediler. Ben de, onun üzerine kabul ettim. Şimdi,

ikide bir, Cemal bey buraya geliyor: Hakkınızda su'ikast var, kapınıza bomba koymuşlar gibi tehditlerle beni rahatsız ediyor !... Usandım artık!...Sedareti üzerimden alsınlar, kime isterlerse versinler, fakat beni rahat bıraksınlar! »

Sadrazamın bu sözlerinden çok teessür duydum. O sıralarda, bir devlet adamı görüşü ile sedareti işgal edebilecek başka biri hâtıra gelmiyordu. Mahmut Şevket Paşaya, herkes, memlekette, devlet nüfuz ve itimadını ikame edecek bir adam gözü ile bakıyordu.

Mahmut Şevket Paşanın Sedareti zamanında, Fransa ile olan maliye işlerimiş ve şimendifer imtiyazlarına ait mes'eleleri hal'etmek, ve mümkün olursa, bir istikraz da yapmak üzere, Cavit bey Parise gönderilmişti: Mösyö de Lanessan'dan aldığım bir mektupta Cavit beyin muvaffakiyeti için bazı tavsiyelerde bulunuyordu. Fransa Hariciye Nezaretinde bulunan mühim bir zat da, Paris'te ictima edecek olan Mali Konferans hakkında nazarı dikkati celb'ediyordu. Türkiyenin ciddi bir dostu olan, ve o sıralarda meb'us bulunan Esbak Bahriye Nazırı de Lanessan ile görüşmesini, Cavit beye yazarak bildirdim Bunlara ilâveten de, İttihat ve Terakki Cemiyetine mensup bazı zevatın devlet idaresin hotbehot müdahalelerinden müteessir olduğumdan, bu halden şikâyet yollu bir mektubada şu cevabı aldım :

Hôtel du Crillon
Paris, 14 Mayıs 1913

Azizim,

Lütufnamenizi aldım. Teşekkür ederim. Verdiğiniz izahat beni kısmen memnun, kısmen mahzun etti. Mahmut Şevket Paşanın, bir insan için ne kadar çalışmak mümkün ise, o kadar çalışmakta olduğuna şüphem yok. Bir Hey'eti Vükelâyı teşkil edenlerin kâffesi maetteessüf aynı ayarda olamazlar. Bir çuval cevizin içinde sağlamları da çürükleri de bulunur. Teşbih pek nazikâne değil ama hakikate makrundur.

Gücenmiş olmanıza çok canım sıkıldı. Şimdi gücenmek, muğber olmak zamanı değildir. Arzularımız ne kadar muğayiri ahval dahi olsa, tahammül etmeğe mecbur olduğumuz bir zamandayız. Bunu, tabii, siz de teslim ve takdir edersiniz.

Monsieur de Lanessan'ı görmeğe çalışacağım. Kendisi daima bizim lehimize çalışmış olduğu için, şimdi sözlerinden istifade edebiliriz.

Maliye Konferansı yakında ictima edecek. Bu Konferanstan, mümkün olduğu kadar, leyhimize fazla netayıç istihsaline her vasita ile çalışmaktayız. Bedbin değilim. Bu mecliste, diplomatlardan ziyade iş adamları bulunacağı için, hak ve hakikat namına söyleyeceğimiz sözleri dinliyeceklerini ümit ederiz. Hakkı dinlerlerse, istihsal hak muhakkaktır.

Mektubunuza intizar ederek, kemali müveddetle ellerinizi sıkarım, muhterem ve muazzez biraderim, efendim.

CAVİT

Hôtel du Crillon

Paris 16 Mart

Azizim,

Mektubunuzu kemali teşekkür ile aldım. Evvelki mektubunuza cevaben yazmış olduğum mektubu aldığınızdan bahs'etmiyorsunuz; ümit ederim ki kayb'olmamıştır.

Fransızlarla olan müzakerat, yazdığınız gibi, bitmek üzeredir. Tahakküm ve saireye dair söyledikleri sözlerin aslı ve esası yoktur. Ben, bu kadar *loyalement* ceryan etmiş müzakere nâdiren gördüm. Red'ettikleri şeyleri bile s.kılarak red'ediyorlar.

Bura gazetelerinde, Divaniyeden meb'us olduğunuzu, yahut olmak üzere bulunduğunuzu gördüm. Bundan

nekadar memnun olduğumu tarife hacet yoktur, sanırım. Size olan muhabbet ve hürmetim malûmunuz olduğundan, arkadaşlığınızla müftehir olacağımı elbette pek tabii bulursunuz. Nihayet, onbeş günden sonra, İstanbul'a avdet edeceğimi ümit ediyorum.

Pek meşğul olduğumdan fazla yazamıyacağım, affınızı diler ve ellerinizi sıkarım azizim.

CAVİT

Mahmut Şevket Paşanın bir vehim diye telâkki ettiği ve lakırdısı bile hiddetini câlip olan tehlike, ne çare ki, nihayet gelmiş çatmıştı. 29 Mayıs 1329 (1913) de Mahmut Şevket Paşa, Harbiye Nezaretinden Makamı Sedarete dönerken, birdenbire otomobilinin önüne bir mania çıkarak, sür'ati azalmış. O anda, Hürriyet ve İtilaf fırkasına mensup bir takım fedailer otomobile hücum ederek, kendisini ve yaverini revolverlerle öldürmüşlerdi.

Bu sui'kast, münhasıran İttihat ve Terakkinin Sadrazamını öldürmek ve kuvvetini elinden almak maksadile yapılmıştı ve hakikatte, Hürriyet ve İtilafın hiç de işine yaramamıştı; büsbütün perişan olmalarına sebep olmuştu. Müteşebbisleri ağır cezalara çarpılmışlar ve bu yüzden hareketlerinde serbest kalan İttihat ve Terakki bir takım ölçüsüz işlere kalkışmıştı.

Bu sui'kastten evvel, memleket mühim bir karar karşısında bulunuyordu. Balkan memleketleri arasında rekabet çıkmış birbirilerine karşı saldıрмаğa başlamışlardı. Bunun üzerine, başta Enver Paşa olduğu halde, Edirne üzerine yürümeğe karar verilerek, Midye-İnoz hattını hudut yapan Londra muahedesi yırtılmıştı.

O sırada, bir gün, Alman Sefiri, bana, Ataşemiliter von Strepel'i göndererek, Tarabyadaki Sefarete dâvet ile şu beyanatta bulundu:

« Edirneyi almak, sizi çirkin bir vaziyete düşürecektir. Bu yüzden bütün bütün Avrupa aleyhinize dönebilir ve istikraz kapıları size karşı kapanır. Enver ve Tal'at beylerle konuşunuz, söyledigim bu tehlikeleri kendilerine anlatınız. »

Sefir bunları söylerken, büyük bir heyecan ve telâş içinde olduğunu bilhassa göstermek istiyordu. Sefaretten çıkar çıkmaz Tal'at beyi buldum ve Alman Sefirinin sözlerini olduğu gibi naklettim.

Alman Sefirinin iştirâk ettiği bu tehditlere rağmen, Londra anlaşması bozularak, Edirne üzerine yürünülmeğe başlandı.

Rusya Hariciye Nazırı Sazanof, bu manzara karşısında kıyametler kopardı. Avrupa devletlerini tahrik için, her çareye başvurdu. Hiç olmazsa, sularımızda nümayiş yapılması için, milletlerarası bir deniz kuvvetinin gönderilmesini istedi.

Almanya, bu gibi hareketlerden uzak kalacağını, harekâtile ima etmişti. İngiltere de, pek ileri gitmek istemedi. Neticede iş akim kaldı. Bu vesile ile de, bütün anlaşmalara rağmen, yakın Şark işlerinde, Avrupa devletleri arasında, görüş birliği mevcut olmadığı anlaşılmış oldu.

Sazanof, umumi bir hareket yaratamayınca yeise düştü ve Bulgarlarla Sırpaları barıştırmak maksadile, Çarı harekete getirdi. Çar, iki Slav kükûmeti arasında bir anlaşma vücade getirmek maksadile tavassut tessebbüslerinde bulundu; fakat, o da müsbet bir netice elde edemediğinden, Bükreş muahedesile Balkan Harbine nihayet verilerek, Edirnenin bizde kalması temin edildi. Lâkın, Sazanof, Türkiyeyi rahat bırakmamayı tasmim ettiğinden, Balkan işinde muvaffak olamayınca, ele Ermeni mes'alesini alarak, Avrupa Devletlerine, bu mes'eleye dair bir nota gönderdi.

Burada, bilhassa şu ciheti tebarüz ettirmek lazımdır ki, Çarlık Rustası, o zaman müfrit derecede *Emperyalist* bir siyasetin gayretli bir mürevvişi sıfatile hakkımızda âmansız bir husumet beslemekteydi.

1876 da, Türkiye, Meşrutiyet yolu ile kurtulmak carelerini araştırdıkça, karşısında gene bu emelde bir düşman olan general İgnatief'i bulmuştu. İgnatief, İstanbul Konferansında ve Kanunu Esasinin ilânında, bir aralık, İngilterenin bize dost si-

yaseti karşısında mağlup olmuş idiyse de, derhal mağlubiyetinin acısını çıkarmış ve Meşrutiyet hareketini yıkarak, Mithat Paşa ile arkadaşlarını imha hususunda, en az Sultan Abdülhamit kadar âmil olmuştu.

Sazanof, *Meş'um Seneler* isimli kitabında maksadını açıkça anlattıktan sonra, bir yerinde de derki: «Türkiyenin, Balkan Devletleri karşısında mağlup olduktan sonra, mevcudiyetini muhafaza etmesini mânasız bulurum. Türkiyenin hayatta kalması kendi varlık kudretinden değil, Avrupa Devletleri arasındaki rekabetten ileri geliyor. Boğazlar Mes'elesinin halli, Rusyanın istikbalini temin etmesi demektir. Rusya Devletini idare eden adamlar içinde, az çok tarih bilenler, Boğazlar Mes'elesinin halli için ellerinden gelen hiç bir gayreti esirgemiyeceklerdir.»

Sazanof, müstakbel bir Ermenistan kurulması hakkında Avrupa Devletlerine verdiği bir notada, şu teklifte bulunuyordu: «Altı şark vilayeti birleşmeli. Avrupa Devletlerinin himayesi altında bir Umumi Vali seçilmeli Umumi Meclisi idare eden âzanın yarısı müslüman, yarısı hıristiyan olmalı, ve bunlar, Valinin Reisliği altında toplanmalıdır.» (1)

Sazanof, Berlin Muahedesinin 61 nci maddesinin tatbikini istemek bahanesile, muahedenin çerçevesinden çok ileri gidiyordu. Bu proje sayesinde, ermenilere geniş yerler verilecek ve bu sahaya ait idarî, askerî kararlar bile Umumi Vali tarafından alınacaktı. (2)

Yeni Köyde, Avusturya Sefaretinde devam eden toplantılarda, bu proje müzakere mevzubahis oluyordu. Almanya ile Avusturya projeye itirazda bulduklarından, iş akim kalmış ve yeni baştan bir proje daha hazırlanmıştı.

Bu yeni projede, altı vilayet iki sahaya ayrılıyor ve bi-

(1) 1878 tarihinde, Rusya, Şarki Rumeli Vilayetleri için de aynen bunları istemişti.

(2) Şark Vilayetlerine ait bu islahat projesini, Rusya Sefareti Baştercümanı Mandelstein hazırlamıştı.

rine, bitaraf bir Avrupa memleketine mensup bir Umumi Müfettiş gönderiliyordu. Varılan bu yeni uzlaşma şeklini Almanya da kabul etmiş, lâkin imzakoymaktan imtima etmişti.

Nihayet, proje, 8 Şubat 1914 tarihinde Türkiye ile Rusya tarafında imza edildi. Sazanof, bu kadarla kalmıyarak, bir taraftan teşviklerde bulunuyor ve sağa sola, hıristiyan devletlerin hissiyatını tahrik edecek notalar yağdırıyordu. Ermenilerin iki asırdan beri türk zulmü ve türk tecavüzü altında inlemekte olduklarını, imdatlarına koşmak lâzım geldiğini ilân ediyordu.

Bu sıralarda, birgün, İstanbul Klübünde yemek yemekte iken, aynı salonda Rusya Sefareti Müsteşarının bir ziyafet verdiğini gördüm. Şark Vilayetlerini teftişe gidecek mütahassıslara yemek yediriyordu. Sofrada, bana işittirmek maksadile, yüksek sesle, şu sözleri söyledi :

«Türkler, zulüm ve tazyiki elden bırakmamışlardır. Rusyada bulunan ermeniler ise refah içinde yaşıyorlar. Türkiyedeki ermenilerin zulüm altında ömür sürmekte olduklarını gördükçe bizdeki dinkardeşleri bu hale dayanamıyarak, ergeç yardımlarına koşacaklarından, bu yüzden iki memleket arasında bir düziye hâdiseler çıkacaktır.»

Yemeği yarıda bırakarak dışarı çıkmağa mecbur oldum. Odada kalacak olsam, bir hâdisе çıkacağı muhakkaktı. Halbuki, o sıralarda, Ruslarla bir hâdisе çıkarmağı hiç de doğru bulmuyordum. İştiklerimi, sadece Sadrazam ve Tal'at beye nakletmekle iktifa ettim.

Balkan Harbinin neticesi

Edirne geri alındıktan sonra, memlekette şiddetli bir para sıkıntısı hissedilmeğe başlamıştı. Malî işlerimiz müşkülât içindeydi. Donanma Cemiyeti binasında, Müdafaayı Milliye ismile teşekkül eden Cemiyete, memleketin tanınmış zevatı iştirâk ederek, ictimai yardıma ait mes'eleleri konuşuyorlardı. Hey'etin

verdiği kararlardan biri de, hasta düşen askerler için, Sultan Hamit devrinde zengin olmuş adamlardan para toplamak idi. Müşir Fuat Paşa, Tal'at bey ve ben, kapı kapı dolaşarak, para toplamağa memur edilmiştik.

Evvelâ, Mabeyinci Ragıp Paşaya başvurduk. Bizi memnuniyetle karşıladı, 6.000 lira verdikten başka, ayrıca, Şişlide 120 yataklı iki hastane kurmağı da taahhüt ettiğini, mektupla Müdafai Milliye Cemiyetine bildirdi. Mektup, bana hitaben yazılmış olup, ziyaretimden dolayı da beyanı teşekkür ediliyordu. Diğer birkaç kişi, 100 ilâ 200'er liralık yardımlarda bulundular. Geri kalanlar ise, kendilerini evde yok dedirterek, sıvışmak çarelerine müracaat ettiler.

Bu şekilde, kapı kapı dolaşmaktan bir faida olmadığını gördüğümüz cihetle, vaziyetin icabını müzakere sırasında, Müşir Fuat Paşa şu tavsiyede bulundu : « Bir vakitler Midilliye nef'edilenler arasında bir de Cemil Molla vardı, gidip onunla konuşalım, eski devir adamlarının hallerini pek iyi bileceğinden, ne türlü hareket lâzım geleceğini de söyler ve bu suretle faydeli fikirlerinden istifade etmiş oluruz. »

Bu tavsiye üzerine, kalkıp, Cemil Mollanın Beylerbeyindeki köşküne gittik. Cemil Molla, bizi hayretler içinde kabul etti. Hele, aramızda Tal'at beyin de bulunması, Molla üzerinde dehşetli bir tesir yaptı. Fuat Paşa, eski devrin zenginlerinden, asker için para toplamak teşebbüsünde bulunduğumuzu ve ne yolda hareket etmemiz münasip olacağına dair kendisinden fikir almağa geldiğimizi anlattı.

Cemil Molla, derin ve mütebessim bir nazarla etrafına bakarak, dedi ki : « Fuat Paşa gibi Devletin bunca senelik fedakâr bir Müşirine hepimiz hürmet besleriz. Tal'at bey, zamanın en kuvvetli devlet adamıdır. Mithat Paşanın oğlu da hürmete lâyiktir. Ragıp Paşa gibi, akli başında adamlara giderseniz, bunu böyle düşünürler ve eğer paraları varsa, ziyaretinizi boş çevirmezler. Fakat, bu gibiler, birkaç kişiden ibarettir. Diğer-

leri, falan paşa veya filan beydir. Onları birer birer ziyaret etmek, sizin haysiyetinizi bozar. Tal'at beyefendi işi Polis Müdü-rüne havale etsin. Polis Müdürü bir defter gezdirerek, ne toplama-k mümkün ise toplar. Siz bunları birer birer ziyaret edecek olursanız bundan fazlasını yapamazsınız.»

Cemil Mollanın evinden çıktık. Yokuş aşağı inerken, Tal'at bey bize intibamı anlatıyordu. Cemil Mollayı son derece zeki ve akıllı bulmuştu ; bu kanaatini hayranlıkla birkaç kere tekrar etti.

Prens Sait Halim Paşanın Sedareti

Sait Halim Paşa memleketin çok müşkül dakikalarında, Sedarete geçmişti. Sait Halim Paşa, meşhur Mehmet Ali Paşanın özbeöz torunuydu. Ömrü, büyük bir servet ve saltanat içinde geçtiğinden, sıkıntı yüzü görmemiş, oldukça okumuş, geniş bir görüş sahibi olmuş, Avrupada hüsnü şöhret kazanmıştı. Ruhen dürüst bir insandı. İstibdat günlerinde kendisile, Avrupada ve Mısırdaki def'alarla görüşmüş ve Mısırdan, ziyade Türkiyeyi sever, hür fikirli bir zat olduğuna kanaat getirmiştik. Muhakemesinin kuvveti her hakikati olduğu gibi görmesine kâfiydi. Fakat iradesi zayıftı. Hele Sedaret Makamı cazibesine hiç dayanmıyordu.

Sait Halim Paşa, Sedarete geçtiği sırada, Enver Paşa hem Harbiye Nazırı, hem de Padişaha damadı olmuş bulunuyordu. Dahiliyeye Tal'at bey, Adliyeye İbrahim bey, Maliyeye Cavit bey, Nafiaya Çürüksülü Mahmut Paşa, Bahriyeye Cemal Paşa, Orman ve Maadine Bustani efendi, Postaya Oskan efendi geçirilmişti. Hariciye, bir müddet Sadrazamda kalmış, sonra Ahmet Nesimi bey tâyin edilmişti. Meb'usan Reisliğini Halil bey, Âyan Reisliğini Küçük Sait Paşa işgal ediyorlardı.

Maliye Nazırı Cavit bey, istikraz için tekrar Parise gönderilmiş olduğundan, nazarlar hep Cavit üzerine çevrilmiş bulunuyordu. Paristen aldığım bazı malûmat üzerine, Cavit beyle aramızda şöyle bir muhabere ceryan etti.

Sirkeci, Mithat Paşa Hanı 3/1/914

Mîri muhteremim efendim,

Esbak Bahriye Nazırı ve Meb'usu de Lanessan, istikraz mes'elesi hakkında edilen teşebbüslerin neticesini aleyhimizde buluyor. Bu bitaraf zat ile görüşmenizin memleket için faydeli olacağı hakkındaki kanaatimi tekrara mecbur oluyorum. Fransızların bir çoğu, Maître Salem ve Rousseau efendilerin yanınızda bulunmasından dolayı, leylimizde değildirler. Bunu da tabii görmeliyiz. Zira malûmu âlinizdirki, bu zevatın mensup oldukları milliyete karşı, Fransada şiddetli ceryanlar vardır.

Nazarı dikkatlerini celb'etmek isterim ki, Fransızlar bize, ancak Alman generallerini memleketimizden uzaklaştırmamızı ve ermenilerle meskûn vilayetlerimize imtiyaz verilmesini ve islahı hallerine çalışılması gibi seraitle para vereceklerini burada işae ediyorlar. Hamiyetinizi bildiğim cihetle, bu lakırdıların telâffuzu bile ahvali dahiliyemize müdahale demek olacağından, meydan vermeyeceğinizi bilirim. Malûmat kabilinden olmak üzere arz'ediyorum. Hörmetlerimin kabulünü rica ederim.

ALİ HAYDAR MİTHAT

Hôtel du Crillon
Paris, 13/1/1914

Azizim,

Mektubunuzu aldım, teşekkür ederim. Cevabını birkaç gün geçiktirdim. Fakat, eminimki beni mazur görürsünüz.

Mektup yazmağa değil, hatta birkaç dakika istirahat etmeğe bile vakit bulamıyorum. Sabahın sekizinden akşamın sekizine kadar bir ırgat gibi çalışıyorum. Muvafak olacağıma pek ziyade ümidim vardır.

İstikraz müzakeresi esnasında, bana, ne alman generallerinden, ne ermeni mes'elesinden, ne de sair bir mes'eleyi siyasiyeden bahs'ettiler. Bunların hepsi yalandır. Bütün kuvvetinizle tekzip etmenizi rica ederim. Müzakerenin tehiri, sırf Yunanla muharebe etmemiz endişesinden ve kısmen de, burada, hükûmetin, siyaseti dahilîyesile pek ziyade meşğul olmasından nâşidir. . .

Fazla yazamıyacağım. Affınızı temenni ederek, kemali muhabbetle ellerinizi sıkarım, azizim. Hüseyin beye selâm.

CAVİT

Bu sıralarda, ben de, meb'usluğumu ileri sürdüm. İzmirden, mamizetliğimi ilân edeceğim sırada, İttihat ve Terakki Umumi Kâtibi Mithat Şükrü bey, beni Cemiyet Merkezine çağırdı.

«Namizetliğinizi Bağdada naklediniz» dedi. «Oradan intihabınız maksada daha muvafık olur.»

Mithat Şükrü beyin noktayı nazarı doğruydu. Zira, Bagdat ve İrakta, pederin büyük bir şöhreti ve halkın kendisine büyük bir muhabbeti vardı. Bu mühim kıt'anın istifadesi için, Mithat Paşanın yaptığı işler ve hizmetler zihinlerde yerleşmiş ve takdir edilmişti. Neticede, Divaniyeden meb'us seçildim. Meb'usluğumun, iraklılar arasında memnuniyet uyandırdığını aldığım birçok telgraflardan anladım.

Fırkacılığa karışmak veya şahsi bir emel tahtında bir mevki alarak, kendimi göstermek fikir ve maksadından çok uzak bulunuyordum. Müstakil kalmak, doğru bulduğum hareketlerde Hükûmet ile beraber yürümek, ve lüzumunda kendisini tenkit emek emelimdi. Fakat, bu yolda harekete imkân olmadı. İki ay

sonra, Halil bey bizi bir araya toplayarak, Millet kürsisinden, harbin dehşetinden ve tehlikenin hudutlarımıza kadar geldiğinden balıs'eden bir nutuk irad'etti. Hepimizin, şahsi fikirlerimizi ve emellerimizi bir tarafa bırakarak, millî gaye etrafında toplanmamızı ve birlik halinde hareket etmemizi tavsiye etti. Bu sırada, aleni tenkidin memleket menfaatlerine muzir olabileceğini düşünerek, vakit ve zaman beklemekten başka çare görmedim.

Kâzım Kara Bekir Paşa, kitabında, meb'usların, Halil beyin bu ıntıku karşısında sükût etmiş olduklarını söyliyerek, tenkitte bulunuyor. Böyle mühlik bir zamanda meb'us bulunsaydı, acaba sual takririne kalkışır mıydı, bilmem!. Yoksa bir emrivaki haline gelmiş olan Almanyanın ittifak şeraitini bozmak için, Mecliste bir ekseriyet teşkil etmeğe muvaffak olur muydu!

İttihat ve Terakki Lideri sıfatı ile, Cemiyeti temsil eden ve ruhu olan Tal'at, birçok mes'elelerde geniş görüşlü pratik bir adam gibi hareket ediyordu. Yalnız, bu zata isnat olunacak yegâne hatâ, Araplara karşı emniyetsizlik beslediğini söylemek olurki, bu yüzden bunları lüzumsuz yere kırmıştı. Aşağıdaki vak'a Tal'at beyin bu zihniyetine açık bir misal teşkil eder :

Küveyt emiri Mübarek Essebah, İstanbula bir hey'et göndermişti. Bu hey'ete verdiği mektuplardan biri de bana hitabendi. 26 Rebiülevvel 1332 tarihli olan bu mektupta, çok samimi bir lisanla şunlar yazılıydı.

Ali Haydar beyefendi hazretlerine.

Evvelâ selâm hediye eder, hâtırınızı sorarım; Merhum babanızı daima hürmetle yad'ederim. O büyük adamın oğlu olduğumuz için, size de büyük hürmetin vardır. Benim emelim, Osmanlı bayrağının gölgesinde yaşamaktır. Osmanlı bayrağının kiyamete kadar dünyaya nur neşr'etmesini, Allahtan dilerim. Merhum babanızın siyasî hâtıralarında, Ali Sabah ailesi hakkında daima teveccüh

ve muhabbet gösterilmiş, şerefimiz, haklarımız müdafaa edilmiştir. Bunun için, Mithat Paşanın münevver merkadine fatihalar hediye ederim. Merhumun ruhunun, bugün yaşayan Osmanlılara fazilet telkin etmesini, Osmanlıları birleştirmeye ve unsurlar arasında barış ve muhabbet kurulmasına âmil olmasını dilerim.

Baki ihtiramatımı kabul ediniz ve daima muvaffak olunuz.

MÜBAREK ESSABAH

Mübarek Essabahın babası, memleket aleyhinde hareket etmiyeceğini Mithat Paşaya vaad etmiş ve sözünü de tutmuştu. Oğlunun da yüzüne gülünmüş olsaydı, her halde faidesi olurdu. İngiltere Kırallı Beşinci Corc'un gönderdiği resmi, yazıhanesinin karşısına asmış, oturduğu yerin baştarafını da, Beşinci Sultan Mehmedin resmi için açık bırakmış . .

Hey'etin, Padişah tarafından kabulünü ve bir resim hediye edilmesini Tal'at beye ısrarla tavsiye ettim, aldırmadı ve hey'ete kimse tarafından ehemmiyet verilmediğinden, birkaç gün sonra, teessür içinde memleketlerine avdet ettiler.

Mübarek Essabah'ın, Basra körfezi üzerinde hâkim olduğu sahhanın mesahası yüzbin kilometre mürabbına yakın ve nüfuzu ikiyüzbinden fazla idi. İngiltere, burada, nüfuzunu tahkim için her çareye başvuruyordu. Mübarek Essabahın ortaya koyduğu iyi hisleri beslemesini bilmiş olsaydık, gönderdiği hey'ete alâka gösterseydik, sanki ne kaybetmiş olurduk? . . . Bunu yapsa idik, harbde düşman tarafına geçmesine mani olmiyacak mıydık? . . . Bu ciheti kat'iyette söyleyemezsem dahi, her halde sözümüzün geçmesine faidesi olurdu kanatindeyim

Rusyaya karşı hissiyatı dostane

Eskiden beri bir âdet vardı. Rusya Çarı, yazı geçirmek için Yaltaya geldiği zaman, Padişah namına Kırım'a bir Hey'eti Mahsusa giderdi. Balkan Harbinden bir müddet sonra, Çar, Yaltaya gelince, bu eski an'ane gene yerine getirilmişti. Aralarında Tal'at bey ve İzzet Paşa bulunan bir hey'et, Ertuğrul Yatı ile Yaltaya gönderildi. Hey'et, yola çıkmadan evvel, Rusya Sefiri B. D. Giers, Petersburg'a raporunu göndermiş bulunuyordu. Bu raporda, Rusya Hariciye Nezaretine, Tal'at beyin şahsı aleyhinde bir çok malûmat vardı.

Hey'et, Livadiya Sarayında, Hariciye Nazırı Sazanof ve Rusyanın İstanbul Sefiri de Giers tarafından karşılanarak, Çarın huzuruna çıkarıldı.

Çar İkinci Nikola, hiç şüphesiz, Rus hariciye Nezaretinin telkini ile olacak, Hey'ete şunları söyledi:

«Şevketli Sultanın gösterdiği cemileden çok mütahassisim. Gerek kendilerine ve gerek milletine karşı sevgi besliyorum ve daima terakki ve mavaffakiyetlerini temenni ediyorum. Türkiyeden beklediğim yalnız birşey vardır ki, o da, kendi hudutları dahilinde, haricin tesiratından daima âzâde, müstakil ve hür olarak yaşamasıdır. Türkiye, ancak bu şekilde yaşarsa, iki memleket arasındaki dostluk kuvvet bulabilir.»

İlk kabulde, Tal'at bey çok mütevazî bir tavır takınmıştı. Çar, bu sözler haricinde başkaca hiç bir şey söylememişti.

Çar İkinci Nikolanın bizim için haricin tesirinden bahs'etmesindeki sebep, General Liman von Sanders'in riyasetindeki Alman Hey'etinin ordumuzu tensike memur edilmiş olmasından ileri geliyordu. Bu hareket, Avrupada büyük bir telâş ve gürültü uyandırmış, hatta bu mes'ele hakkında, Ruslar, Almanları tazyik bile etmişlerdi. Çar Nikola, Hey'etin geri alınmasını biz-

zat İmperator İkinci Vilhelm'den rica etmişti. Hariciye Nazırı Sazanof, Tal'at ve İzzet Paşalar ile olan görüşmelerinde, gerek Liman von Sanders ve gerek Şark vilayetleri mes'elelerine dair bir şeyler söyletmeğe çok çalışmış fakat bir netice elde edememişti. Her ikisi de, harici mes'elelerle, Sadrazam Sait Halim Paşanın meşğul olduğunu ileri sürerek, o yoldaki mükâlemeleri kısa kesmişlerdi.

Yalta'dan hareket günü, Ertuğrul Yatında bir ziyafet verilmişti. Ziyafete, Sazanof, de Giers, İmperatorun maiyeti erkânı dâvet edilmişti. Sazanof, Tal'atın yanına oturtulmuştu. Yemek bitip kalkınılacağı sırada, Tal'at, Sazanof'un kulağına doğru eğilip, «Size mühim bir sözüm var» diyerek, şunları söylemişti: «Acaba, Rusya Hükümeti bizimle bir ittifak akt'edebilir mi?».. Sazanof da, şu cevabı vermişti: «Bu mühim سوالinizi münakaşa için birçok boş vaktimiz vardı; bu teklifinizi neden böyle son dakikaya bıraktınız?»..

«Maksadım, sizin şahsi fikrinizi almaktı!»

«Mademki öyledir, üç güne kadar, Şefirimiz İstanbula avdet edecektir. Bu mühim mes'ele için zemin hazırlansın; mutabık kaldığınız noktaları da Sefirimiz bana bildirsin, ben de, ona göre hareketimi tâyin ederim. Her halde, mes'eleyi esas itibarile red'etmiyorum.»

Sazanof'un bu fikrine Tal'at bey de iştirak etti. Bunun üzerine de, Sazanof, Sefir De Giers'e, Tal'atın fikrini anlatmış olduğundan, o da bunu hüsnü suretle karşıladı. Zira, İttihat ve Terakkinin bazı âzaları arasında Alman nüfuzu tahakkümünden korkularak, Rusya ile İttifak imkânlarını aramak tarzında bir cereyan hasıl olmuştu. Hatta, Enver Paşa, Rus askeri Ataşesine böyle bir ittifak teklifinden bile bahs'etmiş olduğundan, o da, bu mes'ele hakkında Hariciye Nezaretinin nazarı dikkatin celb'etmişti.

Tal'at bey ile Enver Paşanın, Rusya ittifakı hakkında söyledikleri sözler, o türlü ciddi bir arzudan mı münbais idi, yoksa,

Rusyanın ileri sürmek istiyeyeceği şartları anlamak istemelerinden mi ileri geliyordu, bu suallerin cevabını Tal'at ile Enverden başka kimse veremez.

Avrupada Harbı Umumi ve Türkiye

İşler bu suretle ceryan ederden, Harbi Umumi kopmuştu. Sait Halim Paşa Kabinesine mensup bazı Nazırlarla gece İstanbul Klübünde buluştuğumdan, bu sayede, aralarında geçen müzakereleri azçok tâkip edebiliyordum. Orman ve Maadin Nazırı Süleyman Bustani efendi ve Posta Nazırı Oskan efendi, bizim Harbi Umumiyeye girmiyeyeceğimizi temin ediyorlardı. Başta Sadrazam olmak üzere, Maliye Nazırı Cavit, Çürüksulu Mahmut Paşa, Süleyman Elbustanî ve Oskan efendilerin dahil olduğu bir ekseriyet, harbe girmemize şiddetle muhalifti. Harbe girmiyeyeceğiz sözlefi, içimdeki elem ve üzüntüye biraz sükûnet veriyordu. Fakat, gene de tamamen mutmain değildim. Günün birinde, bir emri vaki karşısında kalabileceğimizden çok korkuyordum.

İngilterede mühim bir mevki işgal etmekte olan bir dostum, bir kaç ay evvel, Türkiyeyi ziyarete gelmiş ve kendisini Tal'at bey ile de tanıştırmıştım. Bu İngiliz dostumdan, 28 Mart 1914 tarihile aldığıım mektubda, bana şunları söylüyordu: «Mektubumu çok mahrem tutunuz; yalnız Tal'at beyi hususi olarak haberdar edebilirsiniz. İngiliz harici siyaseti Rusya tarafından elde edilmiş bulunmatadır. Bu meselede en kuvvetli rolü İngilterenin Petersbourg Sefiri Sir Buckanan oynamıştır. Bir harp vukuunda, bu iki hükûmetin müşterek bir cephe teşkil edeceğinden şüphe yoktur.»

Memleket dahili buhranlardan henüz kurtulmuş, eski harplerin yaraları kapanmamış, ordu pekçok noksanlarını henüz ikmal edememiş iken, İngiltere ve Rusya gibi iki büyük devletin bu-

lunduğu bir cephe karşısında ve bu gibi şartlarla mücadeleye atılmağı bir nevi delilik ve intihar ad'ediyordum. Liman von Sanders'in getirilmesi suretile beliren siyaset ceryanının neticelerine endişeli bir gözle bakıyordum.

İttihat ve Terakki içindeki mutediller bu tehlikeyi daima görmüşler ve İngilizlerle beraber yürümeğe çalışmışlardı. Cavit beyin, 29 Teşrin Evvel 1914 tarihile, İngiltere Bahriye Nazırı bulunan Çörçil'e yazdığı aşağıdaki mektubu, buna bâriz bir misal teşkil eder.

Cavit bey tarafından Mister Çörçil'e yazılan mektup :

Türkiyeye ve Genç Türklere muhabbet samimane beslediğimizi bilirim. Buna itimat ederek, size mühim bir mes'eleden bahs'etmek isterim.

Meşrutiyetimizin başlanğıcında ümit etmiştik ki, Türkiye ile İngiltere arasında sıkı bir dostluk kurulacaktır. Bazı ufak tefek hâdiselerin buna engel teşkil etmesi teessüfe şayandır. Burada, bu kâdiselerden bahse lüzum görmiyorum. İngilterenin, Türkiyede ciddî dostları vardır. Bu gibi anlaşmazlıkların önüne geçmek için ellerinden geleni yapmışlardır.

Son hâdiseler, İngiltereye olan dostluğumuzu yüksek bir mevkiye çıkarmak için zemin hazırlamıştır. Almanya-Avusturya-İtalya ittifat zümresine mensup bir devletin bize tecavüzü, millet üzerinde derin tesirler bırakmış ve bizi bu zümreden uzaklaştırmıştır. Türkiyede ingiliz dostluğuna taraftar Devlet adamları, İngilterede, Türkiye taraftarı olanlarla birleşerek, bu münasip fırsattan istifade etmelidirler.

Sizin, İngilterede, mühim bir mevkiiniz vardır. Siyasi dostlarımız üzerinde mühim bir nufuza sahip bulunuyorsunuz. Bu nufuzunuzu dostluğumuzun yeniden ihyası için kullanmanızı görmek isteriz. Türkiye ile İngiltere

arasında bir ittifak kurmak zamanı gelmiştir. Buna dair şahsî mütalâanızı lütfen bana bildiriniz. Bu mütalâan ̄ gizli ve şahsî kalacağını ilâveye lüzum görmiyorum. Zemini hazırlamak üzere sizden resmi bir teklif karşısında kalırsam, kendimi bahtiyar ad'edeceğim.

CAVİT

Bu mektup, hiç şüphesiz, İttihat ve Terakkinin müvafakatile yazılmıştı. Fakat ittifak düşüncesi, Tırablusgarp harbi başladık-tan sonra yapıldığı için, alâka ile karşılanmadı. Çörçil'in, biraz geç olarak verdiği cevap, menfi sayılabilir.

İngiltere Bahriye Nazırı Mister Çörçilin, Cavit beyin ittifak teklifi hakkındaki mektubuna verdiği cevap şu idi :

Bahriye Nezareti

Londra, 19 Teşrini Sani 1911

Ehemmiyetine müdrük bulunduğum mektubunuzu memnuniyetle aldım. Ne çare ki, bitaraflığımızı ilân etmiş bulunuyoruz. Bugünkü mücadeleniz esefle karşılanacak bir hâdise olmakla beraber, bitaraflık kararımız kat'iidir. Bunu bozarak ve politikamızın yolunu değiştirerek yeni kararlar vermemiz beklenmemelidir. Bu cihetle, size verebileceğim cevap şu olacaktır : Bu sırada taahhüller altına giremeyiz, siyasetimizi değiştiremeyiz. Fakat, Türkiye ile İngiltere, dünyanın en büyük iki müslüman memleketi vaziyetindedir. Aralarında azim karşılıklı menfaatlar mevzubahistir; bunlar sıkı bağlarla bağlanmalıdır.

Türkiye Hükûmeti, eski rejimde olduğu tarzda bir tazyik sistemine dönmezse ve hakiki bir terakki yolunda

ilerlerse, bu müşterek emel pek âlâ tahakkuk edebilir. Geçenlerde, İngiliz efkârı umumiyesinde gördüğünüz nümayişler buna bir delildir.

Sizinle, dostça olan konuşmalarımızı memnumiyetle hatırlıyorum. Avrupa devletleri arasında, arazi genişletmek sevdasını beslemeyen bir tek memleket vardır ki, o da biz'iz. Bu devletler arasında, bahriye kuvvetlerimizin tefevvukuna sahip olan memleket de gene biz'iz. Ciddiyetle söylüyorum ki, Türkiye ile İngiltere arasındaki-eski dostluğun ihyası ve muhafazası taraftarıyız. Bahri tefevvukumuz devam ettikçe, size kıymetli bir yardımcı olabiliriz.

Cevabımın geçikmesinden dolayı arzı mazeret ederim,

ÇÖRÇİL

Winston Çörçil'in cevabı o dakika için menfi olmakla beraber, gene de açık bir kapı bırakıyordu. Bu işin üstüne düşülmüş olsa ve o yolda çalışılabilseydi, belki de müsbet neticeler almak kabil olurdu. Fakat, hâdiseler memleketi aksi taraflara sürüklemekte geçikmedi. Harbin arifesinde, Kabine içindeki temayüller, harp aleyhinde olmakla beraber, harbe girmemiz ihtimali de çok kuvvetli görümeğe başlamıştı. Ben, tehlikeyi yakından his ediyor ve memleketin göz göre bu tehlikeye doğru gitmesi yüzünden derin bir iztirap duyuyordum. O zaman ki kanaatim Hükûmetin bitaraflığını ilân ederek, harbin sonuna kadar beklemesi yolundaydı

Bir emri vaki şeklinde harbe karışmamız ihtimaline karşı mücadele etmeği en mühim bir vazife ad'ettiğimden, İttihat ve Terakki Cemiyet Umumi Kâtibi Mithat Şükrü beye, 25 Ağustos 1330 (1914) tarihinde şu mektubu yazdım :

Miri muhteremim,

Dün, Dahiliye Nazarı Tal'at beyi, bugün de, sizinle Doktor Nazım beyi görmeğe çalıştım. İçtima halinde bulunuyordunuz, görüşmek mümkün olmadı.

Ben, büyük bir vicdan azabı altındayım. Memleketini, milletini seven ve onun uğurunda hayatını feda etmeğe hazır bulunan evladı vatana müracaatle, şimdiden hakikati söylemeği ve şu suretle de vatanî vazifemi ifa etmek isterim. Başta Tal'at bey olduğu halde, siz de, belki benden ziyade vatanperversiniz. Bunun için, vatanî vazifeme, sizden başlamak isterim. Harbe girmek veya bunu zaruri kılacak hareketlerde bulunmak istikbalimiz için büyük bir felâkettir. Bir sene evvelki felâketleri unutarak, açılan yaralarımız kapanmadan, daha büyük, daha korkunç bir bâdireye atılmak deliliktir. Malî, askerî, idarî vaziyetimiz meydandadır. İngiliz ve fransız donanmalarına sahillerimiz açıktır. Ticaretimiz duracak, memleketi kıtlık tehdit edecektir. Avrupada harbin neticesi şimdiden malûm olmadığı gibi, Almanyanın bizi ne dereceye kadar müdafaa edeceği de bilinemez. Ufku tehdit eden kara bulutlar karşısında, vazifemiz, harbten uzak kalmağı âmirdir. Kuvvetimizi, sulhun akt'edileceği zamana saklamak, ve o zaman mâruz kalacağımız tehlikelere karşı bu kuvvetle korunmak aklın ve hikmetin icap ettirdiği yoldur.

Bu mektubum kalbten gelen hisierimin tercümanıdır. Söylediklerimi nazarı dikkatinizden uzak bırakmamanızı diler, hörmetlerimi takdim ederim.

ALİ HAYDAR MİTHAT

Haftalarca, titriyerek beklediğim, emri vaki nihayet, 1914 Teşrini Evvelinin 17nci günü vukua gelmişti. Alman Amirali

Sochon'un kumandası altındaki harp gemileri, her halde Enver Paşanın haber ve muvafakatile olacak, Rus sahillerini bombardıman ettiler.

Bir Kurban Bayramının ikinci günü idi. Harbe girdiğimiz nümayişi fevkelâde olarak ilân edildi. O gece, Şişlide Maliye Nazırı Cavit beyin evine gittim. Hüseyin Cahit beyle, Hallacıyan efendi de orada idiler. İki de çok meyus görünüyorlardı. Hâdisat karşısında Hüseyin Cahit şöyle bir lisan kullandı :

« Avrupanın girdiği şu badireye bizim de karışmamız şaşılacak bir haldir. Bizim için, Avrupanın birbirile tutuşmasından büyük bir fırsat tasavvur olunur mu? . Mevcudiyetimizi ve istikbalimizi temin edecek bu fırsatı, harbe girmekle, elden kaçırmış bulunuyoruz. »

Cavit bey, bir tek söz bile söylemiyordu. Zihni meşgul ve dalgındı; şaşkın bir tavırla yüzüme bakıyordu. Ben ise Hükümet hakkında şiddetli tenkitler savuruyordum.

Ertesi gün, Sadrazam Sait Halim Paşanın istifa ettiğini haber aldım.

Sait Paşa, cidden müşkül ve çirkin bir mevkide kalmıştı. Sadrazam, İtilaf Devletlerine, harbe girilmeyeceğini ve bitaraf kalacağımızı temin edip dururken, *Goeben*(1) zırhlısı ve *Breslau*(2) kruvazörünün topları memleketin mukadderatı hakkındaki kararı kendi kendilerine vermişlerdi.

Harbin koptuğu günden beri, Sait Halim Paşanın. İtilaf Sefirlerine karşı kullandığı lisan şu olmuştu :

« Bitaraf kalacağız. Çanakkaleden geçen iki alman zırhlısını silahlarından tecrit edeceğiz, neferlerini çıkaracağız. İtilaf Devletlerinin bize yaptıkları teklif şayanı kabuldür. Bu hususta Kabinedeki arkadaşlarımı iknaa çalışıyorum... »

Sefirler, memleketlerine gönderdikleri telgraflarda, Sadrazamın bu sözlerini memnuniyetle karşıyorlar, fakat, devletin dümeni Sait Paşanın değil, Enver Paşanın elinde olduğunu için, o ne derse o olacağını da bildirmekten geri kalmıyorlardı.

(1) Yavuz (2) Midilli

Emri vaki hâdiseleri karşısında, Sait Halim Paşa için istifadan başka çare kalmamıştı. O günlerde, Sadrazamı, Yeniköyündeki yalısında, hususi surette ziyarete gittim. Fikirlerini bana şöylece anlattı :

«Ben, harbe kat'iyen girmiyelim demiyorum, fakat, her halde bir müddet beklemeliyiz, hangi taraf galip çıkıyorsa ve devletin menfaati hangi tarafla birlikte yürümeği icap ettiriyorsa ona göre düşünerek, karar vermeli ve o tarafı iltizam etmeliyiz.»

Sait Hali Paşa doğru düşünüyordu. Bu kadar mühim bir mes'eleden hissiyat ve hayâle değil, memleketin menfaatlerine ait hesaplara dayanmak lâzımdı.

Sadrazamdan sonra sıra ile, Cavit bey, Bustani efendi, Oskan efendi, Çürüksulu Mahmut Paşa da istifa ettiler. Fakat, Tal'at bey, bin türlü teminat ile, Sait Halim Paşanın istifasını geri al-dırmağa muvaffak oldu. Cavit bey de, tazyik neticesinde, istifadan vazgeçti.

Bulgaristan harbe girmeden evvel, bizim bu suretle kendimizi ortaya atmamız gaflet içinde yapılmış, tamiri imkânsız tehlikeli bir hareket idi. Hiç şüphe yok ki, Rusyanın bizim hayatımıza kasdetmesi için bundan daha güzel bir fırsat olmazdı.

Rus Hariciye Nazırı Sazanof'un, hristiyanlık taassubu, Emperyalist iştahaları ve türk düşmanlığı, harbe atılmak cazibesine dayanlamayacak derecede idi. Fakat bizim de acele etmememiz, zamanımızı beklememiz, duruma alman menfaatleri bakımından değil de, kendi zaviyemizden bakmamız lazımdı. Enver Paşa, alman zabitlerini ordunun başına geçirmekle, vaziyetin alman bakımından inkişafına yol açmıştı.

O sırarlarda, dahili işlerimiz de hayli karışıkta. Başta bulunanlar arasında, fikir ve kanaat ihtilafları eksik değildi. Kiminle olursa olsun ittifak etmek bir hesap işi halinden çıkmış, bir sabit fikir haline girmişti.

Harpten evvelki aylarda, her memlekete ittifak teklif edilmiş, fakat Yunanistandan başka hiç bir devlet cevabı kabul vermemişti. Prensip itibarile, uygun denebilecek bir cevabı yalnız Yunanistandan almabilmıştık.

Harbe girdikten sonra, her halde Enver Paşanın yaptığından başka türlü hareket etmek aklın i cabıydı. Enver Paşa, muhakemesine aldanarak, askeri kuvvetlerimizi boş yere israf etmiş, bu yüzden, bizi, kendi menfaatlerine sahip bir millet halinden çıkarmıştı. Askerlerimiz, hudut haricinde eritilmiş, alman cephesini hafifletmek için, Kafkasyada zorla üzerimize kuvvet ve tazyik çekmek için hareketlerde bulunulmuştu. İngiliz kuvvetlerini Almanya hesabına işgal edeceğimiz diye, Süveyş üzerine yürümüş, garp cephesinin yükünü hafifletmek vehmile, memleketin hayatî kuvvetlerini ateşten ateşe atmıştık.

Enver Paşada, uzağı biraz daha iyi görmek kudreti olsaydı, akıl ve idrât sahibi kumandanların sözünü bir gün olsun dinleyseydi, şüphe yokki, harbin sonunda memleket bu kadar perişan vaziyete düşmezdi.

Bütün harp müddetince, memleketin mukadderatını kendi hükümetimiz değil, Alman Erkanı Harbiyesi, Enver Paşayı vasıta diye kullanarak, sırf kendi bakımlarından idare etmişlerdi.

İstiklâl Harbinden edinilen tecrübeiere bakarak diyebilirizki, memleket istikbal için girişilen siyasi hareketlerde hayâl gibi, hissiyata da kapılmak caiz değildir.

Bugün, Umumi Harbe ait birçok hâtıralar neş'redilmiştir. Harp iptidasında bildiğimiz bir takım hakikatlar artık tarihin mali olmuş bulunuyor. Geriye doğru bakarken bugün bildiklerimizin yardımile, hâdiseleri daha doğru olarak muhakeme etmek mümkündür.

Cavit beyle, muhaberesini evvelce anlattığım, İngiliz bahriye Nazırı Çörçilin, dört cilt tutan Hâtıralarında, ittifak teklifinden şöyle bahs'ediliyordu.

« Cavit beyden bir mektup aldım. İttihat ve Terakki na-

mına İngiltereye ittifak teklif ediyordu. Derhal, Hariciye Nazırı Sir Edward Grey'i buldum. Mektupta yazılanları kendisine bildirdim. Fakat, Türkiye, o sıralarda İtalya ile harp halinde bulunuyordu. Düşünülecek diğer bir takım siyasi noktalar vardı. Evvelce kendi kanaatime göre yazdığım mektuba yeni bir şey ilâve etmeme müsaade edilmedi.»

Demek ki, İtalya harbinden sonra müsait zeminler hazırlayarak ve üstüne düşüp çalışmak sayesinde, İngiltere ile bir anlaşmağa varmak belki de mümkün olabilecekti

Sovyetler, 1914-1917 senelerine ait gizli siyasi vesikaları neşretmiş bulunuyorlardı. Fransa Reisi Cümhuru Poincarre'nin Hâtıralarında da gizli tarihe ait bazı mühim noktalar vardı.

Benim Hâtıralarım, sırf şahsi surette gördüğüm ve bildiğim hal ve hâdiselere ait olduğundan, siyasi vesikaların yardımıle Birinci Harbin Umuminin iç yüzünü aydınlatmağa çalışmak gibi bir iddiam yoktur. Bu bahise dâlalacak olursam hâtıralarımın çerçevesi haricine çıkmış olurum.

Fakat, harbin başlarındaki hâdiseleri yakından bilmem ve heyecan ile tâkip etmiş olmam itibarile, Rus vesikaları ve Poincarre'nin Hâtıraları benim üzerimde derin bir tesir bırakmıştır. Büyük bir alâka ile bunları tekrar okudum. Söz sırası gelmişken, çok mühim bazı noktalarını bu kitaba almaktan kendimi men'edemedim. Aşağıda da bahs'edeceğim gibi, en mühim nokta, Almanların, Ruslaria ayrı sulh yapmak maksadile, İstanbulu Ruslara terketmeği teklif etmiş olmalarıdır ki, Poincarre, buna von Jagow vasıta olduğunu söylüyor.

Rusyanın İstanbul Sefiri de Giers'in, Sazanof'a, 9 Agustus 1914 tarihile çektiği telgrafta (1), Rusya ile bir ittifak aktine dair, Enver Paşa ile Rus Ataşe Militeri Leontiev arasında geçen sözler hakkında, şayanı dikkat tafsilat veriyor. Burada, hâtırda tutulması lâzım gelen nokta da, Almanya ile olan askeri ittifakın 31 Temmuz, yani Rus Ataşe Militerinin, aşağıdaki telgrafında bahs'ettiği ittifak teklifinden bir hafta, on gün evvel imzalanmış olmasıdır.

(1) Gizli vesika No 650 (mahrem.)

«Enver Paşanın Rusya ile ittifak akti hakkındaki fikri değişmemiştir. Hükümetin şiddetli itirazına rağmen fikrini kabul ettireceğine tam kanaati vardır. Zira, askeri kuvvet elindedir. Tahmin ve tasavvur edildiği gibi, ittifak yoktur. Enver, Alman ve Avusturya Sefirlerinin tazyiki altında bulunduğunu açıkca itiraf ediyor. Bulgarlar da, bugünlerde, bazı tekliflerde bulundular. Mes'ele ne zaman ciddi bir renk ve şekil alırsa, o zaman millî men'faatleri temin edecek bir yol tutulacaktır.

Enver Paşa, tutulacak bu yolu şöylece hülâsa etti :

Kafkas Cephesinde bulunan kuvvetlerin hepsi geri çekilecektir. Türkiye, Rusyaya karşı beslediği maksadı hayırhane-sini bu suretle ortaya koymuş olacaktır. Sonra, Trakyada bir ordu hazırlanacak ve bu ordu kendi emrimize hazır tutulacaktır. Bu kuvvet, icabında Bulgarlarla, lüzumunda bizimle beraber, Avusturyaya karşı kullanılacaktır. Bizimle anlaşmak tahakkuk edince, alman zâbitleri ordudan çıkarılacaktır.

Enver Paşanın mukabil şartları da şunlardır: «Garbi Trakyanın, adalar da dahil olmak üzere, Türklere iadesi. Balkan Hükümetlerinden emin olmak için, beş ilâ on senelik tedafüi ittifak akt' edilmesi . . »

Enver Paşa, bunları, general Leontiev'e anlatırken, türk menfaatleri bakımından, umumi hallerin sade ve açık bir manzarasını çizmiş ve çok sâkin ve teveccühlü bir lisan kullanmıştır.

Generalin bir sualine cevap olarak, Enver Paşa, şu sözleri de ilâve etmiştir: «Almanların intikamına mâ'uz kalacağımızı da pek âlâ biliyoruz. Fakat, Türkiye bundan korkmaz. Hatta, Almanya harekete geçecek olsa bile, aramızda müşterek hudut yoktur. Almanların, bize zarar iras etmeleri müşküldür. Deniz sevkiyatına karşı da, ne yolda müdafaa lâzım geldiğini harp sahnelerinde öğrenmiş bulunuyoruz.

General Leontiev'e bu anlaşma işine bir netice vermek mümkün olabileceğine dair kat'i kanaat gelmiştir. Enver Başkumandan vekili olduğundan bütün kuvvetler de elindedir.»

DE GIERS

Bu telgraftan çıkan mâna şuydu: Enver Paşa, o vakitleri tutulmuş olan hakiki siyaset hakkında, Rusları yanlış bir iz üzerine sevk'etmek istemiş ve buna muvaffak da olmuştu.

Netekim, bundan sonraki telgraflar da şunu göstermektedir: Ruslara, mühim ümitler vererek, bizi oyalamak ve bu sayede hakiki maksatlarını örtmek... yani başından beri, ortada iki taraflı bir oyun devam edip gidiyordu.

Enver Paşa ile Rus Sefiri Mösyö de Giers arasında bu iki taraflı oyun devam eder dururken, Sazanof, İstanbuldaki Rus Sefirine şu mahrem talimatı vermiş ve birer suretini Paris ve Londra Elçiliklerine göndermişti :

Hariciye Nazırı Sazanoftan İstanbul Sefiri de Giers'e

10 Ağustos 1914 (Mahrem)

Sofyadan henüz cevap alamadım. Vakit kazanmak için Enver ile konuşmakta devam ediniz. Hâtırınızdan çıkmasın ki, Türkiyenin aleyhimizde olan hareketleri bizi korkutamaz. Türklerle olan münakaşanızda şeklen dostça bir lisan kullanınız, fakat kendilerine şunu telkin etmeğe çalışınızki, bizim kabul edebileceğimiz şekilde hareket etmedikleri taktirde, bütün Anadoluyu kayb'edeceklerdir. Biz, İngiltere ve Fransa ile müttefik olduğumuz için, Türklerin hayatı elimizdedir. Halbuki, Türklerin bize zarar verecek iktidarları yoktur. Bunu da münasip bir şekilde kendilerine anlatınız.

SAZANOF

Rus Sefiri Mösyö de Giers, Dahiliye Nazırı, Tal'at bey ile Meb'usan Meclisi Reisi Halil beyin Bükreşe hareket ettiklerini, Sadrazamdan haber aldığını, ayrıca Adalar hakkında da Yunanistan ile de müzakereye girişileceğini, sureti mahrananede, 15 Ağustosda, Petersburg'a biidirmiş ve birer suretini Bükreş, Sofya, Niş Sefaretlerine göndermişti.

Sefir De Giers, Enver Paşanın ittifak teklifine ciddi surette inanmış görünerek, 16 Ağustos tarihinde, Hariciye Nezaretine çektiği bir telgrafta şöyle diyordu:

Hariciye Nezaretine

15 Ağustos 1914 No. 718 (Mahrem)

Türkiyenin Almanya ile anlaşması bizi müşkül bir mevkiye düşürebilir. Hiç şüphe yok ki, Sadrazam bizimle anlaşma taraftarıdır. Fakat, nüfuzu azdır. Her dakika azl'edilebilir. Bu sebeple, Enver'in, her an için, Diktatör olması ihtimali vardır. Bundan dolayı, Türkiyenin düşmanımız sıfatıyla harbe girmemesini temin etmemiz lâzımdır. Enverin, birkaç gün evvel, ileri sürdüğü teklifleri, aşağı yukarı, kabul etmek münasip olur. Kat'i surette eminim ki, önümüzde pek az zaman kalmıştır; seri kararlar alınız.

DE GİERS

Öyle görülüyordu ki, İtilaf Devletleri, kendi aralarında, bizim harbe karışmamız mes'elesini ciddiyetle karşılıyor ve Enver Paşanın, Rusyaya olan ittifak teklifini kendi aralarında müzakere ediyorlardı. Sazanof, Rusya Sefirinin telâşlı telgrafına, 23 Ağustos tarihinde cevaben, sureti mahremanede çektiği telgrafta, bu mes'elelerden bahs'erken şunları diyordu:

İngiltere Sefareti bize bir muhtıra tevdi etmiştir. Bundan anlaşıldığına göre, İngiltere, Enver'in arzularını aşırı buluyor. Bununla beraber, teklifler müzakereye esas olabileceğinden, red'edilmemelidir. Fransa gibi, İngiltere de, Türkiyenin tamamîyetini temin etmeğe hazırdır. Üç Devlet arasında, Türkiyenin istiklâliyetine hâlel verecek hiç bir mes'ele bahis mevzuu olmiyacaktır. Türkiyedeki alman demir yollarının ve bunlara ait imtiyazın Türkiyeye terki de temin edilebilir. Türkiyeyi komşularının

tecavüzünden korumak için bir plan hazırlamak mümkündür. *Kapitülasyonlar* (1) dolayısıyla, İngiltere, mevcut mahkemelerden vaz'geçmeğe hazırdır.

Buna karşı, Türkiye, harbin devamınca, bitaraflığını muhafaza edeceğine dair her türlü teminatı vermelidir. Boğazlardan geçecek ticaret gemilerine yardım ve kolaylık göstermelidir. *Göben* (2) ve *Breslau* (3) harp gemilerinde bulunan zâbit ve neferler, vatanlarına iade edilmelidir.

İngilterenin tekliflerini biz de kabul ediyoruz. Oradaki meslekdaşlarınızla, beraberce hareket etmenizi rica ederim. İş'arlarım dahilinde, Babı Âli ile muhabereye girişmenizi de tavsiye ederim.

Babı Âli ile muhabereniz iyi bir netice verirse, Türkiyenin istikbalde bize verebileceği en büyük teminat, bütün alman zâbitlerinin Türkiye dahilinden çıkarılması olacaktır.

SAZANOF

Rusya Sefiri Mösyö de Giers, her halde, Türkiye ile olan müzarekerenin iyi bir neticeye vardiirilmesine çok taraftar bulunuyordu. Çünkü, 30 Ağustos tarihinde, Petersburg'a çektiği bir telgrafta, Türk topraklarının Bulgaristana vaad edilmiş olduğundan şikâyet ediyordu. Giers'in haber aldığına göre, Rusların Bulgaristana olan bu teklifleri Türkiyede duyulmuştu. Rusya Sefiri, bu rivayetlerin almanların ekmeğine yağ süreceğini ve Türkiye ile anlaşmak hususundaki ümitlerini suya düşüreceğini ileri sürüyor ve endişe gösteriyordu.

Rusya ve müttefikleri, bir taraftan, bizim bitaraflığımızı temine çalışırken, diğer taraftan, Bulgaristanı ele geçirmeğe uğraşıyorlardı. Bu memlekete vaad edilen ganimetlerden biri de, Türk hududunun Midye-İnos hattına çekilmesi cihetiydi. Bu ri-

(1) İmtiyazatı Ecnebiye. (2) Yavuz. (3) Midilli.

vayetler, İstanbulda duyulunca, Sadrazam Sait Halim Paşa, Rusya Sefirinden izahat istemişti. Sefir de Giers, hükümetine mahrem olarak çektiği 6 Eylül tarihli telgrafında: «Buna dair malûmatım olmadığını ve bu gibi rivayetlerin hiç bir esasa dayanmadığını cevaben bildirdim. Bu mes'eleye dair, bir defa daha dikkatinizi celb'etmek isterim. Türkiyede efkâr çok gergindir. Hudutlar üzerinden yapılacak tashihler hakkındaki muzakereelerde çok ihtiyat ile hareket etmek lâzımdır» diyordu.

Pek iyi tahmin edilebileceği üzere, bu iki taraflı oyun hiç bir netice vermemişti. Enver Paşa, daha iptidadan kararını vermişti: «Hiç şüphe yok ki, Rusyanın da başlıca gayesi bizi ezmek ve İstanbulu almaktır harpten beklediği netice bundan ibarettir. Bu sebeple, rusların asıl maksadı, bizi oyalamak, vakit kazanmak ve ilk kat'i hareketler sırasında bitaraf kalmamızı temin etmektir» diyordu.

* * *

Fransanın esbak Cümhur Reisi Poincarré, neşrettiği hâtıralarında, harp zamanındaki bazı hâdiselere dair, birçoklarımızın hiç duymadığımız malûmat veriyor. Hâtıralarını alâka ile okurken bazı malûmatı hâtıra defterime kaydettim. Bilhassa, Rusyanın İstanbul hakkındaki emellerine tealluk eden ve ayrıca sulha dair gizli teşebbüsleri burada açıklamaya faideli buldum.

Mösyö Poincarré, bu hâtıralarında, *Göben* ve *Breslau* henüz Akdenizde bulunduğu sıralardaki ihtimaller hakkında şu satırları yazıyor: (1)

« Sadrazam, *Göben* ve *Breslau*'ın, Boğazlardan içeri girmeyeceğini Rusya Sefirine temin etmiştir. Fakat benim buna itimadın yoktur. Her iki zırhlının, Akdenize korsanlık vazifesile çıktıkları anlaşılıyor. Türkler, Almanların yardımile, Rusların arka cephesini tehdide ça-

lışacaklardır; bu şüphesizdir. Liman von Sanders, Birinci Orduya tâyin edilmiştir ve orduyu doğrudan doğruya idare edecektir. Bu sayede, Enver Paşa üzerinde büyük nüfuzu olarak, onun vasıtasile de bütün Kabineye hâkim bulunacaktır. Ankara ve İzmir Kolordularına da birer alman Miralayı tâyin olunduğu gibi, her tarafta almanlar tecemmüye başlamışlardır. Liman von Sanders'in Türkiyeye gönderilmesinden dolayı, evvelce Rusların gösterdiği telâşa şimdi ben de hak vermeğe başladım. »

Poincarré hâtıralarının 5nci cildinin 440ncü sahifesinde, harp iptidasında, İstanbul ve Boğazlar mes'elesinin, İngiltere tarafından, Rusya leyhine hal'edilmesinden dolayı hoşnutsuzluk göstererek diyordu ki :

«Bu mes'elelerin Rusya leyhine hal'edildiğini, İngilterenin Petersburg Sefiri Sir Buckanan, Rusya Hariciye Nazırı Sazanof'a bildirmiştir. Sazanof, İngilterenin bu resmi kararını öğrenince çok memnun olmuştur. Fakat, biz, Rusların bu memnuniyetine iştirak edemeyiz. Bize danışmadan İngilterenin kararının almasını hayretle karşılarım. Bu mes'elenin umumun menfaatine teâllûku olduğu unutulmamalıdır. Rusyanın gizlediği maksada, Fransa ne iştirak eder, ne de böyle bir şeyi kabul eder.»

Aynı cildin 470nci sahifesinde de, şu sözler vardı :

« Sazanof, Bulgaristana 1912'deki Midya İnos hududunu vaad edersek, Bulgarların bizimle beraber yürüyeceklerini temin ediyor.»

Mösyö Poincarré, harbin daha ilk günlerinden başlayarak, Türkiye işlerine dair ittifak noksanından acı acı bahs'ediyordu. Netekim 6nci cildin 86 sahifesinde diyordu ki :

« Harp cephelerinde, birlik çerçevesi içinde hareket etmediğimiz gibi, siyaset sahasında da bir değiliz. Sir Edward Grey, Parlamentoda İstanbulun akıbetine dair ittiratsız sözler söylemiştir. Bu ifade, Petersburg Sefirimizin telgrafına göre, Rusyada derin bir heyecan uyanıdır. Rus milleti, Türklerin Avrupadan çıkarılmasını ve İstanbul üzerine Rus bayrağı dikilmesini Sazanof'tan istiyor. Sefir ise, Sazanof tazyik altındadır diyor. İngiltere Sefiri, arkadaşım Sir G. Buckannan'dan ve benden bu hallere şahit olmamızı ve keyfiyeti memleketlerinize bildirmemizi istiyor. Bir hafta evvel, Rusyada, İstanbul ve Boğazlar işine dair bu derece alâka yoktu. Bugün, bütün memleket, yalnız Boğazlar Mes'elesinden ve İstanbulun işgalinden bahs'ediyor. Sir Edward Grey, Boğazlar Mes'elesinin Rusya ile birlikte hal'edileceğini söylüyor. Kral V nci George, daha da ileri giderek, Londrada bulunan Rus Sefirine, « İstanbul sizindir... » demiştir. Öyle zan'ederim ki, artık, Fransa için de, kakikati söylemek zamanı gelmiştir. Rusya, İstanbul hakkında beslediği maksadına açık bir surette varmak için, İngiltere Sefiri vasıtasile, Sir E. Gray'e müracaat edecektir. Sazanof, Fransanın da bu husustaki yardımını istemektedir. »

Poincarre, Çanakkale harbi devam ettiği sıralarda, Petersburgdaki Fransız Sefiri Paleologue'dan gelen bir telgrafı hâtıraları arasına geçirdikten sonra, sözüne devamla diyor ki :

« Sefir Paleologue'un bildirdiklerini çok ehemmiyetli buldum. Rusya, İstanbul hakkındaki emellerini, ilk defa dirki bu kadar açığa vuruyor. Şimdiye kadar ortaya bu yolda bir arzu konulmamıştır. İstanbul hakkında en çok istedikleri, bitarafılık, serbestlik ve nihayet Boğaz içinde bir nokta işgali gibi şeylerdir. Bugüne kadar, Rusya, Çanakkale muharebesine karışmadı. Bize vaad

ettiği askerin bir neferini bile göndermedi. Eğer İstanbul düşerse, bu, Rusyanın temin ettiği kuvvetlerin tesirile olmiyacaktır.

Romanya, Karadenizde kapalı kalmağa taraftar değil. Yunanlılar da, İstanbulda Rusları görmekten ise, Türklerin kalmalarını tercih ediyorlar. Rusya, bu noktaları hâtırdan çıkarmamalıdır. Böyle zamanlarda, iki devletin muhabbetini birden kaybetmeği menfaatlerimize uygun bulmuyorum. Sonra, şurası da var ki, Rusyaya, İstanbulla malik olacağına dair teminatı hat'iyeye verilecek olursa, Almanyaya karşı harbe devam etmeğe sebep görmiyecektir. Bu hâdiselerin teessüfe şayan tarafları çoktur. Bunlar hakkında, beraberce konuşmak üzere Delcassé (1) ve Viviani'nin (2) bana gelmelerini bildirdim. Görüşmemiz neticesinde, muayyen kararlara vardık. Delcassé, bunları telgrafla, Petrograttaki Sefirimize bildirdi.

Bu sırada, General Po, Petrograda gelmişti. Çar, kendisine, Sefirimiz Paleolog'u yemeğe çağırarak, yemekten sonra, Çar İkinci Nikola, Sefiri bir kenara çekerek şu sözleri söylemiştir: «Bugün artık İstanbul ve Boğazlar mes'elesini hal'etmek icap eder. Harpte yaptığımız fedakârlıklara mukabil Rus milleti bu mükâfatı bekliyor. İstanbul şehri ve Şarki Trakya, behemahal Rus İmparatorluğuna ilhak edilmelidir.»

Sefirimiz, cevaben, İstanbulda Fransanın büyük menfaatlerinin mevcudiyetinden, İstanbuldaki manevi Fransız nüfuzunun, Fransızlar için, eski bir ana'ne şeklinde tezahür ettiğinden, sermayedarlarımıza ait imtiyazlarımız mevcud bulunduğundan hahs'etti.

Sizin bütün menfaatlerinize hörmet edilecek, hepsi olduğu gibi kalacaktır. Unutmayın ki, İngiltere Kırak

Vnci George, Londradaki Sefirime «İstanbul sizindir...» demiştir. Kırâln şu sözü. İngiltere Hükûmetinin, Rus projesine muvafakat ettiğine delâlet eder. »

Poincarré'nin hâtıralarının, 6ncı cildinde şu şayanı dikkat fıkraya da tesadüf edilir :

« 1915 de, Almanya, Rusya ile ayrı sulh imzalamak hevesine düştü. Böylelikle, İstanbul ve Boğazları, Rusya'ya teklif etti. Alman Hariciye Nazırı von Jacow'un bu işlerde çok karanlık ve gayet mütecaviz bir rol oynamış olduğunu, biz sonradan öğrendik »

Poincarré'nin hâtıraların 6ncı cildinin 111nci sahifesinde, Boğazların ve İstanbulun zapt'edilmesi temennisile, hristiyanlık âleminde başgösteren mezhep mucadellerinden bahs'eden acip haller hakkında, Poincarré diyor ki: «Rus Hariciye Nazırı Sazanof, İstanbul'un ne şekilde işgal edileceğine dair bir plan hazırlayarak, Ayasofya ve civarının Rus askerlerinin işgali altında bulundurulmasını istemiştir. Papa namına da, Cardinal Gasparri, Rhip Ametti'yi Fransa Sefaretine göndererek, Ayasofyada Katolik dini üzerine âyin yapılması hakkında Fransanın müdahalesini istemiştir.

Fransanın Roma Sefiri Jules Cambon, bu arzuyu hükûmetine bildirdiği sırada, Sefarete hazır bulunan Paris Başpiskoposu, Papanın bu arzusuna tekit etmiştir.

«Türkler, 1353 senesinde. İstanbulu fethettiklerinde, Ayasofyada Ortodoks usulü üzere âyin yapılmaktaydı. Vatikan mutasavver teşebbüsüne giriştiği takdirde, Rusyanın arzusuna muğayir hareket editmiş olacağından, İstanbulda Katolikler için yeni bir kilise yaptıracağıma söz verdim. Zaten İstanbul da, henüz alınmış değildir. Ele geçmemiş bir şehir için, şimdiden mücadeleye girişmek doğru olmaz. »

Fakat bu mevzu, yalnız Romadaki Fransız Sefaretinde münakaşa edilmekle kalmayıp, sanki İstanbul üzerine bayraklar dikilmişçesine, Londra, Paris, Petrograd arasında miras kavgasına girilmiş, şiddetli telgraflar gelip gitmeğe başlamıştı. Adeta Aya-sofyayı taksim için, hristiyanlık âlemi, şimdiden birbirine girmişti, demek mümkündü.

Harbî umumi devam ettiği müddetce, bizimle itilaf devletleri arasında, ayrı bir sulh yapmak için temaslar vuku bulduğu söylenmekteydi. Poincarree, hâtıralarının 6nci cildinin 227nci sahifesinden itibaren, bu mes'ele hakkında da malûmat veriyor. Anlaşıldığına göre, bu işte baş rölü oynayan zat da, Pierre Loti dir. Sözü, burada, gene Mösyö Poincarree ye bırakıyorum :

«Pierre Loti, harbe rağmen, türkleri sevmekten ve onları düşünmekten bir türlü vaz'geçmiyordu. Bir gün, beni ziyarete gelerek dediki: «Enver Paşaya rakip olan türk ricali devleti arasında, sulh için Fransa ile temasa geçmeğe hazır bulunanlar vardır.» Bu sözler söylendiği sırada, Viviani de hazır bulunmaktaydı. Kendisine şu cevabı verdim : «Kendilerine bildiriniz: Mütteliklerimiz arkasından böyle bir temasa girişemeyiz. Hatta resmi olmayan bir teması bile caiz göremeyiz.»

Pierre Loti, bu cevabım üzerine yanımdan ayrıldı. Bir müddet sonra, kendisinden şu mektubu aldım: «Türkler, müzakerelerde İngiliz ve Rus delegelerinin de bulunmasını kabul ediyorlar. Demek ki, o cihetten bir engel kalmamıştır. Fakat, Türkiye, zaten İtalyaya karşı harp halinde olmadığı için, türkler, italyan delegelerle karşılaşmak istemiyorlar. İş aceledir. İtalyan delegelerinin mevcudiyetinden vaz'geçilmesi doğru olur. Teklifleri şunlardır: İsviçrede, İtilaf Devletlerinin seçeceği bir şehire, ya Tal'at veya Cavit gelecektir. Konuşmalar orada başlayacak ve bu temastan evvel, taraflardan hiç biri, ortaya iptidaiyi bir şart koymağa kalkışmayacaktır.

Temasa gelmenin şartı diye iptidadan ileri bir şart sürülmesi teşebbüse engel teşkil edebilir. Bunun için, bu düşünce de doğrudur.

Cavit, büsbütün başka bir mes'eilenin müzakeresi için Berlinde bulunduğundan, Tal'attan evvel mülakat mahaline gelebilir. Her halde, Tal'at daha çok itimada layiktir. Eğer, esas kabul edilecek olursa, saat 9 treni ile bir adam gönderip, Tal'at ve Cavit'e kapalı kelimelerle işi haber verdireceğim. Gizli mükâlemeler devam ettiği müddetce, hiç bir cephede muharebe durmıyacaktır. Türkiyenin idaresi, Tal'at ve Cavidin elindedir. Enver Paşa ise sukut etmiş sayıla' ilir.

Muhterem Reisi Cümhur, şu noktadan emin olabilirsiniz ki, vereceğiniz cevap diğer tarafa yazı ile değil şahitsiz bir vasıta ile bildirilecektir.»

Mes'ele hakkında derhal Viviani ve Delcassé ile görüşerek Pierre Loti'ye şu cevabı gönderdim: « İsterse, Tal'atın Fransaya gelmesine müsaade olunacaktır. Londra ve Petrograda keyfiyet hakkında malûmat verdim.»

27 Mayıs 1915 tarihinde, Pierre Loti'den şu mektubu aldım : « Vasıtayı dün Cinevreye gönderdim. Bugün varmış olacaktır. Mes'ele gizli kalmak şartı ile, Tal'atın teklimizika bul edeceğinden eminim. Hudutta kendisine her kolaylık gösterilmeli ve pasaportunda ismi tasrih edilmemelidir. Ceryan edecek muamelelerde, Tal'attan *Paul* ve Cavitten *Jean* diye bahs'olunacaktır. Mülakattan, almanların kat'iyen haber almamaları lâzımdır. Müzakerenin, Paris'ten başka bir yerde, meselâ Dijon veya Lion'da yapılmasına müsaade edilecek midir?... Bunu kabul ederseniz memnun olurum.

Benim, Cavide itimadım yoktur. Fakat, Tal'atın yanında ikinci mürahhas olarak gelirse, Fransaya onun da gir-

mesine müsaade edilecek midir?.. Öyle zan'ederim ki, karşı taraf bu nokta üzerinde kat'i bir şart olarak ısrar etmeyecektir. Müsbet bir cevap vermeğe mecburum. Münasip gördüğünüz dakikada, Elysée Sarayına koşarak emirlerinizi almağa gelirim.»

Viviani ve Delcassé ile müzakereden sonra, şu cevabı verdim :

«Paul isterse Jean'ı beraber getirebilir. Paris'e kadar gelmelerine de lüzum yoktur. Yalnız, İsviçreye vasıl olduklarından haber almalıyız ki, Hükûmeti harekete getirerek, icap eden tedbirleri almak mümkün olsun.»

Hâtıralarının 6 nci cildinin 241 nci sahifesinde, Poincaré, bu ayrı sulh bahsına devam ederek, Loti'den yeni bir mektup aldığını ve bu mektupta şu haberler bulunduğunu anlatıyor :

«Cinevreye gönderdiğim vasıta şu haberleri getirdi. Tal'atta hayatına Kast'edileceği endişesi mevcuttur. Fazla olarak da, bu müşkül zamanda, memleketin merkezinden ayrılamıyor. Fransa hükûmeti. Cavid i kabul ederse, o hemen yola çıkabilecektir. Fransa ile müzakereye girişebilmek için, Cavid'e tam selâhiyet verildiğini, Tal'at te temin ediyor. Cavit Fransanın tâyin edeceği yere gelmeğe ve müzakerelere başlamağa âmâdedir; Cinevreye hareketini bana bildirecektir. Cevabınızı bekliyorum,»

Bir cevap vermeden, Loti'den ikinci bir mektup daha geldi. Bu mektupta da şöyle diyordu: Talat'ın cevabının, bizi aldatmak maksadile verildiğini zan'etmiyorum. İşleri, Cavit ile taksim etmiş bulunuyorlar. Dahili vaziyete Tal'at, harici münasebetlere de Cavit bakıyor. Tal'atın dahilde bulunması lüzumu da bu yüzdendir.

İstanbuldan kalkarak, bu sırada, Fransaya gitmek güç ve uzun bir seyahattir. Cavit ise, hali hazırda, Ber-

linde bulunuyor. Müzakereye tam selâhiyeti vardır. Haraket etmek için bizim vereceğimiz cevabı bekliyor.

Enver gibi Tal'atın da hayatı tehdit altındadır. Burada size mahremane bir sır bildireceğim: Fransanın Atina Sefiri. Sebahattin ile birleşerek, Tal'ata karşı bir sui'kast hazırlamıştır. Daha doğrusu, Tal'at böyle bir sui'kast hazırlandığını zan'etmektedir.»

Bu malûmat üzerine, Mösyö Poincarée diyor ki:

«Pierre Loti'den aldığım son mektup beni sinirlendirdi. Mes'eleyi Delcassé ile konuşarak, türklere olan eski sevgisinin, Pierre Loti'nin gözlerine perde çekerek kendi kendini aldattığı neticesine vardık ve Loti'ye şu cevabı göndermeğe karar verdik: «Genç Türkler, İstanbulda zulüm yolu ile hükûmet sürüyorlar, eğer sulh fikirlerinde samimi iseler, Tal'at, İstanbuldan ayrılmaya pek âlâ karar verebilir. Bu noktada gösterilecek özü, ortadaki maksadın ehemmiyeti karşısında meşru sayamayız. Sui'kast hakkında, Fransa ve İngilterenin Atina'daki Sefirlerine atf'edilen haberler, delice bir iftiradan başka bir şey değildir.

Cavit, Berlinde resmi bir sıfatla bulunuyor. Kendiyle görüşmek için müttfiklerimizle beraber mürahhaslar gönderirsek, bir tuzağa düşebiliriz. Diğer taraf ise, bu teşebbüsü bizim zafımıza bir alâmet olarak karşılayabilir. Türkler, şartlarının en mühim noktalarını tesbit etsinler, bize bildirsinler, ancak ondan sonradır ki, Cavitle, veya müzakereye tam şelahiyetli diğer birile temas girişmek hakkında bir karar verebiliriz. Beklemede olduğunuz cevabı, dün akşam, malesef veremedim. Mes'ele mühim olduğu için, esaslı surette tetkik lüzumunu duydum.»

Bu cevabım üzerine, Loti, bana ısrarlı bir mektup gönderdi. Bu mektubunda da diyordu ki: «Vasıtaya, cevabınızı bildirdiğim zaman, fena halde bozuldu ve derhal Cinevreye hareket etti. Türklerin, son şartlarınızı kabul edeceklerine ihtimal veremiyorum. Müzâkereye başlamadan, evvel şart bildirmeğe razı olmayacaklarını daha iptidadan söylemişlerdi. Türkler ile olan müzakerenin verebileceği netice, Türkiyenin, Almanyayı bırakıp bizim tarafa geçmesi olabilir. Hiç olmazsa, Tal'at, şahsen gelirse, iptidadan şart bildirilmesinde ısrar etmiyeceğinizi bana yazmıştınız. Çünkü, temaslarının başlangıcında kendisine o şekilde tebliğat yapmıştım. Zan'etmem ki, Hükûmetim, verdiği bir sözden caymayı düşünsün. Dediğim gibi, Cavit yerine Tal'atın gelmesi imkânı temin edilecek olursa, eski vaitte durulacağım ve iptidadan şart istenmiyeceğini bana teyit eder misiniz? Faaliyetime nihayet vermeden evvel, şu noktayı tekrar eylemek isterim: İş son safhasındadır. Tal'at ve Enverin hayatına karşı bir sui'kast hazırlandığına ben kaniim. Zira, iki ay evvel, sui'kastçilerden birile temasa geldim, Yalnız iki Sefirin bu işe karışmış olmaları elbette iftiradır. Sizin fikrinize iştirâk ile, be de, bunun delice bir tezvir olduğuna kaniim »

Lotiye tekrar cevap vererek dedim ki : « Eski vaadi teyit ediyorum. Tal'at gelirse, kendisinden tahriri teminat ve şart istenmiyecektir. Fakat, Cavit ile müzakereye gelince, Hükûmet iptidadan teminat almadıkça kendisile temasa geçemez.»

Mösyö Poincarrée'nin hâtıralarından, vaktile kendi hâtıra defterime almış olduğum bu kısımları, birçok vatandaşlarımın, böyle bir ayrı sulh teşebbüsünden haberdar bulunmadıklarını düşünerek, buraya geçirmeği yerinde buldum.

Poincarée'nin bu hâtıralarından, bilhassa şu cihetler anlaşılıyordu ki, Fransa, Rusyanın İstanbul hakkındaki emellerine körü körüne âlet olmak istememiş olup, bütün düşüncelerinin, Rusyayı, sonuna kadar, Almanların korkunç kuvvetine karşı kullanmaktan ibaret olmuştur. Hatta, Rusya, İstanbulu eline geçirdiği takdirde, kendini gayesine erişmiş sayacağına ve ayrı bir sulh yapıp harb sahnelerinden çekileceğine dair Fransada endişeler bile belirmişti.

Tal'at Paşa ile ayrı bir sulh müzakeresine, Fransanın gösterdiği alâka şayanı dikkattir. Poincarree, Pierre Lotinin teşebbüsünü acaba bir tuzak diye mi kullanmak istemişti? Müzakereye başlanmış olsaydı, iki taraf, karşılıklı kabul edebilecekleri şartlara varabilecekler miydi?.. Poincarree'nin hâtıralarından bu noktaları anlamak mümkün değildir. Ancak, şurası var ki, ortada yalnız Delcassée bulunsaydı, şüpheye düşmek ve ona göre bir hüküm vermek caiz olabilirdi. Fakat, Poincarree tanınmış, müsbet düşünceli büyük bir devlet adamı olduğundan, aldatmak gibi küçüklüklerde bulunmayacağı şüphesizdi.

İşin sureti ceryanı, insana şu kükmü verdiriyordu : Ayrı sulhu, evvelâ fransızlar düşünmüşler ve Türk dostu diye tanınması dolayısıyla, Loti'yi vasita diye kullanmışlardı. Her halde, Tal'at Paşa ile karşı karşıya konuşmakta büyük bir alâka duydukları aşikâr surette görünmekteydi.

Benim bildiğime göre ise, bizim tarafımızdaki vasita, Bern Sefiri Selim Fuat bey idi. İşin hakiki iç yüzünü, belki, ancak Sefir Selim Fuat bey olduğu gibi izah edebilir.

Çanakkale muharebeleri

Çanakkale muharebeleri sırasında, bütün millet gibi, ben de, dairî bir heyecan içinde yaşıyordum. Fazla olarak, ben, fransız gazetelerini okuyabiliyordum. Bu sayede bizim, tebliğ-

lerdeki muhtasar malûmat ile beraber, karşı tarafın neşrettiği haberleri de günü gününe tâkip edebiliyordum. Bir aralık, fransız gazetelerinde bir havadis çıktı: «Dardanos alınmış, üzerinde fransız bayrağı dalgalanıyormuş...» Bu haberler, Meclisi Meb'usunda, tabiatile tenkitlere yol açtı. Bunun üzerine, Enver Paşa, beni Harbiye Nezaretine çağırarak, şunları söyledi :

« Duyduğunuz haberler külliye yalandır. Çanakkale, ingiliz ve fransız kuvvetlerine mukavemet göstermekte devam ediyor ; bunu size temin ederim. »

Verilen bu izahattan 'ilistifade, gazete sütunlarında ve herkesin ağızında dolaşan, milyonlarca askerin silâh altına alındığı sözünün ne dereceye kadar doğru olduğunu sordum.

Cevaben, Enver Paşa : «Size mahreme olarak söyleyebilirim ki, milyonlarca denilen bu askerler ancak beşyüzbin kadardır. Fakat, bu esrarı askeriyedendir, bir yerde tekrar etmeyiniz» dedi.

Birkaç gün sonra, Enver Paşa, Meclis kürsüsüne çıkarak, aynı teminatı tekrar ile şunları söyledi :

« Çanakkalede, mevkiimiz sağlamdır. Bununla beraber, en fena bir ihtimali kabul ederek, burasının, günün birinde, düşeceğini farz'etsek bile, İstanbulu, Çanakkalenin düstükten sonra da müdafaa etmek mümkündür. Bunun için, bir takım ihtiyat tedbirleri de alınmıştır. İcap eden yerlere toplar konularak, buraları takviye edilmiştir. »

Enver Paşaya, Meclis koridorunda tesadüf ettiğim bir sırada, bana şu teklifte bulundu :

«İki gün sonra, Çanakkaleye gidiyorum. Müsterih olmanız için, harp sahnelerini gözlerinizle görmenizi isterdim. Benimle birlikte gelmek ister misiniz ?»

Dâveti memnuniyetle kabul ettim. *Yürük* adında bir vapurla yolda çıktık. Beraberimizde Müşir Fuat Paşa, Adliye Nazırı İbrahim bey, Amerikan Sefiri Morgentau, Şerif Cafer Paşa da vardı.

Yürük vapurunu, kruvazörlerimizden biri himaye etmekteydi.

Enver Paşa, yanında İsmet bey (1) ve maiyeti olduğu halde, askeri teftiş için Bandırmaya çıktı; biz Çanakkaleye doğru yolumuza devam ettik. Fakat; buraya gece vardığımızdan, karaya çıkamadık. Ertesi sabah, ufak bir vapur, bizi Çanakkale istihkâmlarının önüne getirdi. İstikbalimize gelen Çanakkale Kumandanı Cevat Paşa, bizi Kumandanlık Dairesine götürdü.

Bir dakika sonra, Cevat Paşa beni bir kenara çekerek, şöyle dedi: «Amerika Sefiri Morgentau'a karşı lâzım gelen hörmet ve nezaketi yapmakta kusur etmiyeceğiz, fakat, yanında ermeni bir tercümanı var. Tercümanının Kumandanlık Dairesinde kalmasına muvafakat etmesini, münasip bir lisanla, kendisinden rica ediniz? »

Kumandan Cevat Paşanın bu sözlerini Sefire aynen tekrar ettim, derhal muvafakat etti.

Otomobillere binerek, Erenköy Tepesine çıktığımızda, düşman gemilerinin harekâtını uzaktan görmek kabildi. Dardanos mevkiini gezmekte bilhassa alâka gösterdim. Bu mevkiin önüne, son günlerde, iki bin mermi düşmüş yalnız bir topumuz devrilmiş, bir zâbit şehit olmuş, birkaç nefer toprak altında kalmıştı. Fransız gazetelerinin ne kadar yalan havadis yazdıklarını kendi gözlerimle gördüm Dardanos, ne alınmış, ne de üzerine fransız bayrağı çekilmişti. Bu meyanda, diğer istihkâmları da gezdik ve bu sırada, bizim için küçük bir de manevra yapıldı. Bindiğimiz çatana yolunu şaşırarak, yanlışlıkla bir torpil tarlasına düştü. Fakat, su kesimi az olduğu için, torpile çarpmadan müthiş bir kazadan kurtulmuş olduk.

Kumandanlık Dairesinde, Kumandanlar Hey'eti ile birlikte yemek yiyip biraz istirahat ettikten sonra, Kumandan Cevat Paşa, Müşir Fuat Paşa ile beni odasına dâvet ederek, önümüze

(1) Reisi Cümhur İsmet İnönü.

bir harita açtı. Torpil tarlalarını gösterip, Çanakkaleyi müdafaa eden kuvvetlerin nelerden ibaret olduğunu anlattıktan sonra, şu sözleri ilâve etti: «Denizden müdafaa vasıtamız işte bu torpil hatlarıdır. Toplarımızın her birinin başında dörder mermi kalmıştır. Enver Paşa, Meclisin Meb'usundaki nutuklarında, düşman Çanakkaleden geçerse, mücadelenin bitmiyeceğini, İstanbulun bundan sonra dahi müdafaası mümkün olacağını ve bu maksatla, her bir tedbirin alınmış bulunduğunu söylüyor. Fuat Paşaya dönerek, siz, hepimizin hür net ettiği vatanperver büyük bir müşirsiniz. Sonra, bana hitapla, siz de, fikrinde istiklâl sahibi olan bir meb'ussunuz.

«Enver Paşaya söyleyiniz, eğer fazla top ve cephanesi varsa buraya göndersin. Ben ve arkadaşlarım hayatımızın sonuna kadar düşmanı geçirmemeğe ve burada kalarak, kanımızı son damlasına kadar akıtmağa aht'ettik. Lâkin, kader yardım etmez de düşman gene de geçecek olursa, İstanbulun müdafaasına imkân yoktur. Enver Paşa, İstanbulu boş yere yakmağa kalkışmasın...»

Cevat Paşa gibi kıymetli bir kumandanın bu mühim sözleri bana pek çok tesir etti. Sözlerini, Enver Paşaya aynen tekrara karar verdim.

Cevat Paşa ile olan bu hususi mülâkattan sonra, hastahaneye giderek, yaralıları gördük. Akşam üzeri, İstanbula dönmek üzere, *Yürük* vapurile yola çıktık. Bu sırada bir düşman tahtelbahrinin Marmaraya geçmiş olduğu haberi geldi. Halbuki bizi himaye edecek yanımızda ne bir torpito, ne de bir kruvazör vardı. Azimetimizde bize refakat etmiş olan kruvazör, Enver Paşanın şahsına mahsus olduğu için, onunla beraber kalmıştı. Şu halde, kat'i bir tehlike karşısında bulunuyorduk demektir. O gece vapurun güvertesinde yatmak zorunda kaldık. Amerikan Sefiri bu halimize gülüyordu. Bir felâket vukuunda, kendisinin düşman gemisi tarafından kurtarılacağından şüphesi yoktu.

İstanbul'a çıktığı zaman, alman ve avusturyalı gazeteciler etrafını aldılar. Gördüklerini kendilerine o büyük bir nikbinlikle

anlattım. O akşam İstanbul Klübünde Tal'at beyle buluştum; benden Çanakkale hakkındaki intibalarımı sordu. Kumandan, Cevat Paşanın sözlerini kendisine aynen tekrar ederek, dedim ki: «Enver Paşayı göreceğim ve Cevat Paşanın, söylenem için bana tevdi ettiği esrarı kendisine anlatacağım. Harbiye Nazırının bu gibi mantıksız hareketleri memleketi felâkete sürükleyebilir.»

Tal'at bey şu cevabı verdi :

« Sakın böyle bir şey yapmağa kalkışmayınız. Enver Paşaya, bunları tekrar ederseniz, Cevat Paşayı, askeri sırları bir sivile faş'etmiş mevkiine düşürür ve sebebi felâketi olursunuz.»

Tal'atın bu ikazına rağmen, ben, gene tereddüt içindeydim. Zira, Cevat Paşa, bu hakikatleri Enver Paşaya söylemem için bana anlatmıştı. Böyle bir hakikati gizlemeğe hakkım var mıydı ?

İki gün sonra, Habiye Nazırı Seryaveri Kâzım bey (1) beni telefonla arayarak, Enver Paşa namına şu tebligatta bulundu : «Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili, Alman ve Avusturya gazetelerinde çıkan mülâkatınız üzerine nazarı dikkatinizi celbederek, bu gibi askeri sırların faşının doğru olmadığını bildirmemi emir ile, mes'elenin tahkikini bana havale etmiş, bulunuyorlar.»

Kâzım beyin bu tebliğatı beni cidden hayretler içinde bırakmıştı. Kendisine, cevaben : « Ne kadar harp aleyhinde ve bedbin olduğumu bu gazeteler de pek âlâ biliyor veya hiç olmazsa tahmin edebiliyorlar. Çanakkaleden dönüşte çok nikbin bir lisan kullanmam nazarı dikkatlerini celb'etmiş olacağından sözlerime bundan dolayı ehemmiyet vermiş olacaklar. Yoksa, sözlerimde esrarı askeriye dokunacak hiç bir cihet yoktur. Harbiye Nazırı Paşa fazla telâş buyurmuşlar» dedim.

(1) General Kâzım Orbay

Müttefik Devletlerin gazetelerinden çıkan en zararsız bir mülâkattan dolayı, bu gibi *esrarı askeriye*yi faş etmek ithamına maruz kalınca, içimden, Tal'at beye hak verdim ve dolayısıyla Cevat Paşanın sözlerini Enver Paşaya tekrar etmenin ve kendisini ikaza çalışmanın, Cevat Paşayı müşkül bir mevkiye düşürdükten başka, hâdiseler üzerine faideli hiç bir tesir hasıl edemeyeceğini anladım.

Ceryan eden bu ahvalden bir müddet sonra, rahatsızlanarak, doktorların gösterdiği lüzum üzerine, tedavi edilmek üzere, Viyana ve Berlin tarikile, 1916 senesinde Karlsbad'a müteveccihen hareket ettim.

Viyana'da, Parlamentoda meb'us bulunan, Macar dostlarımdan Rakowski Bela'ya rastladım. Rakowski beni, Hariciye Nazırı Baron Buryan ile görüştürmek teklifinde bulundu ve bir de mülâkat hazırladı. Tâyin edilen gün ve saatte, Hariciye Nezaretine gittiğimde, cidden samimi bir hüsnü kabul gördüm. Baron Buryan, bu vesile ile bana şunları söyledi :

«Sizi, meb'us olarak, resmi bir sıfatla kabul etmiyorum. Bulgaristanda Sefir olarak bulunduğum zaman, her tarafta babanız Mithat Paşanın bu memlekette bırakmış olduğu büyük eserlerin izlerine tesadüf ettim. Derin bir takdir hissi duydum. Bugün, oğlu sıfatile, sizinle tanıştığımdan dolayı aynı memnuniyeti duyuyorum.»

Sonra, vaziyeti hazıra üzerine nakli kelâm ile şu fikirleri ileri sürdü: «Harpten galip çıkacağımıza eminim. Fakat, sizin idare adamlarınızın büyük kabahatleri vardır. Ermenilerin umumi bir surette tehciri ve hele kadın ve çocuklara yapılan muameleler şiddetle tenkit edilmeğe lâyıktır. Müttefikimiz olduğunuz halde, sizi müdafaada izharı aciz duyuyoruz. Bizim memleketimizde de mütenevvi ırklar vardır. Ara sıra, aralarında ihanet edenler çıkmıyor değil, fakat, bununla beraber ihaneti yapanlar her kimler ise, yalnız onlara cəza vermekle iktifa ediyoruz. Cezaları, akrabalarına ve aynı cinsten olanlara tahmil

etmiyoruz. Şüphe yokki. bu kabahatlerin mes'ulleri, Tal'at bey, Enver ve Cemal Paşalardır.»

Aynı harp sahnesinde, beraberce dövüştüğümüz bir müttefikten böyle sözler işitmek, doğrusu, bana çok ağır gelmişti.

«İşittiklerinizde her halde mübalağa olmalıdır» dedim. «Ermenilerin mühim bir kısmı düşmanımız ruslara yardım maksadile ordumuzun arkasında bir cephe kurmuş bulunuyorlar. Şiddetli ihtiyat tedbiri bir zarurettir. Bunun, umum ermenilere tatbik edildiğine dair mübalağa vardır. Ermenilerin, ruslarla olan işbirliği, kat'i delillerle sabit olmuştur; bu hale daha fazla müsaade etmek, tehlikeye karşı göz yummak demektir.»

Avusturya Hariciye Nazırının dahili işlerimiz hakkında kullandığı lisan, bende derin bir yeis uyandırmaktan geri kalmamıştı. Kalkıp gitmeği düşünürken, fırsat düşmüş iken, Baron Buryan'ın sulh hakkında düşüncelerini de anlamayı faildeli buldum.

«Sulh masası başına oturduğumuzda ileri süreceğimiz şartlar acaba neler olabilecektir?» diye sordum.

Nazırın, bu sualime cevabı, hiç beklemediğim bir yolda oldu:

«Arazimizin tamamıyetini kurtarmağa çalışacağız. Yalnız, bazı imtiyazlar vermek, şüpheşiz zaruri olacaktır. Bunlardan biri de İstanbuldur. İstanbul ve Boğazlar hakkında göstereceğiniz fedakârlıklar memleketinizin diğer kısımlarına ait istilâ emellerinin önünü gecebilecektir. Pekâla siz de müdriksinizdirki 170 milyon nüfuzun boğazı daha fazla sıkılmakta devam edilemez. Bir takım şerait altında, bir taraftan bir teneffüs penceresi açılmalıdır.»

Baron Buryan'ın yanından çıktığım zaman, hayretimden, hâlâ kendime gelememiştim. Bir milletin, kendinden başka bir kuvvetten imdat ummasının ne demek olduğunu görmüş ve anlamıştım... Demek ki, beraberce dövüştüğümüz silâh arkadaşlarımızın gözünde, biz, bir nev'i safradan başka bir şey de-

ğildik... Kendi kendilerini kurtarmak için, bizi sulh masası başında tereddütsüzce feda edebileceklerdi...

Memleketin bir felâkete sürüklendiğini göz ile görmek mümkün olduğu halde, benim için hiç bir mücadele imkânı kalmamıştı. İstanbula avdet eder etmez, ilk iş olarak, mab'usluktan istifa etmeğe kat'i şekilde karar verdim.

Macar dostum Rakowsky, Hariciye Nazırı ile olan mülâkatımın bende ne gibi intibalar bıraktığını anlamağa geldiğinde, kendisinden teessürlerimi saklamadım. Dostum da, bu teessürlerle benimle beraber iştirâk etti ve Baron Buryan'ı şiddetle tenkit etti. Avdette, Peşteye uğrarsam, Kont Tiza ile görüşmekten memnun kalacağımı temin etti. Ertesi gün, Hariciye Nazırının Hususi Kalem Müdürü, Otelime telefon ile, Hariciye Nezaretinde şerefime verilecek olan bir öğle yemeğine, Baron Buryan namına beni dâvet etti. O gün, yemeğe gitmeğe hazırlanırken Kalemî Mahsus Müdürü tekrar telefan ederek, şu haberi verdi: «Ziyafet geri bırakılmıştır. Türkiye Sefiri Hüseyin Hilmi Paşa Hariciye Nazırı ile olan mülakatınızı şifahi bir nota ile protesto etmiştir.»

Hüseyin Hilmi Paşanın bu mânasız hareketine çok kızdım. Sebebini anlamak için Sefarete kadar gittiğimde, Sefiri sinir buhranı içinde buldum. Kendisinden müdahalesinin sebep ve hikmetini sordum. Şunları şöyledi: «Ben hazır olmadan, Baron Buryan ile görüşmenize müsaade edemem. Hem de, Boğazlar Mes'elesi gibi işlerden bahs'edildiğini de duydum. Bu gibi mühim mesailin benim başım üzerinden konuşulmasına razı değilim. Hariciye Nazırımıza bile, buraya geldiğinde, ben hazır bulunmadan, Avusturya devlet ricalile temasına meydan bırakmadım»... dedi.

Cevap olarak: «Benim meb'uslukta başka bir sıfatım yoktur» dedim. «Bir meb'usun yapacağı temaslara ise tamamilen hususi mahiyettedir. Memurların tâbi bulunduğu kayıtlarla alâkam olamaz. Zaten, Baron Buryan benimle, meb'ustan ziyade,

Mithat Paşanın oğlu olmam sıfatile görüşmüştür. Ben, Avusturya Hariciye Nazirile, Boğazlar Mes'elesinin hallini de görüşmedim. Sadece kendi görüş ve fikirlerini anlamak istedim. Bunu bilmek, memleket için faydeli bir şeydir. Eğer, siz, bunu anlayamadıysanız, Sefir sıfatile, vazifeniz natamam kalmış demektir. Yok, anlamış iseniz, Sefir sıfatile, hâlâ burada kalabilmenize hayret ederim.»

Otele döner dönmez Tal'at beye uzun bir mektup yazdım. Ceryan eden vak'aları mufassalen anlattıktan sonra, meb'usluktan istifa ettiğimi bildirdim ve Viyanadan, Almanya'ya müttevecihen hareket ettim.

Berlin de Von Helferich'i buldum. Bu zatı, İstanbulda Doyçe Bank Müdürü bulunduğu sıralarda tanımıştım. Berlini ziyaretim sıralarında, Almanya Dahiliye Nezareti makamını işgal etmekteydi. Kendisinden, muharebe hakkındaki fikirlerini sorarak, dedim ki : «Gazetelerde, sulh mes'elesinden bahisler geçiyor. Böyle bir hal vukuunda sulh için ne gibi şartlar aranacaktır ? »

« Harpten, mutlak galip çıkacağız. Müttefiklerimizin hudut tâbiyelerine malik olmadıkça, sulh yapmıyacağız ve kılıçlarımızı kınına sokmıyacağız » dedi.

Kat'i bir lisan ile söylediği bu sözlerden sonra, daha fazla münakaşaya lüzum görmedi. Mevzuu selahiyeti haricinde buluyordu. Bir miktar da İstanbuldan, hâtıralarından bahs'ettikten sonra, ayrıldık.

Von Helferich ile görüşüğümün ertesi günü, bir alman dostum, Adlon Oteline gelerek, beni von Zimmermann ile görüştürmek arzu ettiğini bildirdi. O gün, Alman Hariciye Müsteşarı ile, Hariciye Binasında karşılaşarak, uzun bir mülâkatta buldum.

Baron Buryan'ın, İstanbul ve Boğazlar hakkında söylediği sözleri Von Zimmermann'a tekrar ettiğimde, Avusturya Hariciye nazırının görüşlerini istihzah bir lisan ile red'ederek, dedi ki : «Fransızların maneviyatı bozulmuştur. Yakında sulh arzusunda bulunacaklarını duyacaksınız. Ruslar, her ne kadar Przemysl cephesinde ilerilemişler ise de, oraya sevk'ettiğimiz kuvvetler, rusları gerisin geriye püskürterek mağlup edecektir. Diğer taraftan, tahtelbahirlerimiz hayli büyük işler başarıyorlar. Sulh masası başında, menfaatlerimizi ve arzularımızı behemehal is'af ettireceğiz. Bunun husul bulması için sabır ve metanet lazımdır. Memleketinizde, muharebe aleyhinde bir takım ceryanlar bulunduğunu işitiyorum. Bu ceryanlara bir nihayet verileceğini ümit ederim. Şayanı teessüftür ki, sizde askeri rical ile sivil devlet adamları arasında ihtilafı fikir devam edip duruyor. Bu ise vahim âkibetler tevlit edebilir, zan'ediyorum. Bunu ortadan kaldırmak için bir çare düşünmek lâzımdır. Bütün bu kuvvetlerin fevkinde, âdil fakat demir bir el ile idareyi eline alacak yüksek, mukaddes bir kuvveti, şimdilik sizde göremiyorum (1). Şurasını da unutmayınız ki, Türkiyenin yükselmesi Almanyanın maksat ve emellerine ve aramızdaki karşılıklı menfaatlere uygundur.»

Müsteşar, çok samimi bir lisan kullanıyordu. Kendisine, hulasaten bir cevap verdim; harpten ve harici işlerden bahs'etmiyerek, dedim ki : «Memleketimizde askeri rical ile sivil devlet adamları arasında anlaşmamazlıklar bulunduğunun farkında değilim. Her yerde olduğu gibi, ufak tekef hâdiseler zuhur edebilir. Fakat bunların devlet bünyesi üzerinde bir tesiri olamaz. Yeter ki, harpten galip çıkalım ve yakın bir zamanda sulha kuvaşalım.»

Zimmermann, bu ziyaretimi iade ettiği gün, rusların, Karpat cephesinde, alman mukavemeti karşısında mağlup olarak, birçok esir bıraktıklarını müjdeledi.

(1) Alman Hariciye Müsteşarı bu sözlerle Beşinci Sultan Mehmedin zaafini kastediyordu.

Berlinde kaldığım iki hafta içinde, Almanyanın harici işle-
rile ve bilhassa Şark işleriyle alâkadar birçok şahsiyet ziyare-
time geldiler Dahili idaremize ait işleri pek yakından tâkip et-
tiklerini ve her türlü teferrüatı bildiklerini hayretle gördüm.
Berlinden Karlsbad'a gelerek, burada tedavi müddetimi, dol-
durduktan sonra, Peşteye avdet ettiğimde, beni, gene dostum
Rakowsky karşıladı. Onun delâletile, Parlamento binasında gi-
derek, Başvekil Kont Tiza'yı ziyaret ettim. Müttfikimiz olan
memleketlerin devlet adamları arasında en ziyade dikkatimi
celb'eden bu zat olmuştur.

Kont Tiza, hakikati olduğu gibi söylemekten çekinmedi ve
dedi ki: «Harp karanlıklar içindedir Şimdiden peygamberane
bir kehanette bulunmak kabil olamaz. Galip gelsek bile, gele-
cek nesiller bunu bir muvaffakiyet sayamıyacaktır. Zira, harp
dolayısıyla yükleneyeğimiz yük o kadar ağır ve bırakacağımız
boşluk o kadar derindir ki, bunu doldurabilmek için aradan
birkaç nesil geçecektir.»

Türkiye hakkında ortaya bir fikir atmaktan çekinerek, yal-
nız bir sual sormakla iktifa etti. «Türkiye halkı, harbi, acaba
nasıl karşılıyor?» dedi.

«Bir kere girdikten sonra, şimdi artık söyliyecek bir şey
kalmamıştır. Türkiye halkı her türlü mahrumiyetlere katlanıyor
harpten muzaffer çıkmak için elinden geleni yapıyor.» dedim.

Peştede bulunduğum müddet içinde, Nemzeti Klübüne de-
vama dâvet olundum. Burada, macar ricali siyasisesi ve birçok
asilzadeler ile tanıştım. Bu sayede harbin muhtelif safhaları ve
müttfik memleketler arasındaki arzular hakkında bir fikir sa-
hibi olmam mümkün oldu.

Macar devlet ricalinden Kont Apponi, harbin gidişinden ve
almanların hareket tarzından acı acı şikâyet ediyor ve bu fikri-
ni, « Almanların, Türklere ve Macarlara ettikleri vaidlere dürbü-
nün ters tarafı ile bakmak doğru olur » sözleriyle belirtiyordu.

Birgün, beni muhteşem evine dâvet eden muhalif fırkaya
mensup Kont Karoli, şunları söyledi: «Memleketimin mukadde-

ratını, amanların emellerine göre sürüklenip gitmekten korumak için, yenil bir parti kurdum. Emelim, almanlardan ayrı bir sulh için zemini hazırlamak ve hükûmet üzerine tesir yapmaktır. Siz de, memleketinize avdette, buna yakın bir şey yapmalısınız. Hep beraber, İngilizlerle temasa gelmeliyiz. İcap ederse, macarlarla türkler, İngilterenin tarafına geçmeliyiz.» (1)

Bu meyanda, Avusturya Hariciye Nazırı Kont Andraşiyi (2) de ziyaret ettim. O da, şu fikirleri ileri sürdü: «Sulhu temin etmek için çareler düşünmek zamanı gelmiştir. Türklere karşı derin muhabbetim vardır. Babanızın hâtırasını yüksek tutarım. Macarlarla Türkler bir olmalı ve sulh yolunu aramalıdır. (3)

Macaristandaki temaslarım neticesinde, memleketin başında bulunanlarda, harbin sonuna dair hiç bir ümit kalmadığı neticesine varmış bulunuyordum. Müstakil düşünenler ayrı sulh istiyorlar, hatta buraya varmak imkânlarını arıyorlardı. İstanbula döndükten sonra, Tal'at beyin beni aradığını ve Sirkeci'deki yazıhaneme uğradığını haber aldım. Ertesi günü, telefon ederek, akşama beni İstanbul klübünde bekleyeceğini bildirdi. Klüpte karşılaştığımız zaman, büyük bir samimiyet göstererek, Viyanadan kendisine gönderdiğim istifanemeyi cebinden çıkararak: «Bunun lakırdısını bile duymak istemiyorum» diyerek istifanamemi gözümün önünde yırtıp attı. Sonra, Avrupanın halini sordu. Gördüklerimin, işittiklerimin hepsini anlattım ve neticede: «Mademki benim meb'us kalmamda ısrar ediyorsunuz, Viyanada bana ve Avusturya Hariciyesine karşı yapmış olduğu muameleden dolayı ve Sefaret imtiyazı altında bir takım ticaret

(1) Kont Karoli muharebeden sonra, Bolşevik hareketleri sırasında. Macaristanda ihtilâl çıkarmış, fakat, neticede, Amerikaya firar etmek zorunda kalmıştır.

(2) Avusturyanın meşhur Hariciye Nazırı Kont Andraşidir oğludur.

(3) Oldukça uzun süren bu muhavere arasında Viyana Sefirimiz Hüseyin Hilmi Paşanın ticarete olan inhimakinden dolayı, hükûmetin şerefine nakise getirmiş olmasından, yerine başka birinin tâyin edilmesini tavsiye etmişti.

işlerinin devamını men'edememesinden maada, bunlara önyak olması dolayısıle, Hüseyin Hilmi Paşanın vazifesine nihayet verilmesine karar vermelisiniz» dedim. «Zira, Kabinede Nazır bulunmuş macar devlet adamlarından Kont Andraşi, Sefirin bu gibi ticari muamelelerinden acı acı bahs ile Devletin şeref ve haysiyetini muhafaza etmemiz lüzumunu belirtiyor Eğer Hüseyin Hilmi Paşanın vazifesine nihayet vermezseniz, ben, Mecliste bir takrir vereceğim ve Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi beyi millet kürsisinden suale çekeceğim.»

Tal'at bey, Sefirin değışeceğine dair sureti kat'iyede beni temin etti. Bir müddet sonra, büyük sair merhum Abdülhakhamit bey, beni görmeğe gelerek, şunları söyledi :

«Hüseyin Hilmi Paşa teşebbüslerinizi`duymuş, azil ihtimalinin önüne geçmek arzusuile, istifasını göndermiş bulunuyor. İhtiyar imperator ölüp yerine genç İmperator Şarl geçince, Hüseyin Hilmi Paşa Sadrazama bir telgraf çekmiş, «Yeni İmperator'a vadamemi ne zaman vereyim ?» diye sormuş. Tal'at Paşa bundan bir şey anlamamış, telgrafı, o sırada yanında bulunan Maliye Naziri Cavit beye göstermiş. Cavit bey de, «Evet, doğrudur. İstifa edeli bir aydan fazla oldu. Fakat istifa bana hitaben yazılmış olduğundan size göstermedim, sakladım demiş. Bunun üzerine Tal'at Paşa : «İstifasını kabul etmiyorum, Sefirliğini muhafaza etsin» diyerek Viyanaya da o yolda emir verdimiş.

Abdülhakhamit bey bu malûmatı bana mahrem olarak anlatınca, hayretten, kendimi alamadım. Talat'ın bana verdiği kat'i vaadi unutmuş olduğuna hükm'ederek, hatırlatmak üzere, akşam, İstanbul Klübünde vak'ayı kendisine anlattım ve vaadinin nerede kaldığını sordum. Tekzip etmedi, yalnız, bu haberleri nasıl öğrendiğimi anlamak istedi isede, bütün ısrar ve ricalarına rağmen menbaini söylemedim, ve hareketine teessüf ettiğimi söylemekle iktifa ettim.

Tal'atı çok severdim. Memleketin bu felâketli günlerinde şahsi bir mes'ele üzerinde daha fazla durmak istemediğinden,

Hüseyin Hilmi Paşa hakkındaki mûhakaşanın arkasını bıraktım. Zaten, evvelce, Sultan Hamit ile İttihat ve Terakki Cemiyeti arasında işini yürüten bir adamdan memlekete hizmet beklemek hatâ olacağı gibi, Sefirliği zamanında Devletin menafii Viyanada müdafaa edeceğine inanmak da, bu Cemiyetin irtikap ettiği hatâlardan biriydi. Fakat, Cemiyete mensup Cavit gibi bazı kuvvetli dostlarımın himayesinde, Hüseyin Hilmi Paşa da muhafazayı mevki ve servet edebilmişti.

Harp devam ettiği müdditçe, memleketin dahili işleri çok bozulmuştu. Herkes müşteki, açlık ve yoksulluk yüzünden halk çok ızdırıp içindeydi. Buna mukabil, halkın ızdırabını bir ticaret matahı haline koyanlar, vagon işleri çevirenler, ihtikâr yollarına düşenler çoktu. Memleketteki mahdut nakliye imkânlarının, hususi istifadelerini ariyanların ellerine düşmesine müsamaha edilirken, ordular bozuluyor, açlık neticesi, neferler dağlara dağılıyordu.

Bu sıralarda, birgün, Sadrazam Tal'at Paşayı görmek için Babı Âliye gitmiştim. Yanında, Bern Sefiri Fuat Selim bey vardı. Ahvalin fenalığından uzun uzadıya bahs'ettim. Ayrı bir sulh yapılmasını, bu suretle acele etmek lazım geldiğini, başka çare kalmamış olduğunu söyledim. Fuat Selim bey, bu açık sözlerimden çok memnun kaldı. Fakat, Tal'at Paşa, sulh bahsine pek temas etmek istemedi. Halbuki, bilahare, Poincarré'nin hâtıralarında okuduğum ve bundan evvelki sahifelerde kısmen bahs'ettiğim malûmat göstermişti ki, Tal'at Paşa daha bir sene evvel ayrı sulh düşünceleriyle meşğul olduğu halde teşebbüsleri bir netice vermemişti.

İttihat ve Terakki liderlerinin bu gibi teşebbüs ve düşüncelerine evvelinden vakif olmak, benim için imkân haricinde bir şeydi. Harbin korkunç safhalarını, herkes gibi, ben de harıçten görüyordum. Memleketin mâruz kaldığı tehlikelerin bana telkin ettiği düşünce ve endişeleri Meclisi Meb'usanda ifadeden geri durmuyor, tenkit vazifemi yapıyordum.

Birçok şehirlerimizin düşman eline düştüğü hakkındaki haberleri ne zaman bahis mevzuu etsem, sözlerim hükümet namına resmen tekzip ediliyordu. Bağdadın düşmesi, Kafkas cephesindeki felâket, Süez Kanalindeki hezimet, memleket için birer kara destan ve gayri kabili tamir beliyelerdendi. (1)

Yalnız Çanakkale Cephesi, İtilaf Devletlerinin koca ordularını mağlup etmiş, mütiş zırhlılarını kaçırmış, neferat ve zâbitan, gökten yağan ateş ve demir tufanına karşı çıplak göğüsleriyle mukabele ederek, Avrupaya, Türkün en parlak en yüksek devrelerindeki şecaat ve besaletini bir kere daha teslim ettirmişti.

Çanakkalenin mukavemeti sayesinde kazanılan şeref ve itibar, mânen ezilmemize mâni olmuş ve kendi varlık ve kudretimize olan itimadın büsbütün kaybolmamasını temin etmişti. Harbin en karanlık günlerinde bile, Çanakkalenin müdafaası, bir tek aydınlık nokta olarak kalblerimizi aydınlatmağa yaramıştı.

Tal'at beyin Sedareti

Memleketi bekliyen korkunç akibet, gittikçe açık bir şekilde beliriyordu. Mukadderatı daha sıkı bir elde tutmak ümidile, Sadarete bir değişiklik hazırlanmıştı. Prens Sait Halim Paşa yerine, Tal'at Paşa Sadrazam oldu

Tal'at Paşanın, hernekadar tahsili noksan idiyeşe de, muktedir ve yüksek kaliteli bir devlet adamı idi. Her şeyi çabuk kavıran, zeki, hamiyetli, vicdanı pâk ve temiz bir zattı. Hiç bir zaman büyüklüğe kapılmaz, sadeliğini ve neş'esini muhafaza eden bir karakteri vardı, tevazuu, âdeta bir zevk sayardı; hükûmeti şahsiyeden de zevk almazdı. Memlekete hizmet etmiş

(1) Hele ulu orta kanunların neşri, Devlet idaresini felce uğratiyordu. Bu yüzden sükûtunu ihlâl mecbur oldum, ve 36 ncı maddenin tâdilini istedim.

tarihi simalara büyük hürmeti vardı Bana, birkaç defa, Sadaret Sandalyesini gösterek, şu sözleri söylediğini hatırlarım : «Bu sandalyeye oturmuş olan büyük adamları hatırladıkça kendimden utanıyorum.»

Tal'atın bir zâafı vardı O da, sırasına göre, komitacı, sırasına göre de devlet adamı görünmesi idi ki, bir gün, kendisine ahvalin fenalığımdan bahsettiğinde, bana, «İstikbalin elbetteki karanlık birçok tarafları vardır. Günün birinde hangi duvar dibinde veya hangi sokak ortasında can vereceğimi bende bilmiyorum» demişti.

Ugradığı elim akibeti haber aldığım zaman, bu sözlerini hatırlamış ve bu hissi kablelvukua hayret etmemek elimden gelmemiştir

Harbin ikinci senesinde, Tal'at Paşa nufuzunu kaybetmiş bulunuyordu. Yalnız, İttihat ve Terakki Umumi Merkezinde, henüz dayanabilecek bir kuvvet buluyordu. Enver şimalde, Cemal cenupta hâkimdiler. Bunların nufuz sahasına karışmak imkânı yoktu. Tal'at, ancak sür'ati intikali ve zekâsı sayesinde ortalığı idare edebiliyordu. Meclisi Meb'usanın yardımına dayanarak, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşanın nufuzunu elinden almağa çok çalışmış, fakat Enver Paşanın mukavemetini yenmek mümkün olamamıştı. Memleketin ve bilhassa İstanbulun iâşe işlerine, askeri tarafına karışmamak şartile, her nekadar Kemal bey (1) memur edilmiş idiyse de, o da, türk zengini yetiştireceğim diye, kendi elile dehşetli bir sui'istimal kapısı açmıştı.

Meb'usan Meclisinde, Divaniyeyi temsil ettiğimden, İrak intihap dairelerini temsil eden diğer meb'uslarla beraber sık sık toplanır ve İrakın büyük bir kısmının, düşman işgali altına düşmesini hükümetin saklamasından müteessir olarak, hakikati meydana çıkarmağa karar vermiştik. Bir gün, hep birlikte, o sırada

(1) Kemal bey (Kara Kemal) hamiyetli bir zat olup ittihat ve terakkinin en nufuzlu âzalarında biriydi. Bilahare müntehiren vefat etmiştir.

Dahiliye Nazırı olan Tal'at beyi ziyarete giderek, Bağdadın sukûtu hakkında kendisinden malûmat talep ettik. Tal'atın teşebbüsü üzerine, Enver Paşa Meclise gelmeğe ve İrak dairelerini temsil eden meb'uslara izahat vermeğe razı oldu. Bu toplantıda Tal'at da hazır bulunmuştu. Enver Paşa, bana hiddetli hiddetli bakıyor ve Tal'at, ikide bir, aramıza girmek suretile bir hâdisi çıkmasının önüne geçmeğe çalışıyordu.

Sonradan haber aldığıma göre, Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, tenkit ve teşebbüslerime çok kızarak şahsen bana karşı hiddet ve şiddet göstermek niyetiyle Meclise gelmiş. Tal'at beyin toplantıda hazır bulunmasının, ve fren vazifeşi görmesinin hikmeti de bu imiş. Enver Paşa, yüzüme karşı şiddet göstermeğe meydan bulamayınca, Meclis Reisi Hacı Âdil beye içini dökmüş ve hakkımda ağır ittihamlarda bulunmuştu. Hacı Âdil bey bunları bana tebliğ ettiğinde cidden çok müteessir olarak, Enver Paşaya şu mektup yazdım.

Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa
hazretlerine.

Meclisi Meb'usan Reisi Hacı Âdil bey, Kutulamarenin düşmüş olduğuna dair ecnebilere beyanatta bulunmuş olduğumdan ve bu gibi askeri mes'elelerin ve hele böyle asılsız bir şayanın ilânı münasebet almadığından bahs ile, kendisine söyleniğiniz sözleri dün bana hususi bir şekilde bildirdi.

«Kut düşmedi. Bu havâdis yanlıştır. By gibi şeyleri söylemek münasip değildir» yollu bir ihtarınıza muhaptap olabilirim, fakat. «Ecnebilere söyledi» şeklinde bir söz kabul ve olmayan bir şeye karşı sükût etmek benim için mümkün olamaz. Müttefiklerimizden maada memleketimizde ecnebi olarak, serbest başka kim vardır? Onlar da ahvali sizin kadar iyi bilirler.

Memlekete bağlılığımın derecesi herkesçe malûmdur. Sizin bunu herkesten iyi bilmeniz iktiza eder. Bu memleketin en ufak parçasını tehlikede görmek, beni son derece müteessir eyler. Buna inanmanızı dilerim.

Biliyorum ki, bu şehirde pek çok müfsitler, birçok ahlaksız adamlar var. Bunlar, vaki olmayan şeyleri uydururlar ve yayarlar. Nâmus ve haysiyet sahiplerine tecavüz için, klüplerde, ötede beride, vesile ve imkân ararlar. Tekrar ettiğiniz sözler onların marifetidir. Aralarında sizin de himaye ettiğiniz bir iki kişi de vardır.

Benim, özüm gibi sözüm de doğrudur. Harbiye Naziri olmadan beni nasıl biliyorsanız, gene öyle bilmenizi rica ederim. Vatanın sahili selâmete çıkması için ne yapmak lâzımsa onu yapmanızı ve muvaffakiyetinizi candan dilerim. Bunun haricinde ne bir emelim, ne de bir maksadım vardır.

Ortaya bir ecnebi kelimesi karıştırılması, Zatı devletinize şu uzun izahatı vermeğe beni mecbur bıraktı.

Hörmetlerimi takdim ederim.

27 Kânunu Sani 332 (1916)

ALİ HAYDAR MİTHAT

Hâtıratımı yazdığım sırada, bir hakikat üzerinde biraz durmak isterim. İttihat ve Terakki Cemiyetine karşı selâmeti devlet ve millet hâtırasına hörmeten ne kadar taraftar olmuş isem, onlar tarafından, bu hissimi takdir edici hiç bir mukabele görmedim. İhtimal, kendilerine karşı olan tenkitlerim, itirazlarım buna sebebiyet vermiştir. Bana karşı besledikleri hissiyatın derecesini şu vak'a daha iyi gösterecektir.

Bir gece, İstanbul klübünde, ahbaplarımdan Celâlettin Arif ve Ahmet Fazlı beylerle otururken, gece yarısına doğru, evlerimize gitmek üzere kalktık. Yolda, Pera Palas'a gireceğim sır

da, kapının önünde, askeri bir otomobilin beklemekte olduğunu gördüm. Yanımda bulunan zevata, bunun bir hikmeti olduğunu, ve vakitsiz otomobilin otel kapısı önünde bulunmasının iyiye alâmet olmadığını söyledim. Bu iki zat, sözlerime inanmadılar. Ben ise, tahkikata giriştim. Öğrendiğime göre, İstanbulu müdafaa memur olan Alman Generali karısını otele getirmiş, ertesi günki ekspresle Berlin'e gönderiyormuş. Derhal, vahamet bütün ehemmiyetle gözümün önünde tecessüm etti. Bir çok tesebbüsat ve tahkikattan sonra, öğrenebildim ki, Çanakkaleden düşman gemileri geçtiği taktirde İstanbulun müdafaası düşünlüyormuş. Hatta, İstanbulu müdafaa edecek General bile tâyin edilerek, asayişini temin edecek zevat intihap olunmuşmuş. Biri, Padişahın, diğeri mahlu hükümdarın rükûblarına mahsus birer tren hazırlanmış, hazine çoktan Eskişehir sevk'edilmiş, teveccühe mazhar olan bazı zevat, birkaç gün evvel haberdar edilmiş, hattâ İstanbul meb'usu Şefik bey Eskişehir bile varmış. Benim ise bunların hiç birinden haberim yoktu. Taaccüp ve infî'al içinde Tal'atı görmek istedim. Hâdisenin benden neden saklandığını sordum. «Sana son dakika ihbaratta bulunacaktım» dedi.

«Bu sözüne inanmak için, son derece safdil olmak lazım gelir» cevabını verdim.

Avusturya İmparatorunun İstanbulu ziyareti

Cihan harbine ait hâtıralarım arasında Avusturya İmparatoru Şarl'ın, Beşinci Sultan Mehmedi ziyareti münasebetile burada, Dolmabahçe Sarayında verilen bir ziyafetten de bahsetmek isterim. Bu ziyafete meb'uslardan Fethi bey, Mithat Şükürü bey ve ben dâvetli bulunuyorduk.

İmperator, İstanbula, Hariciye Nazırı Baron Buryan ve Avusturya Macar asilzadelerinden mürekkep parlak bir maiyetle beraber gelmişti. Bütün bunlar, hanedan âzası, vükelâ da hazır olmak üzere, Dolmabahçe Sarayının salonlarından birinde toplandılar.

Garip bir tesadüf eseri olarak, burada eski Hidiv Abbas Hilmi Paşa ile karşılaştım. Büyük bir samimiyetle ellerimi tuttu ve Maliye Nazırı Cavit beye dönerek, maziden bahs'etmeye başladı. Aramızda çok acı hâtıralar vardı. Hidiv bunları birdenbire intikâl edememişti. Fakat, bir iki dakika sonra, bir sinema şeridi gibi zihninden geçmeğe başlayınca, yavaş yavaş ellerimi bıraktı ve yanımdan ayrıldı.

Biraz sonra, yemeğe çağırılmış olduğumuzdan, sofrada teşrifatçılar tarafından tâyin olunan yerlerin önünde durmuş Hükûmdarların gelmesini bekliyorduk. Sofra, at nalı şeklinde tanzım edilmişti. Beşinci Sultan Mehmet yolunu şaşırarak at nalının iç tarafına doğru yürüdü. İmperatorla İmperatoriça da, kendisini tâkibe mecbur oldular. Koşup yetişen teşrifatçı doğru yolu göstermesi üzerine, birdenbire dönen Sultan Mehmet, rahatsızlığı dolayısıyla müvazenesini muhafaza edemeyerek düşecek oldu. İmperator ile İmperatoriça kollarına girerek, sukutüne mâni oldular. (1)

Bu manzara, orada bulunan bizler için, teessür uyandıracak bir haldi. Yanımda bulunan İmperatorun Seryaveri ve karşıma tesadüf eden İzzet Paşa ile beraber teşrifatçının hatâsını tenklit ettik. Bu sırada, gözüme Vahdettin ilişti. Padişahın sendelemesi pek hoşuna gitmiş olacaktıki, derin bir hazla tebessüm ediyordu.

(1) Sofrada Avusturya İmperatoru, iyi bir fransızca ile, bir nutuk söyledi. İttifakımızın kıymetinden, Türk askerinin şecaatinden bahs'etti. Beşinci Sultan Mehmet ise fransızca bilmediğinden, türkçe olarak cevap verdi.

Yemekten sonra, büyük Taht salonuna indik. Bu sırada, birer birer diğer dâvetliler de gelmeğe başladılar. Hükûmdarlar, Avrupada olduğu gibi, dâvetlilerin arasında dolaşmadılar, bir tarafa çekilerek, icap edenler, sureti mahsusada kendilerine takdim edildi.

Bu arada Cemal Paşaya da tesadüf ettim. Paşa pek hiddetliydi. Sebebinî sorduğumda, şöyle anlattılar : İmperator, Enver Paşaya büyük bir nişan vermiş ve Cemal Paşayı ayrı tutmuş; hiddetinin sebebi de bu imiş.

Tal'at Paşa ne yapıp yapıp, Cemal Paşaya da mühim bir nişan temin ederek, dâvet gecesi boynuna geçirtti.

Demokrasi olduğunu iddia ettikleri bir hareketin başında gidenlerin, bir nişan mes'elesine bu kadar alâka göstermelerine hayret etmekten kendimi alamadım.

Taht salonunum o geceki manzarası hakikaten pek parlaktı; koca salon, binlerce elektrik ampülü ile donatılmıştı.

Gece yarısına doğru, İmperator gitmeğe hazırlandı. Dâvetliler iki sıra oldular. İmperatoriçanın bir tarafında Sultan Mehmet, diğer tarafında İmperator olduğu halde geçtiler. Beşinci Sultan Mehmet, kılıcını kucaklamış, alnından terler akıyordu. Yanımdan geçerken: «Ali Haydar bey, ne günler görüyoruz...» dedi. Sultan, bu kadar merasim, bu kadar tantana arasında büsbütün yorgun ve halsiz düşmüştü.

Salonun denize nazır kapısı açılmış, ay ziyası denizin üzerine aks'etmiş, Sarayın rıhtımına, Sultanlara mahsus olan köşklü büyük kayak yanaşmıştı. İmperator, Sultan Mehmete vedâ ile kayığa binerek Sirkeciye geçti ve orada hazır bulunan hususi tirene rakiben, memleketine müteveccihen hareket etti.

Avusturyanın son nefesini vermeğe hazırlandığı bu günlerde, Habsburg Hanedanının son mümessilinin Dolma Bahçedeki hali, bugün, aynen gözümün önünde canlanıyor.

Avusturya İmperatorunun İstanbulu ziyareti sırasında teş-

rifat işleri de epeyce aksamıştı. Sultan Mehmet, bir geçit resmi ne yirmi dakika geç gelmiş olmasından dolayı, çıkan hâdiseyi, Tal'at Paşa, kendisine mahsus hazırcıvaphıgile atlatmağa muvaffak olmuştu.

Geçit resmi günü hava çok sıcak olduğundan, Tal'at, üzerinde giydiği üniformanın verdiği sıkıntı ile, bir tarafa çekilmiş, biraz nefes alırken, Avusturya Saray Nazırı karşısına dikilerek, sert ve haşin bir tavırla:

«İmperatorumuz program haricinde kekletiliyor, bunu protesto etmeğe geldim» demisti.

Tal'at Paşa, hiç telâş etmeden, Nazırı yanına oturarak, büyük bir sır tevdi eder gibi, kulağına doğru eğilerek :

«Siz, bize, program, Alman İmperatoruna yapılan programın aynı olsun demediniz mi?... Almanya İmperatoru yarım saat beklemişti. Avusturya İmperatoru hakkında da aynini tekrar etmek icap ederken, müddeti yirmi dakikaya indirdik.. Almanlar, bu farkı duyarlarsa çok kızacaklardır... Sizler, almanlar gibi aksi ve haşin adamlar değilsiniz. Çok rica ederim, programda Avusturyahılar leyhine bir fark yapıldığını kimseye duyurmayınız. Boş yere bir mes'ele çıkarmağa kalkışırılar» demişti.

Bu kurnazlık karşısında, Saray Nazırı, ne diyeceğini şaşır-mış, şaşkın şaşkın Tal'at Paşanın yüzüne baktıktan sonra, sadece, Allahismarladık diyerek yanından ayrılmış.

Tal'at ve Enver Paşalar

1908 ihtilâhinde büyük bir azim göstermiş ve bir inkilâp vücuda getirmiş olan İttihat ve Terakki Cemiyetini idare edenler içinde, namuslu ve değerli birçok zevat vardı. Tal'at, Enver, Cemal Paşalar ve Hayri beyler gibi zevatın hamiyet ve hissiyatı vataniyeleri her bir şüpheden âzâdedir. Netekim, Enver Paşa, Balkan hezimetinden bir sene sonra, Çanakkale har-

bini başararak, dünyayı hayrette bırakacak bir ordu yetiştirmek hususunda hârikalar göstermişti. Fakat, bunlar, cesur, fedakâr ve hamiyetli olmakla beraber, vücuda getirdikleri inkilâbı tecrübesizlikleri yüzünden idare edememeleri, yapılan tarihi hatâları ortadan kaldırmağa kifayet etmez. İmperatorluk zamanında bile, büyük adamlarımızın, şüphe yok ki, birçok tarihi kusurları vardı. Bunları görmemek ve tenkit etmemek mümkün değildir. Fakat, beri taraftan da İttihat ve Terakkinin ettiği hizmetlere mukabil, yüklendiği tarihi mesuliyetler vardı. Bu bir hakikattir. Hâdiselere vatani bir ölçü ile bakan bir adam, bunu asla inkâr edemez.

Vatani zaviyeden tabii saydığım tenkitlerde bulunurken, hiçbir zaman, şahsi bir emel veya ihtirasa tâbi bulunmadım. Zira, tarih ölçüsünde, takas denilen şey yoktur. Hizmetin ve kusurun ayrı ayrı hesap edilmesi bir zarurettir.

Harbin üçüncü senesinde, Enver Paşanın nufuz cephesile, Tal'at Paşa arsındaki aykırılık oldukça belirmişti. Anlatacağım şu hâdise, vaziyeti aydınlatmağa hizmet edebilir:

Bir gün, bir vesile ile, Harbiye Nezaretinde Behiç beyi ziyarete gitmiştim. Odasında bazı kumandanlar da vardı. Bizi, birbirimize tanıştırdıktan sonra, söz umumi vaziyet üzerinde açıldı. Hazır bulunanlardan biri, şöyle bir fikir ileri sürdü:

«Meclisi Meb'usan lüzumsuzdur Sedaret makamı mânasızdır. Millet ancak kırbaçla yürütülebilir. Doğrudan doğruya, Enver veya Cemal Paşalardan biri Sadrazam olmalıdır.»

Ortada şiddetli bir münakaşa kapısı açılmıştı. Ben de söze karışarak:

« Hele Rusyanın halini gördükten sonra, bir milletin kırbaçla idare edilemeyeceğine ve kırbaçla idare olunan bir millettten hayır beklenemeyeceğine hükm'etmenin zor olacağını, Enver veya Cemal Paşalardan birinin Sedareti daha iyi idare

edeceklerine, iptidadan hük'm'edilemeyeceğini ve bunun, ne-icesinin, Avrupada diktatörlük denilen keyfi idare olacağını anlatmak isterim» dedim.

Bu sözlerden sonra, Behiç beyle ve odada bulunanlarla vedâ ederek, büyük bir teessür içinde oradan ayrıldım.

İstanbul Klübüne geldiğimde, Mithat Şükrü ve Polis Müdürü Bedri beyleri burada buldum. Beni infial içinde görünce, sebe-bini sordular.

«Ne olacak» dedim. «Bu memlekette hükûmet sahipsiz, idare dümensiz kalmış.»

Mithat Şükrü bey beni sinirlendirecek bir adam veya hâ-dise ile karşılaştığıma hük'ederek, yanımdan ayrıldı ve bir iki dakika sonra avdet ederek, Tal'at Paşanın oturduğu bilardo odasına çağırıldı. Çok sinirli bir halde bulunduğum için, ken-dimi tutamamak düşüncesile, gitmek istemedimse de, Tal'at Paşa, bir şey söylemeden, Mithat Şükrü beyi yanına alarak klüpten çıktılar. Biraz sonra, tekrar geldiklerinde, Tal'at Paşa, yüksek sesle beni yanına çağırıldı. Bulunduğu odaya girdiğim za-man, yanında Mithat Şükrü beyden başka bir iki zat daha gördüm. Tal'at bey, benden, yekten şu suali sordu:

«Harbiye Nezaretinde Hükûmete dair duyduğumuz bir şeyden dolayı çok müteessir olmuşsunuz. Mes'ele nedir?»

Cevap vermeden evvel, tereddüt ettim. Tal'at bey sualini tekrar etti.

«Hamiyetinize müracaat ediyorum ve sizden samimiyet bekliyorum,» dedi.

Etrafımdakilere baktım. Tal'at Paşa, Mithat Şükrü beyden başkalarını dışarı çıkardıktan sonra, sualini tekrar etmesi üze-rine, ben de, Harbiye Nezaretinde geçen vak'ayı olduğu gibi anlattım. Benden, Behiç beyin odasında bulunanların isimlerini sordu. Bu sualine cevap veremeyeceğini bildirmem üzerine Tal'at Paşa da, ısrar etmiyerek, dedi ki : «Buna benzer

fikir ve ceryanların bulunduğunu ben de biliyorum. Bu müta-leada bulunan kumandanların hiç birinin, onbeş gün sonra, İstanbul'da kalmıyacaklarını göreceksiniz. »

Tal'at Paşa büyük bir hiddet içinde Klübü terk ile, bilahare yaveri Abdülkadir beyden öğrendiğime göre, doğruca Enver Paşanın yalısına giderek, istifa teklifinde bulunduktan sonra, Hükûmetin istikrarına taraftar olmiyanların İstanbuldan uzaklaştırılması talebinde bulunmuş. Enver Paşa da, müfrit fi-kirlileri cepheye göndermek suretile anlaşmamazlığı hal'etmiş.

Bu hâdisede, Tal'at Paşa, bir dereceye hadar tatmin edilmiş olmakla beraber, Sadrazamın, hariçten zan'edilği gibi, ha-kiki hiç bir nüfuz ve kuvveti kalmamış bulunuyordu. Milletın bütün mukadderatını, Enver Paşa, elinde tutmağa başlamıştı. Aileyi Saltanata intisap edip, damat olunca, tabiatinde halinde haylı bir değişiklik husule gelmiş ve gitgide eski dostlarını din-lemek istememeğe başlamıştı.

Gene bu sırarlada idi ki, *Göben* (1) ve *Breslau* (2) harp ge-milerinin, Çanakkaleden dışarı çıkmak suretile, İngilizlerin nazarı dikkatini bu noktaya celb maksadile, İmros ve civarındaki ada-ları topa tutmalarına razı olan Enver Paşa, her iki harp gemi-sinin torpil tarlaları üzerine düşerek, *Breslau*'un batmasına *Göben*'in de, Canakkaleye, ağır yaralı olarak girmesine sebep olmuştu.

Breslau'un ikinci suvarisi von Heidelberg, bana, bu vak'ayı heyecan içinde anlatmıştı. İcabında İstanbullu müdafaaya yarayabi-lecek olan bu kuvvetlerimizin boş yere tehlikeye atılmalarından dolayı, Enver Paşadan izahat talep etmek ihtiyacını duydum ve buna dair Meclis Riyasetine bir takrir verdim.

İçtima dağıldığı sırada, Reis Hacı Âdil bey, beni odasına çağırarak, şu sözleri söyledi:

«Bu takriri Harbiye Nazırına göndermemde ısrar ediyor mu-sunuz?... Harbiye Nazırının kim olduğunu biliyor musunuz?... Dünya hazinelerini ayağıle itmiş ve bu memleketi istibdattan

kurtarmış bir münciyi sual sormak için nasıl Meclise çağırabilirsiniz?»

Reisin bunları söylemek için kullandığı lisan oldukça sertti Söзlerini hayretle dinledikten sonra, dedim ki: «Meclis Reisinin diğer meb'uslardan hiç bir farkı yoktur. Bizim intihabımızla Reis mevkiine oturtulmuştur. Vazifesi, şu veya bu mes'ele hakkında kendi kanaatine göre nufuz icrasına çalışmak değildir; bizim takrirlerimizi doğrudan doğruya yerlerine sevk'etmekle mükelleftir»

Enver Paşa hakkında hazırlamış olduğum takrire dair, Meclis Reisi ile yaptığım bu konuşmamdan dört gün sonra, Meclis koridorunda karşıma Enver Paşa çıktı ve bana, «Takririnize cevap vermek için geldim» dedi. «Meclisi Meb'usanda siz, Ayanda Ahmet Riza bey, bir türlü bizi rahat bırakmıyorsunuz. Suallerinize aleni mı cevap istiyorsunuz, yoksa hususi mi?»

«Bu sualinizi anliyamadım» dedim.

«Aleni isterseniz, esrarı askeriyedir derim, bir şey söylemem. Yok, eğer malûmat almak ve itminani kalb hasıl etmek istiyorsanız, zırhlıların Çanakkaleden dışarı çıkmaları hakkında size kanaat bahş'edecek şekilde izahat verebilirim.»

Maksadım, Harbiye Nazırını Meclise çağırırk suretile halka gösteriş yapmak değildi. Mademki ortada delaili mukniye vardı, bunları hususi surette öğrenmek de kâfi gelirdi.

Bunun üzerine, Enver Paşa, yalnız meb'usların hazır buldukları bir sırada, şu izahatı verdi: *Göben ve Breşlau*'un Çanakkaleden dışarı çıkmaları, Alman Erkânı Harbiyesinin verdiği karar ile olmuştur. Biz, bu zırhlıları süs diye saklamıyoruz. Almanlar ile olan ittifakımız mucibince, bu zırhlılar batarsa yerine diğerlerini gönderecekleri gibi, torpitolar ve tahtelbahirler için de aynı şartlar mevcuttur. Almanya, harpten sonra, bize mahsus, bundan da fazla deniz kuvvetleri hazırlamak mecburiyetindedir. Bu husustaki ittifak mukavelesini çıkarıp burada okumak münasebet almiyacaktır.»

Dayanamıyarak sordum :

«Batan zırhlı ve torpidoların yerine gönderilecek gemiler harp müddetince mi verilecek, yoksa harpten sonra mı?»

Bu sualim cevapsız kaldı. Meb'uslar verilen, izahatı kâfi görmüşlerdi. Sağdan ve soldan «Yeter!» sesleri aks'ediyordu. En ziyade bağırانlar arasında Lübnan Meb'usu Emir Arslan da vardı. Böylelikle, takririm bir çıkmaza girmişti. Enver Paşa, gitmeğe hazırlandığı sırada, bana doğru dönerek:

«Başka bir sualiniz daha var mı?» diye sordu.

«Kudüs cephesindeki mağlubiyetimiz üzerine, askerlerimiz nereye kadar çekileceklerdir?» diye sordum.

«Mağlubiyetimiz yoktur. Sadece, askeri biraz daha geri aldık. Deniz tarafındaki kısım düşman gemilerinin ateşi altında bulunduğu için cepheyi doğru bir hat haline getirebilmek için böyle hareket etmemiz icap etti» dedi

Karşımdaki ruhî şartlar, daha ileri gitmeme imkân bırakmıyordu. İster istemez sustum.

Çok gariptirki, bu takrirden sonra, Enver Paşa ile olan münasebetim iyileşerek, eski haline avdet etti. Bir gün, Kuruçeşmedeki yalısında oturmuş konuşurken, bana, maksat ve emellerini anlatıyordu ve diyordu ki:

«Behemehal Müslüman birliğini bir noktada toplamak lâzımdır. Buna da Kafkasya ve Türkistan cephelerinden başlamak icap eder. Ancak Vahdeti İslamiyeyi vücuda getirirsek pâyidar olabiliriz.»

Ben, bu gibi fikirlerin şiddetle aleyhtarı olduğumdan, sadece dinlemekle iktifa ettim. Kendi memleketimizin inkişaf ve terakkisini bir tarafa bırakarak, geri kalmış milletleri bize bağlamak gibi hayaller arkasından koşmağı, garip olduğu kadar tehlikeli de buluyordum. Böyle bir yola gitmek, dünya husumetini zorla üstümüze toplamak ve kendi dahili inkişafımız bakımından da intiharı kabul etmek demektir.

Enver Paşa, Napolyonca fikirlerle, *Roland*'ın atına binmiş,

maksatsızca memleket fethini tasarlayan eski zaman şövayelerini andırıyordu.

Zaten, Enver Paşanın yanlış düşüncelerinin tesirleri göz önündeydi. İaşe mes'elelerinde, Enver Paşa ile Tal'at Paşa birbirileriyle nufuz ve rekabet mücadelesine atılmışlardı. Enver Paşa, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşanın her hareketine siper olurken, Tal'at Paşa da, Fırkanın nufuzlu reislerinden Kemal beyi tutuyordu. Bu rekabet arasında, İstanbul'da, her şey çığırından çıkmış, iktidar ve azmle tanınmış olan Cemal Paşa da, Suriyede, istediği gibi harekette serbest bırakılmıştı. Evvelce Ayan arasından ve meb'uslardan bazılarına şüphe üzerine asmışken, bu defa da, meb'us Fariş'ül Huri efendiyi (1), Meb'usan Meclisinin açık bulunduğu bir sırada, tevkif ettirerek, hapse attığını duyunca, derhal arap meb'uslarla temasa geçerek, kendilerine şu teklifte buldum : «Hep beraber bir takrir hazırlayın, altına ben de imzama koyacağım». Cevaben, «Bizim Suriyede emlakimiz vardır. Cemal Paşa, böyle bir takrir verdiğimizizi duyarsa hepimizi mahv'eder » dediler.

Bunun üzerine, Meclis Reisine giderek, kendi imzam altında bir takrir verdim ve bir meb'usun, Meclise danışılmadan ve masuniyeti teşriiyesi nazarı dikkate alınmadan, neden dolayı tevkif edildiğini sordum. Bu sual takririm, Fariş'ül Huri efendiyi kurtarmağa kâfi geldi. (2)

*
* *

Bu sıralarda, memlekette, harp ticareti almış yürümüştü. Mevcut tabii mahrumiyetlere çare bulmak lâzım gelirken, bunların, şunun bunun tarafından ticaret matahı haline getirilmesine göz yumuluyordu. Şüphe yokki İttihat ve Terakkinin harbe ait en büyük suçlarının başında bu müsamaha gelir.

(1) Bilhare Suriye delegeşi olarak Parise gitmiştir.

(2) Bundan dolayı, ba zat, bana teşekkür etmek için, Suriyeden kalkarak, İstanbul'a kadar gelmiştir.

Şeker, gaz, kahve, yağ, pirinç, buğday gibi ihtiyacı zaruriye eşyası, ihtikâr yüzünden, görülmemiş fiyatlara fırlamış bulunuyordu. Mahdut nakliye imkânlarının halkın leyhine kullanılması lâzım gelirken, şunun bunun zenginleşmesi için bir vasıta haline ifrağ edilmişti. Birçokları büyük bir hırsla vagon ve koli ticaretine, zaruri ihtiyaç eşyasına ait ihtikârlara atılmış bulunuyordu. Halkın açlığı ve sağlığı pahasına kazanılan paraların büyük bir kısmı rezilane şekilde sarfediliyor, rastgele israf olunuyordu.

Bir gün, Sipahi Klübünde, Enver Paşaya rast geldiğim sırada kendisine dedim ki:

«Bu memleket, bir hayat memat mücadelesine atılmış bulunuyor. Halkın zararına, şunun bunun vagon ticareti yapmasına nasıl müsamaha gösteriyorsunuz?»

Enver Paşa, açık ve samimi bir ifade ile bana şu cevabı verdi:

«Ben, istisnai olarak, yalnız bir tek adam hakkında böyle bir müsaade verdim. O zaman, işin bu şekli alacağını kestirememiştim. Ankara Valisi ahpabımdır. Çok borçlanmış olduğumu ileri sürerek, 1.000 lira kadar bir para kazanmak üzere, benden bir vagon istedi. Ben de, Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşaya, bu zata bir vagon vermesini söyledim. Ne bilirdim ki, vagonu başka birine satıp 9.000 lira alacak ve bu istisnayı müsaade, birçok kirli sui'istimallere kapı açacaktır!... Fakat, artık şimdi kat'i kararlar almış bulunuyorum. Bundan sonra kimseye vagon verilmiyecektir!»

Ne çare ki, iş işten geçmişti. Enver Paşanın aldığı kat'i kararları dinleyen olmadı. Her gücü yeten vagon alarak, harp ticaretine atıldı ve halkın sağlığı ve memleketin selâmeti hesabına, zengin olmak sevdasına düştü.

Bir gün, Klüpte tesadüf ettiğim Avusturya Ticaret Ataşesi, vagon ticareti hakkında, gûya ilân edilen memnuiyete rağmen, Şirkeci garında 14 vagon şekerin beklediğini haber verdi. Tas-

viri Efkâr gazetesine, 25 Temmuz 1918 tarihile açık bir mektup yazarak, Hükûmetten, bu şekerin sahiplerinin meydana çıkarmasını talep ettim. Mektubum şu yolda idi :

Tasviri Efkâr Gazetesi muhteremesine.

Dünkü Tasviri Efkâr gazetesinde, şeker mes'elesi hakkında bir meb'us aleyhine tâkibatı kanuniye icrasına tevessül edildiğini kemali memnuniyetle okudum. Zannıma göre, şimdiye kadar şayanı esef ve teessür olan bu gibi ahvale karşı ihtiyar olunan ve türlü tefsirata mahal bırakan müsamahaya nihayet verildi demektir. Bu tahmin ve ümide binaendirki, ben de, memleketim için müfit ad'ettiğim şeyleri söylemeğe cesaret ediyorum.

İçine daldığımız ve beşeriyetin üzerinde icra ettiği tahribatı müthişesi, her türlü takdir ve tasavvurun fevkinde olan harbi hazır, bizim de âtimizi tâyin edecektir. Böyle bir bâdireye karşı, herkes yedi iktidarında olan fedakârlığın haddi azamını göstermeğe mecburdur. Bu yoldaki fedakârlığın en büyüğünü ise, bugün, topraklarımızı düşmana karşı kanı ile, canı ile müdafaa eden efradı millet göstermektedir. Bu şeci evladı vatandır ki, şu dakikada, memleketin saadet ve selâmeti uğuruna serhadlerde hayatlarını demir ve ateş tufanı altında ifna ediyorlar.

Fakat, acaba bu vazifeyi vataniye yalnız bu fedakârlara mı inhisar etmelidir ? Düşmanın mukabelesine gitmekten kurtulanlar, bidayeti harpten beri ne yaptılar ?... Fedakârlığa benzer bir şey yapmak şöyle dursun, nezaketen ihtikâr namı verdiğimiz öyle şekavetlere saptılar ki, bunların yüzünden, sokak ortalarında aç kalan kadınlara, çocuklara tesadüf olunuyor, maişetini temin edemeyen memurin görünüyor Memlekette akaliyeti

teşkil eden bu zümreyi muhtekirin nazarında, vatan mahv' olmuş, ahali açlıktan ölmüş, istiklâli milli payimal edilmiş, bunların hiç birinin ehemmiyeti yoktur. Onları, meşğul eden cihet, cem'i nokut, sefahatle imrarı hayat, zarureti umumiyeden istifade, daha doğrusu, milletin boğazından, kanından ve etinden zengin olmaktır. Bunların tasavvurunca âti muzlim, memleketin ümidi istikbali mefkut, yalnız kendi şahıslarının endişesi vardır.. Bilemem, bu hilkatte insanlar dünyanın hangi noktasını melce itti-haz etmelidirler ?...

Fakat, ben, yevmi mes'uliyeti beklemiyorum; hükûmetten temennim şudurki, kanunen mültezemi ceza olan muhtekirler, zenginler, vazifelerini sui'istimal edenler, derhal teşhir edilsinler. İster meb'us, ister vali, kim olursa olsun, isimleri ilân edilsin!.. Eğer, meb'us ise, Macaristan Hükûmetinin yaptığı gibi, ihraz ettiği millet vekâletinden, sui'istimalinden dolayı, istifaya icbar edilsin ve şu suretle Meclisi Millinin şeref ve haysiyeti muhafaza edilsin. Vali ise, cezayı sezası verilsin. Ancak bu suretledirki, emniyet ve itimadı dahili hasıl olabilir. Meclisi Meb'usanın son ictimalarında bir karar alınmış ve bu karar mucibince Âyan ve Meb'usandan mürekkep bir İlaş Komisyonu teşkil edilmişti. Bu komisyonun iştişareye, nasihate ve ahvali tetkike mezuniyeti vardı. Fakat icrata mezun değildi. Bu zevata, İsmail Hakkı Paşa, vagon almış olanların isimlerini ihtiva eden bir defter irae etmişti. Bugün gazetelerde görülen meb'usun ismi de, o zaman öğrenilmişti. Şimdi, bu Komisyondan soruyorum: Diğer meb'uslar da kanuna muhalif mültezemi ceza bir harekette bulundular mı?... Bulunan varsa, bunlar kimlerdir ?...

Daha bir hafta evvel, İzmire sevk'olunmak üzere bu-
raya 15 vagon şeker celb'olundu. Bunların 14 vagonu,
Alman Komisyonuna ait bir vesika ile gelmişti. Güm-

rük şüphelendi. Alman Komisyonuna telefon ile keyfiyet soruldu. Komisyon, böyle bir siparişte bulunmadığını bildirdi ve şekerler de gümrükte kaldı. Ertesi gün, nüfuzlu bir zatın müdahalesile *Avidor* veyahut *Avigdor* namında birinin delâletile, bu 14 vagon şekere temellük olundu. Tabiidir ki, bu şeker, biçare halka gene 300 kuruştan yedirilecek ve bu muhtekir de, 280.000 lirayı cebe indirecektir. İşte, bura a, Hükûmetin vazifesi, bu nüfuzlu sahtekârı derdest ederek, muhtekiri de cezaya çarptırmaktır.

ALİ HAYDAR MİTHAT

Bu mektubumun Tasviri Efkârda intişarından bir gün sonra, Sirkeçide, Köprülü hanında, Ahmet Şükrü ve Şürekâsı firmasından bir mektup aldım. Altında, Kastamonu Meb'usu Ahmet Şükrü diye bir imza vardı. Mektupta şöyle denilmekteydi :

Divaniye Meb'usu Ali Haydar Mithat beyefendiye.

Bundan, takriben iki ay evvel, Aziz Nuri ve Kâzım Nuri ile Şirketimin müştereken Avrupadan mübayia ettiğimiz şekerlerin 14 vagonu, bayramın ikinci perşembe günü İstanbula vasil olmuştu. Ertesi günü, cuma olduğu ve cumartesi günü de beyanamesi ve gümrük muamelesi itmam edilemediği için vagonların tahliyesi tehhür etmişti. Acaba bugün Tasviri Efkârdaki mektubunuz bu muamelenin bir şekli muharrefi ve hedefiniz de beni mi ihtiva ediyor? . . Siz, belki beni bilmezsiniz, fakat âlem bilir. Benim, yirmi üç sene süren hayatı resmîyedeki harekât ve sekenatım nasıl namuskârane ise, bundan sonra da meydanı ticarete o derece dürüst ve açık olacaktır.

Mektubunuzda, sahtekârlık ve ihtikâra ait isnadat, mahkemenin vaziyet edeceği mertebede serahat peyda edinceye kadar şunu söyleyeyimki, şekerlerimiz *Levant Kontuar* namındaki komisyoncu müessesesinin delâletile ve bir kısmının parası tesellümü mütaakip tediye edileceği için, muamelesi Wiener Bank Verein kefaletile yapılmıştır. Bu da kabili tahkiktir.

Siz bu tahkikatı ikmal edinceye kadar, müsaadenizle, mektubunuzun mukaddematı hakkında size bir iki sual irad edeyim. Diyorsunuzki, (Böyle bir bâdireye karşı, herkes yedi iktidarında olan fedakârlıkların haddi âzamını göstermeğe hamiyeten mecburdur). Bu bâdirede, zati âliniz, haddi âzami bırakalım, haddi asgari olarak ne eseri hamiyet ibraz buyurdunuz. Malûmu âliniz nâsihler âmil olamazlarsa, gülünç olurlar. Gene diyorsunuzki, (Tâcirler milletin boğazından, kanından, etinden zengin oluyorlar, yalnız kendi şahıslarının endişesi var). Tâcirlerin belki böylesi de var, fakat, bunu ne için tamim ediyorsunuz? Herkes sizin gibi düşünse, deyemez mi ki, aileyi muhteremenize intikal eden serveti azime, sülüs asırdan beri, o aileyi müreffehen yaşatmış ve el'an yaşatmaktadır. Nâmı pek büyük olan pederi âliniz, bu serveti sırf böyle şahsi endişe ile milletin boğazından, kanından, etinden biriktirmiştir. Bu bâdirede sokaklarda aç kalan kadınlara, çocuklara bezl'ederek (fedakârlığa benzer) bir şey yapmıyor denmez mi?

Bâki, za'îf mes'eleye dair izahatınıza muntazırım efendim.

25 Temmuz

Kastamonu Meb'usu AHMET ŞÜKRÜ

Şükrü beyin bu mektubuna cevap vermedim, zira, mevzu bahis nufuzlu şahıs bence malûm değildi. Mektubu alıncaya kadar, bu Sabık Maarif Nazırının şeker ticaretine gireceği aklıma bile gelmemişti. Mes'ele, umumun menfaatine taallûku olduğundan, şahsi dedikodularla meşğul olmak istemedim; bu sebepten dolayı da mektubun neşrine de lüzum görmedim. Yalnız, Mithat Paşa hakkındaki fıkra günün münakaşasının haricinde bir şey olduğundan, bunu umumun takdirine havale etmeği düşündü isem de, Şükrü bey mektubun arkasını bırakmadı. Hakaret ile dolu bir de telgraf çekti. Bunun üzerine, bütün mahabereyi gazetelere gönderip neşretmek mecburiyetinde kalarak, kendisine de şu telgrafı çektim :

Kastamonu Meb'usu Şükrü beye

*Tasviri Efkâr*daki mektubum sarihtir. İcrayı nufuz eden zatın ismini bilmiyorum. Bu zatın ismini bulup meydana çıkarmak Devairi Resmîyeye aittir. Menafii umumiyeye mütaallik mes'elelerde şahsiyat ile iştigali mesleğime muğayir bulurum.

30 Temmuz 1334

ALİ HAYDAR MİTHAT

Bu mes'ele de iâşe işlerini mürakabe için kurulan komisyona havale edildi. Komisyonun reisliğine Fethi bey getirilmişti. Şurası dikkate şayandır ki, Ahmet Şükrü bey, şekerlerin hangi komisyoncu ve hangi vasıta ile alındığını yazıyordu, fakat memnuiyete rağmen vagonların nasıl temin edilebildiğini ve bu işin etrafında neler döndüğünü sükût ile geçiştiriyordu.

Şükrü beyin, Mithat Paşa hakkındaki iftirası gazetelerde ve halk arasında pek fena bir tesir uyandırdığından, her taraftan, Şükrü bey aleyhine hücumlar başlamıştı. Ruşen Eşref bey, bu mes'eleye dair *Vakit* Gazetesinde şiddetli bir yazı yazdı. (1)

Sâfi bey de, 10 Ağustos 1918 tarihli *Vakit* Gazetesinde, bu mevzua dair açık bir mektup yazarak, Şükrü bey fena halde hırpaladı.

Sâfi beyin, *Vakit* Gazetesinde çıkan bu açık mektubu, Tıbbiye talebesi arasında derin bir tesir uyandırmıştı. Tıbbiyeliler namına Kâmuran Kenan imzasile, *Vakit* Gazetesine bir de şu telgraf çekildi.

Neşrolunmak üzere, Tıbbiyelilerin matbuata gönderdikleri bu telgraf şöyle yazılmıştı :

« Sabık Maarif Nazırı Şükrü beyin, Ali Haydar Mit

(1) Mithat Paşayı müdafaa ve Şükrü beye hücum yollu olan bu makale «*Vakit*» gazetesinin 17 Ağustos 1918 tarihli nushasında neşredilmişti.

hat beye gönderdiği müdafaa mektubunu okumuştuk. O zaman, Ali Haydar beyin muhterem babalarının Büyük Mithat Paşa olduğunu bilmediğimiz için, bunu, biz, çoktan beri bekletilen ve bütün fenalıkları ve ihtirasları ifşa ettiren meraklı bir hâdise telâkki etmiştik. Fakat ne yazıkki, bir gün sonra, Sâfi beyin mektubu, bize bu acı buhtanın hedefi kim olduğunu öğretti. Hayatında öz canı ile çalışan, hayatını Millet için feci bir surette feda eden o büyük ruhun, şeker mes'elesile olan munasebetini elbet aklımıza getirmedik. Biz, büyüklerimizin heykelini görmek isterken, yabancı milletlerin tarihinde bile bir mevki kazanan bu büyük kahraman, bizim gönüllerimizde hala bir hürmet yeri bulamadı. Fakat, buğünün milliyetperver gençliği, Mithat Paşanın, Demokrasinin ilk kahramanı olduğu kadar, namus ve fazilet sahibi olduğuna da iman eder ve bu tarzdaki neşriyatı serapa buhtan ad'eyler ve Tıbbiyelilerin, Mithat Paşaya olan hürmetlerini duyurmak için bu telegrafın Vakit Gazetesinin bir köşesine her halde geçirilmesini rica ederiz.

Tıbbiyeliler namına
KÂMURAN KEN'AN

Vak'anevis Abdürrahman Şeref bey ile birçok zevat da, gazetelere mektuplar yazarak, Mithat Paşa hakkındaki isnatlarından dolayı, Şükrü beye ağır ithamlarda bulunarak, merhumun hayatının her bir şüphenin fevkinde olduğunu belirtirler.

Şeker mes'elesindeki yolsuzluğu meydana çıkardığımdan dolayı tebrik ve takdir yolunda birçok telgraf ve mektup aldığım gibi, imzası kama ye tabanca olarak atılmış, birkaç tane de tehdit mektubu aldım.

Aldığım mektuplar arasında, Belçikada siyasi hayatta adı tanınmış belçikalı bir doktorun, Yeşilköyünden, fransızca olarak, gönderdiği şu mektup bilhassa şayanı dikkattir :

11 Ağustos 1918

Divaniye Meb'usu Ali Haydar Mithat'a,

Mukaddes ve en derin hürmete lâyük olan babanıza, biri tarafından yapılan iftirayı, nefret ve teessüfle ve büyük bir vicdan isyanile okudum. Büyük Mithat, millî ve vatanî gayreti uğuruna can vermiştir. Meşrutiyetin babasıdır. Bugüne kadar, türkler için hâtırası yüksek tutulması lâzım gelen büyük adamların başında gelir.

Türkiyede, ilk Meşrutiyet ilân edildiği zaman, Belçikada idim. Biz de, umumi intihap esassını kabul ettirmeğe çalışıyorduk. Hükûmet, yüksek maliyecilerin ve emlâk sahiplerinin elindeydi. Bunlar, aleyhimize çalışıyorlardı. Öyle olduğu halde, birçok gayret ve fedakârlıklar sayesinde, 1883 de emellerimizi kabul ettirmeğe muvaffak olduk. O zaman, Belçikada Demokrasi hareketini idare edenler yedi kişi idi. Aralarında, benimle beraber, diğer bir doktor, üç avukat, bir edip, bir de gazeteci vardı. Bugün, bu arkadaşlar arasında, hayatta kalmış olan yalnız ben varım. Babanıza, bize örnek yolu açan hareketini tebrik ve takdir yolunda bir mektup yazmıştık. Bu mektubu, yedilerden biri olan avukat Arnold vasıtasile, tâ Türkiyeye kadar gönderdik. Mithat Paşa, bize teşekkür ve teşvik yollu bir cevap yazdı. Bu kıymetli tarihi vesika, kaybolmaması için, Doktor Sezar Gampin ailesine emanet edilmiştir. Zira, sonraları fırkamız ehemmiyet kesb'etmiş, âzası çoğalmış ve ismi değiştirilmiştir.

Memleketimizde, Meşrutiyet yeniden ilân edildiğizaman, size *Asırlardan beri Parlamento Harekâtı* adlı eserimden bir nusha göndermiş, siz de bana teşekkür etmişsiniz.

Bugün, size tekrar ediyorum. Bu muhtekirlerin alçak-

ça iftiralarına, bu yalancı vatanperverlerin menfaat torbası içinden çıkmayan kirli ellerine, siz cevap vermeyiniz. Bu cevapları, zaten, başkaları veriyorlar. Babanızın fazileti, hususi menfaat sahipleri tarafından vakit vakit iftirâlara uğramıştır. Bu fazilet, bütün münakaşalardan pâk çıkmıştır; bu defa da öyle olacaktır. Yalnız, bakalım yeni idarenizin kanunları bu gibileri cezalandırmak kudretini gösterebilecek mi, yoksa bu gibilere mi hizmet edecektir? . .

Bu hâdiseye, bir cihetten memnunum. Bana gençliği mi hatırlamıştır. O zaman, etrafımda genç ve kanları galeyan eden arkadaşlar vardı. Hepimiz, yarını pembe görüyorduk. Bunun için de, her adımda, hayâllerimizden biri yıkılıyordu. O vakit, terakkinin zorla ve ihtilâl ile olamayacağına ve her şeyin tekâmüle tâbi olduğuna kanaat getiriyorduk. Mithat'ın büyük ismi, bana, her zaman ümitler vermiştir. Toplantılarımızda, konferanslarımızda, azimleri kırılmış, ümitleri kalmamış arkadaşlara kuvvet vermek için, örnek olarak, daima bu büyük adamın adını zikrederdim. Yeni bir mevcudiyete kavuşan Türkiyenin misalini gösterirdim. Büyük sermaye ve emlak sahiplerinin itirazları karşısında, Demokrasi için çarpışırken, Türkiyenin tuttuğu yol, bizim için en büyük ümit ve cesaret menba'î olmuştur.

Sizin medeni cesaretinize hayran olduğuma inanmanızı diler, hürmetlerimi takdim ederim.

Doktor CHARLES KOOLS

14 vagon şeker mes'alesi hakkındaki yazılar ve münakaşalar Kabinayı oldukça hırpalamıştı. İlaş Komisyonu Reisi Fethi bey, İstinaf Müddeyi Umumisi Celâlettin bey, hemen ifademi aldılar. Fakat amme hakları namına hiç bir türlü takibata girililmeye-

rek, sadece, 14 vagon şeker Hükûmete geçti; bu işi çevirmiş olanlar da, halkın boğazından, kanından temin etmeği düşün. düklere yüzbinlerce liralık kârdan mahrum kaldılar.

Meb'uslar arasında, Kabinayı düşürmek fikri çoktan beri yayılmağa başlamıştı. Vaziyete hâkim olarak, sulh akt'edebilecek iktidar sahibi bir kimse aranmaktaydı. Pek çokları, nazarlarını Mustafa Kemal Paşaya (1) çevirmişlerdi. Fethi bey, bu hareketin başında gelenlerden biriydi.

Kabinayı düşürmek için bir tahrir hazırlandı. Reji imtiyazı ve Osmanlı Bankası mes'eleleri ortaya atılmıştı. Bunun üzerine, Kabinenin mevkiî çok müşkül bir duruma düşerek, hesap vermek üzere, Hükûmet Meclise çağırıldı. Herkeste Hükûmetin kendini müdafaa edemeyeceği kanaati hâkimdi. Sadrazam başta olmak üzere, bütün Nazırlar Meclise geldiler. Fakat ictimadan evvel, Kabine âzalarile meb'uslar arasında birçok temaslar olup, propagandalar yapıldığından bu yüzden tahrir sahipleri akaliyette kalarak, Hükûmet mevkiini muhafazada devam etti. Fakat, bu kadar karışıklık içinde mevcut Kabine ile idameyi hükûmet mümkün olamayacağı anlaşıldığından, Ayandan Sadriyesbak Sait Halim Paşa, Ahmed Rıza bey, Çürüksulu Mahmut Paşa ve ben vaziyeti beraberce gözden geçirmek üzere, birkaç defa toplandık. Çürüksulu Mahmut Paşanın Kabataşdaki evinde yapılan bu içtimalarda bir neticeye varmak imkânı bulunamadı. Buna da başlıca sebep, Ahmet Rıza beyin Sultan Vahdettin hakkındaki iptila ve emniyeti idi. İki defa bir, Tahtı Saltanatın etrafında toplanmak ve onu kuvvetlendirmek fikrini ileri sürüp duruyordu. Bu hal, beni yeise düşürdüğü gibi, münakaşalarla hiç bir neticeye varılamayacağı kanaatini de hasıl etmeğe başlamıştı.

Ahmet Rıza bey, Vahdettinin mahiyetini ancak mütareke-den sonra anlayabilmiştir. Bulgaristanın, silahları bırakarak,

(1) Atatürk

sulh teklifi ve hâdiselerin süratle inkişafı karşısında, mukavemetimiz kırılmıştı. İngilizlerin, Dedeâğacına asker çıkaracaklarından bahis vardı. Birgün, Encümende, ahvalı münakaşa ederken, içeri Tal'at Paşa girdi. Yekten, bana hitaben: «Damat Ferit Paşa ile muarefeniz var. Yalısına giderek, vaziyet hakkındaki fikrini anlayabilir misiniz?... İlk fırsatta fenalık yapmak için ortaya atılacak bir adam olduğu için, şimdiden fikrini anlamak faydeli olur... Sizi burada bekliyorum» dedi.

Damat Ferit, nazarımda bir hâyin olarak tecelli etmiş olduğu için, Tal'atın bana verdiği bu vezifeyi memnuniyetle kabul ettim ve derhal bir arabaya atılarak, doğru Balta Limana gittim. Damat Ferit Paşa, o sırada, haremde bulunduğundan ancak bir hayli zaman sonra gelebildi. İlk suali şu oldu: «İttihatçılardan korkmadan, buraya nasıl gelebildiniz?»

«Hareketlerimde ne kadar serbest bir adam olduğumu bilirsiniz» dedim. «Benim gözümde, vatan işleri için korku yoktur. Sizi ziyaretten maksadım, memleketin bugünkü hali hakkındaki fikirlerinizi öğrenmektir. İngilizler, Dedeâğaca çıkmak üzere bulunuyorlar. Vatanın, azim tehlikelere maruz bulunduğu bir sırada, sizin ne düşündüğünüzü *anlamağı faydeli görüyorum.»

Damat Ferit Paşa, iki elini önündeki masanın üzerine koyup uzun tırnaklarile masayı kazımak ister imiş gibi hareketler yaparak, parmaklarile bir hayli oynadıktan sonra, nihayet dedi: «Bu devletin daha ne kadar hayatı kalmıştır, bilir misiniz?... Ancak, İngilizlerin Dedeâğacından İstanbula kadar yürümek için sarf'edecekleri zaman kadar... Buna da sebep İttihatçılardır!... Benim anlayışımda, halk ve millet fikirleri yer tutmaz. Şimdi, artık, bir tek ümidim kalmıştır, o da Padişahımızın ilhamıdır. Tutulacak yol, bu türedilerin elinden Hükümeti kurtararak, Padişaha teslim etmektir. O zaman, İngilizlerle anlaşmak kabil olabilir. Zira, benim *conception*'um türk mantalitesini kavrayamaz.» Sonra, yüzüme baktı ve fazla bir şey söylemedi. Benim de, vedâ ile oradan ayrılmaktan başka yapacak bir isim kalmamıştı; kalktım.

Damat Ferit Paşa, içini dolduran bütün dahimeyi fesadı ortaya koymuştu. Meclise geldiğim zaman, Tal'ata, Damat Ferit Paşanın sözlerini tekrar ettim. Tal'at Paşa hiddetinden çıldıracak bir hale geldi. Hele son cümleye o kadar kızdı ki, hiddetini ifade için gayet ağır kelimeler kullanmaktan kendini alamadı.

Ertesi akşam, Tal'at Paşa, yanında Mithat Şükrü bey ve daha bir iki zat olduğu halde, İstanbul Klübüne geldi. Hiç birimize gideceğini söylemedi. Bir şeyler anlatmak istedi ise de, asabiyet içinde olduğumu anlıyarak, cesaret edemedi. Yalnız, Müşir İzzet Paşanın Sedareti kabul ettiğini bildirerek, vedâ bile etmeden çıkıp gitti.

Bu hâdise, bütün bir devri kapıyor ve memleketin mukadderatında, o zaman çok korkunç görünen yeni sahifeler açıyordu. İttihat ve Terakki, tarihe karışmıştı. Yaşatıcı bir kuvvet halinde ortaya çıkmış, temiz ideallerle iş görmeğe çalışmış, büyük hizmetlerde bulunmak istemiş, fakat vaziyete hâkim olmamış, birçok fırsatlar kaçırmış, hele harp zamanında memleketin mevcut kuvvetlerini lüzumsuz israflara uğratmıştı.

Müşir İzzet Paşanın Sedareti

Tal'at, Enver ve Cemal Paşaların firarlarını mütaakip, Mevkii Sedarete İzzet Paşa gelmişti. Bu namuslu ve hamiyetli Müşir, o sırada müşkül bir vazife olan memleketin âşayişini muhafaza ve Devletin büsbütün inkirazına doğru gitmesine, elinden geldiği kadar, meydan vermemeğe çalışmıştı. Hey'eti Vükelâda bulunan ve memlekette, hamiyet ve şöhrat sahibi olan Rauf bey gibi bir zatı, Amiral Galtrop'un yanına göndererek, Mondros mütarekesini akt'etmişti. Bu mütarekeyi tenkit edenler oldu ise de, o zamanki ahval ve Devletin içine düştüğü bunca felâket arasında bunun fevkinde bir mütareke aramak ve o yolda

bir mukavele yapmak imkânı yoktu. Farzı muhal olarak, yapılmış olsa bile, Düveli İtilafiye bir kere İstanbul'a girdikten sonra, ortaya çıkaracakları en ufak bir hâdiseyi bahane ederek, mütareke şartlarını bozmak her an ellerindeydi. Bu kötü zihniyet, galip devletlerin fikrinde takarrür etmiş bulunuyordu. Nettekim de öyle oldu. İtilaf Devletleri İstanbul'a girer girmez, tenkit edilen Mondros mukavelesini bozarak, kendi kararlarını mevkii fiile koymakta geçikmediler. (1)

Garibi şudur ki, bütün bu vakayı arasında, Sultan Vahdetin ile Damat Ferit Paşa, başbaşa vermiş tasavvuratı bedhahanelerini tatbik için fırsat kollamata idiler. Kurdukları ağlar içerisinde düşürdükleri adamlardan biri de, Ayan Reisi tâyin ettikleri Ahmet Rıza bey idi. (2)

İzzet Paşa Kabinesini teşkil eden zevat, namuslarile ve vatanperverliklerle memlekette tanınmış simalardı. İçlerinde Hayri bey, Rauf bey, Cavit bey, Fethi bey gibi adamlar vardı. Hayri beyle Cavit beyin Kabineden çekilmesi hususunda ısrar eden Padişah, bu arzusunu, Sadrazam İzzet Paşaya tebliğ Ahmet Rıza beyi memur etmişti. Ben, o gün, Sultan Ahmet Meydanı civarında bulunan Sadrazamın konağına gitmiş bulunuyordum. Kapıda Cavit beyi buldum. Cavit bey, İzzet Paşanın istifa üzere olduğunu ve bu tasavvurunu kuvveden fiile çıkarırsa, memleketin akıbeti için çok fena olacağını ve yanına giderek istifa etmemesi hususunda ısrarda bulunmamı rica etti. İzzet Paşanın odasına girdiğim zaman, Sadrazamı asabi bir buhran içinde

(1) Harbî Umumide Akdeniz, Muhtelit Filo Kumandanlığı, İngiliz ve Fransızlar arasında akt'olunan itilaf mucibinde, Fransız Amiralligine mevdu iken, bu Amiralin malûmatı olmadığı halde, Amiral Galtrop, doğrudan doğruya, Londradan aldığı bir emir üzerine, «Mondros» Mütarekesinin müzakeresine başlamıştı. Zira Fransanın Şark Devletleri kumandanı Franchet d'Esperey'n İstanbul'a İngilizlerden evvel girmemesi matluptu. Bundan dolayı, Fransız Amirali istifa etmiş, fakat Clemanceau'nun ısrarı üzerine istifasını geri almıştı. Bu malûmat, Fransa Amiralliginin o zaman erkânı harbiyesinde bulunan ve sonra Amiralligine terfi eden Amiral Dekozer'den mütevatirdir.

(2) Padişah, bu zatı, Sadrazam yapacağım diye aldatarak, harekâtı mefsedetkâranesinde kullanmıştı.

buldum. İstifasında ısrar ediyor ve böyle bir takım maksatlarla el altından hareket eden bir Padişaha hizmet edemeyeceğini kat'î bir lisanla söylüyordu. Müşarünileyhin Sedarettin çekilmesiyle memleketin başına gelecek felâketi yakından görmek kabildi. Memleketin ve Devletin selâmeti uğruna istifa etmemesi için çok yalvardım. Bana verdiği cevapta, Sarayın müdahalesinden bahs'ederek, dedi ki : «Bugün, Hayri beyle Cavit beyin, yarın Rauf beyle Fethi beyin istifaları istenecek, Vükelâ tâyini kolay bir şey olmadığı gibi, nasp ve azilleri de Padişahın keyfine bağlı değildir. Ben, bu gibi müdahalelere tahammül edemem. İstifa edip çekilmeliğim hepsinden hayırlıdır. Bu makamı biraz da Ahmet Rıza bey işğal etsin, hevesini alsın. »

İzzet Paşanın bu kararı kat'isi cümlemisi meyas etmişti. O sıralarda, İtilaf Devletleri de, İstanbul'a girerek, mütareke ahkâmı hilafına hareket etmeğe başlamış olduklarından, İzzet Paşanın çekilmesi, erbabı hamiyet üzerinde derin tesirler bırakmıştı. Memleketin âkibeti karanlık görünmeğe başlamıştı. Padişah vaad'ettiği vechile, Sedareti, değil Ahmet Rıza beye, Tefik Paşaya teklif etti. O da, kararı hilafına Padişahın ısrarına tahammül edemeyerek, kabul etti.

İzzet Paşanın Sedareti

Meclisi Meb'usanın açık olmasına rağmen, ben, Meclise, meb'us sıfatile devam etmeğe artık lüzum görmüyordum. Bunun da sebebi, hazırlanmakta olan âkibeti elimeye bir seyirci olarak bakmak istemediğimden Meb'us dostlarımdan birçoğu tevki olunmuş, kalanlar da bedbin bir çehre iktisap etmişlerdi. Elde mukabelede bulunacak ve durumu hüsnü hale inkilâp ettirecek kuvvet kalmamıştı.

Sadrazam Tefik Paşanın ihtiyarlığı, geçirmekte olduğumuz bu elim günleri tahfif edecek, Devleti idare ederek, her işe

müdahale eden ecnebilerin karekâtına mukabele edecek cesaret ibrazına mâni idi. Bir meş'eleye vücut vermemek, ve bu yüzden şiddetli hareketleri iltizam ettirmemek için, Düveli İtilafiyenin her arzusunu ifaya taraftar bulunuyordu. Bundan dolayıdır ki, ekserisi İttihat ve Terakkiye mensup meb'uslardır diye Düveli İtilafiyenin, Meclisi Meb'usarı dağıtmak hususunda gösterdiği isticali de hemen tasvip etmişti. Af'olunamaz bir hatâyı siyasi olan Tevfik Paşanın şu hareketi, böylelikle, ecnebi müdahalesine geniş bir kapu açıyordu. Filhakikâ, Meclisi Meb'usanın, memlekette, artık hiç bir hükmü kalmamıştı. Fakat, üstelik, buna ön ayak olmak gafletten başka bir şey değildi.

Böyle bir teşebbüsü Düveli Ecnebiyeye bırakmak ve işi onların kuvveyi müdahalelerine terk etmek daha doğru olurdu. Netekim, yeni meb'us intihabında da müdahaleleri gayri kabili ictinap görülerek, netice daha çirkin akibetlerin zuhuruna meydan verdi. Yeni intihap edilen Meclisi, bir bahane bularak, kuvveyi askeriye ile basmağa kalkışmak, meb'usları tevkif etmek, türkler arasında karakol vak'akaları meydana getirmek, hep, Düveli İtilafiyenin planlarından maduttu. O zaman, Devleti idare eden adamların bu hakikatleri görmeleri lâzım gelirken, ecnebi devletlerin bu gibi hareketleri, bilâkis Padişahın tasavvurlarını okşuyordu.

Tarihte bir eşine daha nâdir tesadüf edilecek olan Sultan Vahdettin, cibilliyet ve ahlâk itibarile, Sultan Abdülhamidi Saniden pek çok daha aşağıydı. Hatta, bir Bayram gününde, teknil Saltanatı Seniyyeye mensup Şehzade ve Sultanlar, arzı tebrikat için Saraya gittiklerinde, Prens Sebahattin'in validesi Seniha Sultan, biraderinden ahvali sormuş, Padişah da, cevap olarak, «Umum Hanedanı Saltanatın refah ve istikbalini temin ettim» diye cevap vermiş. Seniha Sultan, «Ben şahsımızı ve hanedanımızı sormiyorum, memleketimiz ne haldedir, onu bilmek istiyorum» demesi üzerine, Vahdettin, «Orasını düşünme, memleket ve millet ne olursa

olsun, ben şahsımla Hanedanı Saltanatın akıbetini düşünmek isterim. Onun haricinde, bir şeyle meşgul değilim» demiş.

Nihayet bu memleketsiz ve milletsiz Padişahın, sonunda, Taht ve Tacını bırakmak zorunda kalarak, bir ecnebi gemisine iltica ettiğinde de hiç bir nedamet hissi izhar etmemiş olduğu da görülmüştür.

Sultan Vahdettinin âmâline bir aralık hizmet etmiş olan Ayan Reisi Ahmet Riza bey, bir müddet sonra, Sultanın ne meslek ve cibilliyete malik bir Hükûmdar olduğunu anlamış ise de, heyhatki, ortada ne dayanacak bir Meclisi Meb'usan ne de itimat edilebilecek bir Hey'eti Vükelâ kalmıştı. Ahmet Riza bey, muvakkat bir zaman için, muhafaza edibildiği Meclisi Ayan Reisi sıfatı altında vahdeti milliyeyi vücuda getirmek için uğraşmış ve benim de iştirâkim hususunda bana şu tezkereyi göndermişti :

Ali Haydar Mithat Beyefendiye.

Muhterem efendim.

Vahdeti Milliye Hey'eti, Martın 16 ncı pazar günü, saat ikide Meclisi Ayanda aktı ictima edeceğinden, yevmi mezkûrda Daireyi Âyana teşrif buyurmanızı rica ederim, efendim.

13 Mart 1332

AHMET RIZA

Her akşam Meclisi Ayan karşısında, fransız zırhlıları Marseyz çalarlarken, cümlemizin tevkifi bir ecnebi zâbitinin iradesine bağlı bulunurken, Vahdeti Milliyeden bahs'etmek ve bunu Meclisi Ayanda hazırlayarak, bir hakikat olarak meydana çıkarmak istemek hayâlden başka bir şey değildi. İstanbulda bu tasavvurun mevkii fiile konmasının imkânı olmadığını Ahmet Riza bey, bütün diğer şeyler gibi sonradan anlayabilmişti. Bu teşebbüslerinin cümlesi fani vücudu ile birlikte uful etti, gitti.

Ahmet Rıza beyden günün birinde şöyle bir tezkere daha aldım:

Ali Haydar Mithat Beyefendiye

Hey'et faaliyetinin 20 Nisan 1335 tarihli ictimainda, Hükûmeti hâzirenın Vahdeti Milliye hakkındaki telkinatını müzakere ve münakaşa edilmiş ve ceryan eden münakaşat neticesinde, Vahdeti Milliye Hey'etinin âtisi ve tarzı mesaisi hakkında bilcümle hey'etin tahriren mutalaalarının iş'arı hususunda, Hey'eti İdareye havalesine karar verilmiş olduğundan, bervechi âti üç şekilden hangisinin tensip ve terviç buyurulduğunun tahriren iş'arı ve cevapnameyi âlilerinin bir an evvel irsalini rica ederim, efendim.

28 Nisan 1335

Vahdeti Milliye Hey'eti Reisi
AHMET RİZA

1. — Hey'etin, program dahilinde faaliyetine devam etmesi
- 2 — Hey'etin, muvakkaten, sathi bir vaziyette kalması
3. — Hey'etin, büsbütün feshedilmesi.

Hey'et içtimainı devama karar verdi Fakat, şekil ve tarz itibarile sathi bir vaziyette kalması tensip olundu. Bunun için de şimdiki Şehremaneti binası civarında bir ev isticar edildi.

Düveli İtilafiyenin İstanbulu işgalinden sonra, beyinlerindeki mevcut itimatsızlık gittikçe artıyordu. Böylelikle, bu hareket, istikbalimizi ümitle dolduruyor ve mücadeleyi milliyemize büyük faydeleri dokunuyordu. Fakat, bu ecnebi kuvvetler İstanbulda o kadar haksızlıklar yapmıştı ki, medeni birer devlet olduklarında haklı yere şüpheler uyandıрмаğa başlamışlardı. Her biri kendi mıntıkayı nufuzları dahilinde bulunan müslüman halkına türlü eziyetler tatbik etmişler, mevcudiyetlerini tahkir etmişler ve Türkiyedeki anasırı hristiyanıyeyi hareketlerinde tamamile serbest bırakmışlardı. Bu anasırı muhtelifle, istiklallerine işaret olmak üzere, evlerini, dükkânların, cinsiyet itibarile

mensup oldukları milli bayraklarile donatarak nümayişler yapmağa ve türk olanı tahkir etmeğe ve nazarı istihkar ile bakmağa başlamışlardı. Bununla beraber, evvelce, Türküm ve Müslümanım diyenlerde de gayet garip bir haleti ruhiye hasıl olmağa başlamıştı. İçlerinde türlü türlü unvanlar altında birçok cemiyetler, peyda olarak, kimi ecnebi müdahalesini, kimi de ecnebi mandası altında yaşamağı arzu ederek o yolda propagandalara başlamışlardı. Bu hal, işgal kuvvetlerine hoş görünüyordu Şayanı hayrettirki, bu gibi cemiyetlerin başında bulunanların ekserisi devlet memuru idiler. İçlerinde öyleleri vardiki, evvelce Türk olduklarını iddia edip dururken, işgal zamanında Türklükten tecerrüt ile kimi arnavut, kimi çerkez, kimi de kurt milletine mensup olduklarını ileri sürmekten geri kalmiyorlardı. Mamefih bu mesleksiz adamlar, Cümhuriyet İdaresinin takarrurundan sonra yeniden en mütaassıp türk kesilmekte tereddüt etmemişlerdi.

Ahvali dahiliye bu tezeppsüp arasında yuvarlanup dururken, hariçten gelen askerler de şayanı dikkat ve aleyhimizde pek çirkin bir manzara teşkil ediyorlardı. İzzeti nefsimizi cerihedar etmek, muharebelerde gösterdiğimiz ceşaret ve kahramanlığı ortadan kaldırarak Türklüğü tahkir için derin bir hissi intikam ile İngiliz Başvekili Loyd George, parlamentoda, «Türkiyeyi yolduk, toptan tüfekten tecrit ettik. Çanakkeleyi zapt'ettik» gibi mânasız ve mantıksız nutuklar savuruyordu. Bu sıralarda, İstanbulla gelmiş olan Miralay Slade beni gördü. Mithat Paşaya karşı kalbinde derin bir muhabbet beslemekte olan bu zat Türkiyenin başına gelen felâketten son derece müteessir olduğunu saklamadı. Beyoğlunda dükkânlara, evlere asılarak istiklalîyetlerine nişane veren akvamı muhtelifeye mensup bayraklar, onun da asabiyetini tahrik etmekten geri kalmıyordu. İngilizlerin buna meydan vermesine bir türlü tahammül edemiyor ve bu halden ingiliz zimemdarasını mes'ul tutuyordu.

Miralay Slade, anlattığına göre, Hükûmeti tarafından Harbî Umumide kendisi ne tahmil olunan vazife, pek mühimdi. Hatta

1878 de Lord Beaconsfield'in Başvekâleti zamanında, kendisi Kalem Mahsus Müdürü bulunurken, Rusların bizi mecbur kıldıkları Ayastafanos Muahedesi imza olmazdan evvel, Rusları ürkütme ve muahedenin ağır şartlarını akim bırakmak için, İngiliz Hükümeti, yaptığı, blöfe kendisini nasıl memur eylediğini bana bütün teferrüatle anlatmıştı. Bu vak'a İngiliz siyaseti bakımından şayanı ehemmiyet olduğu gibi, İngiliz siyasetinin bazı kere verdiği ve tatbik ettiği direktifler dahilinde bulunduğundan, aşağıya aynen naklini faideden hâli görmedim:

Birgün başvekil Lord Beaconsfield, Kalemi Mahsus Müdürü, Slade'i çağırarak, Korfu'ya gitmesini emretmiş. Slade, ertesi günü hazırlıklarını ikmal ile giderken, Başvekilin son emirlerini almak için Lord'un Downing Street 10 numaradaki evine uğramış ve kendisini orada bulamayınca klübüne giderek, görüşmek istemiş. Başvekil, bu haberi kendisine getiren adama, Slade namında bir kimseyi tanımadığını ve dolayısıyla kabul edemeyeceğini bildirmiş. Slade, Başvekilin gizli maksadını derhal intikal ederek, hemen Klübü terk ile, Korfuya hareket etmiş. Adaya muvasalatı günü, derhal İngiliz Konsoloshanesine giderek, konsolosu görmek istemiş, fakat bulunmadığını söylemeleri üzerine, sadece kartini bırakmakla iktifa etmiş. Bir kaç gün sonra, bir gün, otelde yemek yerken, dört gün evvel İngiltereden gelmiş olan bir avizonun (zırhlı) zâbitlerinin, aynı otelde başka bir masada yemek yerlerken kendisi aleyhinde konuştuklarını duymuş. Sofradan kalkarak, yanlarına gidip kemali nezaketle, «Aleyhinde bulunduğunuz Slade ben'im» demiş.. Zâbitler, cevaben, «Dört gündür sizi her yerlerde aradık. Konsoloshaneye gittik izinizi bulamadık» cevabını vermişler. Slade, zâbitleri yanına alarak Konsoloshaneye götürmüş, ve konsolostan kartını istemiş. Kart evrak arasına karışmış olduğu için bulunamamışsa da, evrak karıştırılarak nihayet kart meydana çıkmış. Bunun üzerine, zâbitler Başvekilin kendilerine tevdi etmiş olduğu mühürlü zarfı çıkararak

Konsolosun huzurunda Slade'e teslim ederek avdet etmişler. Slade, zarfı açınca içimde, şu emri bulmuş: «Korfu Valisine giderek, iki yüz bin askere mahsus, adada yer hazırlamasını ve bu mahrem esrarı kimseye söylememesini tenbih ediniz. Sonra, Triesteye giderek, oradaki iâşe mütaahhitlerinden iki yüz bin askere mahsus erzak temin ediniz, ve bulunduğunuz yerde iş'arı ahireme intizar ediniz.» Meğerse Korfu valisi Prens Olğa'nın meftunu olduğundan, mes'ele ne kadar gizli ve mahrem dahi olsa, Olgadan saklayamayacak ve Prens de Rus Hanedanına mensup olduğundan Ruslar, İngilizlerin bu teşebbüsünden haberdar edilerek, Triestede bulunan Rus casusları da İngiliz askerlerine mahsus sipariş olunan erzaktan malûmat almış bulunarak, o yolda raporlarını verecekleri hesaplanmış. Kısa bir müddet sonra Başvekil, Slade'e şu telgrafı çekmiş: «Askerlerin erzakı yüzünden zarar ve ziyana uğramış bulunan tüccarların paralarını tesviye ile Londraya hareket ediniz». Bu zarar ve ziyan da 200.000 lirayı geçmemiş ve bu kadcılık bir blöf. Rusları, Ayastafanos Muahedesini imza ederek, İstanbuldan kaçırmağa kâfi gelmiş.

Kendi beyanatı üzerine, Slade'in Harbi Umumide deruhte ettiği vazife de şu idi: Romanya Kırallını para ile elde etmek ve buna muvaffak olduktan sonra, Bulgaristan Kırallı Ferdinand'ı iki milyon lira muhabilinde Düveli İtilafiye tarafını almaktı. Fakat, Kırall Ferdinand fiyatı ikiden yedi milyon liraya çıkarmış olduğundan, mes'ele de bu yüzden akamete uğramış.

Loyd George hakkında da Slade bana demiştiki: «Bu zâtın şark mes'elelerine dair vukufu yoktur. Şarkta zuhur edecek bir hâdisede bana haber gönderir ve malûmat ister. Son Şark Mes'elesinde birkaç defa «Çekere» dâvet olundum. Loyd Georges'in fikirlerinde istikrar yoktur. Bugün düşmanınız olduğu gibi birden bire dönerek en ateşli bir dostunuz olabilir.»

Slade, ertesi günü bir iki İngiliz generali ile beni Perapalasa dâvet etmişti. Fakat, Türkler ile İngilizler arasında sulh takarrür etmemiş ve mütareke hüküm sürmekte olduğundan İngiliz mü-

messilliğinin müdahalesile ziyafet geri bırakılmış olduğundan, bundan son derece canı sıkılan Slade, İstanbulu terk ile, Romanya tariki ile Londraya dönmüştü. Gitmezden evvel, benimle vedâ ettiği sırada, İngilizlerin İstanbulda tatbik ettikleri siyaseti tenkit ile, Londrada bütün bunları anlatacağını ve leyhimize elinden geleni yapacağını da vaad etmişti.

Galip Devletlerin, Türklere reva gördükleri bunca haksızlıkları unutarak, insaniyet ve adalet namına müdafaamızı dinletmet ve hakkımızın teminini istemek boş bir teşebbüs idi. Fakat, Avrupa efkârı umumiyesini leyhimize hazırlamak ve şu suretle olsun Pariste içtima halinde bulunan Konferans üzerine icrayi tesir etmek ve Hükümetimizi müdafaa etmek fikrile birkaç zevatın Parise izamı düşünülmüştü. İstanbulda bulunan Ecnebi Devletlerin mümessilleri, aldıkları emir üzerine, hiç bir türkün harice çıkmasına müsaade etmediklerinden, hükümetin eli ayağı bağlı bir surette verilecek haksız hükümlere boyun eğmekten başka çaresi kalmamıştı. Buna mâni olmak ve mukabele etmek için, Hükümeti Osmaniye bir takım teşebbüslere tevessül etmiş, fakat bir türlü İtilaf Devletlerinin mümessilliklerinden müsaade almağa muvaffak olamamıştı. Ben, bu halden dereceyi nihaiyede müteessir olduğumdan, hususi ve şahsi surette Amerika Mümessilliğine giderek, Mümessil, Mösyö Hek'i gördüm ve insaniyet ve doğruluk namına Avrupaya bir türkün gitmesine müsaade olunmasını kendisinden rica ettim. Mösyö Hek, müracaatimi nazarı dikkate aldı. İttihat ve Terakkiye mensup olmamak şartile bir zatın Avrupaya gönderilmesini iltizam edeceğini bu fikir dahilinde Konferansın Reisi bulunan Amerika Reisi Cümhuru Wilson'a telgraf çekeceğini ve bu müsaadeyi aldığı taktirde bana cevabını bildireceğini vaad etti. Ertesi günü, Paristen gelen cevapta müsbet bir neticeye varıldığını, telefonla bildirerek, benden tâyin edeceğimiz zatın ismini sordu.

O zaman, Babı Âlide, geceli gündüzlü ikamet etmekte olan sadrazam Tevfik Paşaya arzı malûmat için, sabah erkenden ken-

disini görmeğe gittim. Henüz yataktan kalkmamıştı. Kalktığında; mes'eleyi kendisine olduğu gibi hikâye ettim. Bu mes'ut haberden fevkelâde memnun oldu. Tâyin edecekleri zatın, eski Roma Sefiri Nâbi bey olmasını tavsive ettim. Tevfik Paşa da bu intihabı gayet Münasip bularak, Amerikz Mümessilligine resmen o yolda tebligatta bulundu.

Yeni vazifesine müdrük olarak büyük bir hamiyetle yaptığı teşebbüsleri, Nabi bey, bana şu tezkere ile bildiriyordu :

Ali Haydar Mithat beyefendiye

Azizim,

Mösyö Wilson'a çekilen telgrafın mealinden, ingiliz, fransız ve italyan mümessillerine şimdi gönderilen muhtıranın bir suretini takdim ediyorum.

Hörmetlerim
MEHMET NÂBİ

Diğer cihetten, Binbir Direk civarında bulunan bir evde, Vahdeti Milliye'ye mensup zevat içtima ederek, Türkün hakkını Avrupaya işittirmek ve hukukunu müdafaa etmek için elden gelen herbir fedakârlığı ifadan çekinmiyorlardı. Fakat, bir müddet sonra, Düveli İtilafiye mümessilliği tarafından gönderilen iki italyan polisi ile içtimamıza nihayet verildi.

Avrupada ceryan eden ahvali öğrenmek, mukadderatımız hakkında bir fikir edinmek ve dahilde maruz kaldığımız haksızlıkları nakletmek üzere, Avrupada bulunan eski Maliye Nazırı Cavit beye yazdığım bir mektuba şu cevabı aldım:

28 Kânunu Evvel 1919

Carlton, St. Moritz.

Aziz ve muhterem biraderim,

..... beni müteessir eden bir şey varsa, memlekette ahlâkı umumimizin sukutu ve cehaletin, şahit olduğum

şayanı hayret derecesidir. Bazi adâvet, ihtiras, ricali siyasiyenin ve ekser matbuatın mücehhez oldukları yegâne silahlardır. Okumuş diye geçinen adamlar tarafından yazılan öyle cahilane makaleler görüyorum ki, ağlamak mı, gülmek mi lâzım diye tereddüt ediyorum. Muharrirlerimiz, imzalarının şeref ve haysiyetini de bilmiyorlar. Barı samimi olsalar; o da yok!.. İlk fırsatta tebdili lisan etmeğe müheyya, zavallılar!.. Bunlar, kuvveti, matbuatı ellerinde tutanlar böyle!.. Sılâhı kimden beklemeli, bilmiyorum... Bilir misiniz, daima zihnimden ne geçer?.. Eğer dosyalarım, koleksiyonlarım yanımda olsaydı, yazmak istediğim eser ne olurdu?... Belli başlı ricali, muharrirlerin, fırka adamlarının, şu on senede ne tebeddüllere uğradıklarını, nasıl ahvale göre, beyaza siyah, siyaha beyaz dediklerini, ahvale göre nasıl değiştiklerini, makalelerle, birçoklarının bende mahfuz olan mektuplarla gösterecek bir eser!.. Çıplak bir eser!.. Hâşiyesiz!.. Tefsirsiz!.. Fakat, bundan kim utanacak, değil mi?...

Ahvali hariciyemiz hakkında size ne söyleyeyim? Fransızlar, mütarekeden Eylüle kadar tâkip ettikleri Şark siyasetinin kendi aleyhlerinde ne netice verdiğini nihayet anlıyarak, istikametlerini tebdile başlamışlardı. Gerek matbuatta, gerek fikirlerini yakından bildiğim bazı ricali siyasiye, Türkiyenin muhafazayı istiklalini temin eylemek yolunu tutmuşlardı. Bu sırada, zuhura gelen hareketi milliye de vicdanı millinin uyanmakta olduğu hissini vermiş ve bu hareket pek meşru telâkki edilmişti. Fransanın en yüksek bir mevki icraiyesinde bulunan en meşhur rüclü siyasisi, "Türklerin hakları vardır, yurdlarını müdafaa ediyorlar" demişlerdi. İran mes'alesi, Fransızların gözlerini açmıştı. Kürdistanın istiklalini meydana çıkaran Şerif Paşayı bu istiklali müdafaya

sevk eden ve kendisine yol gösteren de İngilizlerdi; İngiltere Hükümeti idi.

Fransızlar, bittabii bunları görüp duruyorlar ve Türkiyenin olsun, İngilterenin pençesine düşmemesini samimi olarak istiyorlardı. Fakat, bunu temin için iptida kendilerinin bir fedakârlık etmeleri, Adananın isgalinin muvakkat bir mahiyeti haiz olduğunu söylemeleri iktiza ederdi. Söylemediler ve zan'ederim ki, kolay kolay Adanayı iadeye de taraftar olmiyacaktırlar. Bir iki ay evvelsi aksini farz'ediyordum. Bugün daha bedbinim. İngilizler gündün güne maskelerini atıyorlar; iki muhalif noktayı nazarın nasıl telif edilebileceğini anlamıyorum.

İngiltere, belki bir Türkiye kalsın ister; İstanbulun da bu Türkiyenin Payitahtı olmasını arzu eder. Fakat, Boğazlar kâmilin elinde olmak, Kürdistan istiklali ile, Acemistan, Mesopotamyâ ve bizim aramıza bir sed çekmek ve bundan sonra da, Türkiye kendisinin mahmisi, esiri olmak şartile .. Bunu temin için, İzmir Rumrlara, Adanayı Fransaya, Antalyayı İtalyanlara peşkeş çekmekten içtinap etmez. Bu siyaset, Fransanın bütün menafiinin maddi — manevi — zevali demek olacağından, Clemenceau tarafından kabul edilebileceğine ihtimal vermemekle beraber, şu son mülâkatın her halde Fransadan ziyade İngilterenin noktayı nazarına kâmilin değilse de, kısmen temayül gösterilmek suretile, neticlendiğini, mamafih daha hal olunacak bir çok pürüzlü noktalar bulunduğunu zan'ediyorum. Loyd George'ın siyasi sözlerine pek büyük bir ehemmiyet vermem. Bugün söylediğini yarin tekzip eylediği çok vaki olmuştur. Fakat, Fransa matubâtının, bu son mülâkatta Şarka ait kısmı hakkında pek sakin geçmeleri ve hatta endişeli bir tavır almaları beni düşündürüyor. İngilizlere, Fransızlara söz geçiremezlerse, İtalyanlardan, tabii, bir şey beklenemez. Onlar da

taksim sofrasından hisselerini tatlılıkla almağa muntazırdırlar. Amerikanın da sedası söndü. İşimiz Allaha kaldı demeli.

İşte, size epey bedbinane bir not. Fakat, ihtimal bu son mülakat hakkındaki ihtisasatım yanlışdır. Mektubumu on gün evvel yazmış olsaydım, her halde nikbin bir mektup olacaktı. Eğer ihtisasım beni aldatıyorsa, gene eski nikbinliğe avdet eylemek iktiza eder.

Her halde, İstanbulda sürpriz çıkarmamak elzendir. Maazallah, böyle bir hal vücut bulursa, bütün ümitleri altüst edebilir.

Berline selâmınızı yazdım. Molla beyi de görürsem söylediğinizi söylerim. Sinirlerinizden sikâyet ediyorsunuz; buraya geliniz, pek az zamanda hiç bir şeyiniz kalmaz. Hallacıyan pek ziyade istifade etmiştir. Onda da müthiş bir *ensomnie* vardı...

İstikrazı Dahili (1) için korkmayınız. Memleket bize kalacak ise bu sağlamaşacaktır; buna kaniim.

Alman-Rus İttihadı, bugün için degilse, âti için pek mümkündür. Bolşevikler günden güne kesbi kuvvet etmektedirler. Eğer önümüzdeki ilkbaharda, İtilaf bir şey yapmağa muvaffak olamazsa, bu Hükümeti çarünâçar tanımağa mecbur olacaktır. Bizim için Bolşevik Hükümetinin mevcudiyetinden iyi şey olamaz değil mi ?

Pek çok selâm ve hürmet, azizim.

MEHMET CAVİT

İngilizler hakkında, Cavit beyin hasıl ettiği kanaat pek o kadar doğru değildi. Dışar olduğumuz bu felâketli günler arasında, İngilterede leyhimizde hareket edecek taraftarlar vardı. Loyd

(1) Birçok senelerin semeresi olarak hasıl ettiğim ufak bir servetimi İstikrazı Dahili mahv'etmiştir.

George'un, Parlemtentoda, aleyhimizde kullandığı tecavüzkârane lisana mukabele eden meb'uslar olduğu gibi, Hey'eti Vükelâ arasında, Ciheti Askeriyede bizi iltimas eden yüksek şahsiyetler mevcuttu. Bunlar arasında, İngiltere Müstemlike Nazırı ve Erkânı Harbiye Nazırını zikretmek mümkündür. Meb'uslar içinde de Aubry Herbert ileri gelenlerden biriydi.

Damat Ferit Paşanın Kabinesinden sonra, bir aralık, Seda-rette tekrar gelen Tevfik Paşa Kabinesinden, Hariciye Nezaretine tâyin edilmiş olan Müşir İzzet Paşanın, Nazır bulunduğu sıralarda, Aubry Herbert İstanbula gelerek, o zaman meydan almış olan ahval üzerine, İzzet Paşa ile müzakerede bulunmuş ve Parlemtentoda, müdafaa etmet için ben de hazır olduğum halde, bir takım kararlar alınmıştı.

Aubry Herbert, aldığı bu malûmatı, İngilterede hüsnü istimal ederek, leyhimize birçok taraftar kazanmıştı.

Düveli İtilafiyenin İstanbuldaki hareketlerinin netayici

İtilaf Devletleri tarafından tevkif olunup, Polis Müdürlüğü'nün bulunduğu Sanasar Hanının üst katında haps'edilen, Sadri-esbak Sait Halim Paşa ve İttihat Terrakinin liderleri ile birçok hamiyetli zevatı ziyaret etmek için, Polis Müdürüne müracaatle, bu zevat ile görüşmeğe muvaffak oldum. Benim anladığıma göre, bu zevatın kabahati, Düveli İtilafiyeye karşı yapılan harpte mağ- lup olmalarıydı. Halbuki, ecnebiler, hakiki maksatlarını gizle-yerek, bunlar İstanbulda buldukça tasavvur ettikleri ve tat-bik etmek fikrinde buldukları siyasete mâni olurlar korku-sile ve bu sebeple, bu elemanların İstanbuldan uzaklaşmaları ve hatta imhalarını bile düşünmüşlerdi. Esbak Meclisi Meb'usan Rei-si Halil beyi idama kalkışmak bu fikirde bulunanların cür'etlerini meydana koyuyordu. Çerkes Reşit bey, ermenilerin katili ola-

rak ecnebi kuvvetleri tarafından şiddetle tâkip olunduğu sırada, ele düşmemek için Şişlideki bostanlar arasında intihar etmişti. İtilaf Devletlerinin bu hareketlerini körükleyen bir çok ahlaksız, seciyesiz, kendi kendilerine *Türklük* süsü veren adamlar da vardı.

Damat Ferit Paşa başta olmak üzere, İtilaf Fırkasının liderleri, işte bu gibi tezvirat içinde bulunuyorlardı.

Yunanlıların, İtilaf Devletlerinin yardımile İzmiri işgalleri

Mareşal Franchet D'Esperey'in, İstanbulun fatihi olarak, kemali âlâyîşle İstanbul'a girmesi, Polis Müdürlüğü'nde mevkuf bulunan zevatın Maltaya teb'idi, Türk ve İslâmlara yapılan gayri âdilane hareketler, memleketin efkârı umumiyesini galiplerin aleyhine çevirmişti. İttihadi ve Terakkiye az çok kabahat atf'edenler bile; fikirlerinden dönmüş, Damat Ferit Paşayı milletin bir düşmanı bir hain telâkki etmeğe başlamışlardı. Maltaya nef'edilenlerin çektikleri eziyetler, dostlarım tarafından bana nakil ve hikâye olundukça, teessürden kendimi alamıyordum. Cahit beyin ve diğer mevkuf zevata aileleri tarafından gönderilmekte olan mektup, eşya, para men' olunmuştu. Bu feci hale nihayet vermek için, İngiltere Devleti mümessili vekili Mösyö Rayan'a müracaat ettim. Yazdığım mektuba, 12 Temmuz 1919 tarihile şu cevabı aldım:

İngiltere Komiserlik Makamı. 12 Temmuz 1919

Aziz Ali Haydar Mithat bey,

Evvelce de ceryan eden muhabberemize istinaden, size, bugün sureti kat'iyede diyebilirimki, Malta ve Mondrosta mahbus bulunanlara, gerek mektup, gerek eşya ve para

göndermek hususunda müsaade verilmiştir. Şu kadarki, gönderilecek olan bu gibi şeyler makûl bir miktarı geçmesin.

Hörmetle selâmlarım

RAYAN

Cahit bey başta olmak üzere, Maltada mahbus bulunan dostlarım leyhine olsun bu kadarlık bir teşebbüste bulunarak, muvaffak olmaklığım bana derin bir memnuniyet vermiş, fakat, malesef, daha ilerisine gitmek mümkün olamamıştı.

Şimdi artık, bütün nazarlar, Anafartalar muzafferiyeti ile Çanakkaleden İngiliz zırhlılarının geçmelerine mâni olmak suretile İstanbulu kurtaran ve bilahare General von Sanders idaresi altında, Yedinci Ordu Kumandanı olarak, Suriyede, İngiliz kuvvetlerinin ilerilemesi üzerine, Halebe kadar ric'at ederek, Enver Paşanın 1917 de teşkil ettiği Yıldırım Ordusu Kumandanlığına muvaffakiyetle tâyin edilen Mustafa Kemal Paşaya karşı çevrilmiş ve kalbler ümitle dolmuştu. Fakat, bozulmuş ve dağılmış olan askerleri bir araya toplayup bir ordu vücuda getirmek ve böyle bir kuvvetle, araplarla birlikte ilerilmekte olan düşmana karşı memleketi müdafaa etmek kabil değildi. Diğer cihetten, ecnebi teşvikile, memlekette mütemekkin akvamı muhtelifenin gayretile Anadolu da yer yer meydan alan isyanlar, Mustafa Kemal Paşanın hareketini tehdit etmekteydi. Bu haller karşısında, Mustafa Kemal, Halebi terk ile, bazı temaslarda bulunmak üzere İstanbul a avdete mecbur kalmıştı. Fakat, İstanbul da yapılacak bir iş kalmadığını ve başta Padişah olmak üzere, Hükümet Reisi, idarenin başında bulunanların cümlesinin ecnebilerin âmaline hizmet etmeğe âmade bulduklarını görünce, kendisini Anadolu ya tâyin ettirerek, orada bulunan kuvvetleri tezyit ve islâh ile başlarına geçmeğe karar vermişti.

Bir müddet sonra, Mustafa Kemal in Anadolu da ki icraat, harekâtı ve vatanperverane azmi, İtilaf Devletleri ile Padişah ın maksatlarına ve arzusuna muğayir görülerek, bir vesile ile İstanbul a celbi ile azli karar altına alındı. Mustafa Kemal, bu emre

itaat etmeyerek, İstanbula gelmedi ve memleketi kurtarmak gayesile, Anadolu'da bir Kuvveyi Milliye vücuda getirdi.

Çok ihtisar ederek yazdığım ve yazacağım Anadolu vekayii, burada, sadet haricindedir. Böyle olmakla beraber, bu vekayii ortadan kesip çıkarmayı münasip görmediğinden, vukuatı olduğu gibi tâkip etmek zorunda kaldım.

Ermeni çeteleri ve askerlerini imha ederek, Mustafa Kemal Paşanın arkasını temin eden, Kâzım Karabekir Paşa olmuştur. Bundan dolayı da, Anadolu Harbinde büyük hizmetleri görülmüştür. İsmet Paşa, Rauf bey, Refet Paşa, Ali Fuat Paşa, Bekir Sami bey ve daha bazı hamiyetli zevat, Mustafa Kemal Paşa ile beraber bu cidali milliyenin müeassisleridir. Eklili muzafferiyetin bir kısmı da gene onlara aittir. Gerçi Sivas Kongresinde birçok münakaşalar olmuş ve Harekâtı Milliyeye iştirâk eden bazı zevat Mustafa Kemal'in Reis olmasına itiraz etmek istemişlerse de, bitaraflığını muhafaza ederek şunu söylemek isterim ki, memlekette Cümhuriyeti İdare teessüs ettikten sonra, gayri muhik kararlara, isticâl ile verilmiş hükümlere rağmen, kavi ve çelik bir el ile memleket ve devleti idare edecek ve bidayette zühur edecek dahili siyasi tezelzüllerden kurtaracak Mustafa Kemal Paşadan başka ortada kimse görülmemekteydi. Bu zatın azmi, iktidar ve dirayeti ve arkadaşlarına olan faikiyeti, mevkiî idareye kendisinin geçmiş olmasıyla da sabit olmuştur. Bu mantıkî delil gayri kabili inkâr bir hakikattir.

Cümhuriyeti İdare, memlekette büyük işler gördü. Ahvalın, haricen ve dahilen, zamanın ilcaatı ile müsait olması, Mustafa Kemal'in istediği gibi hareket etmesine zemin hazırlamıştı. Bu sayede vücuda getirdiği birçok yeniliklerin, filvaki birçokunun faidesi olmuşsa da, Milli Hakimiyetini otorite altına alınması da, bünyeyi Devleti diğer bazı manevî zararlara uğratmıştır.

Harekâti Milliye esnasında İstanbulun hal ve çehresi

Harekâti Milliye esnasında İstanbulun çehresi pek garip bir renk almıştı. Evvelce, hamiyet kisvesine bürünmüş olan birçok kimseler, Düveli İtilafiyenin emrine âmâde olarak, vazife almışlardı. Teveccühlerini kazanmak için bunlar memleketlerine ellerinden gelen fenalığı yapmakta kusur etmiyorlardı.

İngiliz Kuvayi Askeriye Kumandanı General Harrington, namuslu, muktedir, azim sahibi bir asker idi. Fakat kendisine verilen jurnallerle, İstanbul halkının mütefekkir zevatın propagandasıyla, İttihadı Terakkiye yardım ediyor denerek, generali ürkütmüşlerdi. Bu meyanda nice hayali komplolar teşkil edilmedi!... Bu buhtanlar, bu teşebbüsler, o dereceye varmış idiki, nihayet, General Harrington şaşırılmış ve anlatılanlara inanmağa başlamıştı. Düveli İtilafiyeye komiserleri bu gibi yalanlara kanarak, bir müddet sonra bazı bigünahtıları tevkife kalkıştıtar. Bunların başında da İttihat ve Terakkiye mensup olanlar geliyordu.

Bunları yapan hep ecnebiler değildi. Ecnebileri ürküterek bu gibi harekâtlere sevk'eden Hürriyet ve İtilaf fırkasına mensup serkerdelerdi. Sefarethanelere verdikleri jurnallerin altında görülen imzalar arasında büyük ediplerimizden birçoklarının isimlerine tesadüf etmek mümkündü. Hayatını ve İstanbulun âsâyişini tehlikede gören general Harrington, Rekstinhead ve Cunningham isminde iki zâbiti İstanbulun ahvali siyasisesi hakkında meşgul olmağa ve hayallerinde tasavvur ettikleri kundakçıları takibe memur etmişti. Bū iki zâbiti, Babanzade Fuat bey, bir gün bana tanıttırmiş ve bir iki defa, Fuat beyle beraber yazıhaneme de gelmişlerdi. Bilahare, bu zevattan öğrendiğime göre, Hürriyet ve İttifaqa mesup Polis Müdürü Tahsin beyin azlini iltizam eden General Harrington olduğu gibi Es'at Paşa gibi Harekâti Milli-

yeye yardım eden hamiyetli bir zatı, Mösyö Rayan'ın itirazına ragmen, Polis Müdürü yapan da gene kendisi olmuştur. Bu hâdisenin, İngiliz Hey'eti Askeriyesi ile Sefarethane arasında mübayneti efkâra kapı açmış olduğunu nakledenler de vardır.

Bir gece, İngiliz karargâhından edilen bir telefon ve generalin gönderdiği bu iki zâbit marifetile, olduğum yerde beklemeliğim emredilmişti. Zâbitler yanıma geldiklerinde, Harekâtı Milliye ile' dereceyi irtibatımı anlamak istediklerini öğrenmekte geçikmedim. Fakat, ben, Kuvvayı Milliye'nin muvaffakiyetini canı gönülden arzu ettiğimi kimseden saklamadığım gibi, gelen zâbitlere de aynı fikri emelimi tekrar etmekte tereddüt etmedim. Şurada şunu tekrar etmek isterim ki, İngilizler her zaman bu istiklali fikriyeme ve muhabbeti vataniyeme hürmet göstermişlerdir.

Anadoludan müsademe haberleri geldikçe, halk, büyük bir cesaretle, meydana atılıyor ve tevkif olunmayı, hapse atılmayı bile göze alarak hissiyatı vatanperveranelerini ilândan geri durmuyorlardı. Birgün, Amerika Sefiri Amiral Bristol, bana, Harekâtı Milliye namına Anadolu'dan bir zatın geldiğini ve teslihat için kendisinden muavenet istediğini söyledi. Amerika Sefiri, bu müracaatı bir sempati ile karşıladığını izah ederken, bu vasıtaların arzu ettikleri şeyleri bir liste halinde yazarak, kâğıdı çantaları içinde bir gazinoda unuttuklarından, Yunan zâbitlerinin teşebbüsten haberdar olduklarını da sözüne ilâve etmişti:

Bu hal, tabiatile, Sefiri oldukça müşkül bir duruma düşürmüştü. Kendisi, her ne kadar Harekâtı Milliye'ye bir teveccüh perverde ediyor idiyse de, bu samimi muhabbetin meydana konmasından husule gelecek ahvalin iyi bir netice vermeyeceği de aşikârdı. Ben, Amerika Sefirinin bu beyanatını, isim zikr'etmiyerek, Mustafa Kemal Paşaya yazmam üzerine, kendisinden şu cevabı aldım:

Ankara, 3 Teşrini Sani 1337

Mektubunuz aldım. Samimi iş'aratınızdan mütahassis oldum. Umuru Maliyeye ait noktayı nazarınızı Vekâleti aidesine tebliğ ettim. İstanbula Anadoluyu temsile selâhiyet ve memuriyetle henüz kimse tâyin edilmemiştir. Bu iddiada bulunup muhite sui'tesir edenler varsa, bunlar kimlerdir?. Tekzip edilmek üzere iş'ar buyurulmasını rica ederim, efendim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi
Başkumandan
M. KEMAL

Tabii olarak, bu mektuba verdiğim cevapta, Harekâtı Milliye namına İstanbula gönderilmiş olan zevatın kimler olduğunun Mustafa Kemal Paşanın malûmu olacağı cihetle, isimlerini tâdat ile husumetlerini celb' etmek istemedim.

Anadoluda yapılmakta olan mücadeleyi milliye zamanında orada bulunan birçok zevat ile hali muhaberede idim, ve aldığım bazı mektupların mündericatından, İzzet Paşayı ve Sadriyesbak Ali Riza Paşayı ahvalin gidişatından haberdar ederdim. Hatta, bir gün, Kastamoni Havalisi Kumandanı Muhittin Paşadan aldığım ve aşağıya derc'ettiğim mektublardan birini İzzet ve Ali Riza Paşalara okuduğum zaman, hasıl ettikleri meşruriyetin izahını burada ifade etmek güçtür.

Bu zevatın Anadolu muvaffakiyetlerini ne derece can ve gönülden dilediklerimi aşağıdaki şu muhaberattan da anlamak kabildir.

Ali Haydar Mithat bey efendiye

Kastamoni, 11/9 337

....Haşim bey cevapnameyi âlinizi şimdi getirdi. Düşman, vakit geçtikçe kuvvetlendiğimizi gördü, taar-

ruzu tâcil etti. Bu sebeple tertibatımız bazı tâdilâta uğradı.

Harp için, size, son aldığım raporun suretini gönderiyorum. Zan'ediyorum ki, bundan kuvvetli müjde olamaz. Böyle birkaç yumruk daha vuracağız. Hiç olmazsa muntazam çekilmek isteyen düşmanı devirip münhezim ve perişan edeceğiz. Allah bizimle beraberdir.

Mübalağalı haberler İzmitten geliyor zan'ediyorum; men'ettireceğim. Artık çıkınız, geziniz ve başınızı yüksek tutunuz. Başlarını eğmek nöbetinin kimlere geldiğini bilirsiniz. Hayatınızda arzu buyurduğunuz maksadın en büyüğüne nail olduğunuza emin olunuz.

Selâm gönderen dostlara selâm ve ihtiramat.

MUHİTTİN

Kastamoni Havalisi Kumandanlığına.

Harp Raporu sureti

1 — Düşmanın sureti umumiyede, ric'ata mecbur olduğu anlaşılması üzerine, ric'ati tâkip için, bugün, cephenin muhtelif aksamında taarruza geçilmiş ve düşman, birçok noktadan zayıftı azime ile tard'edilmiştir.

2 — Beylik Köprü şarkında, Bakırköy garbinden taarruz eden kıtaatımız düşmanı Beylik Köprü istikametinden tard'ederek, Diya Tepe, Çeker Deniz, İn Tepeli ve Üç Panayı'rı işgal etmiş ve düşmandan, top, makineli tüfenk, silâh igtinam edilmiş, zâbit ve nefer esir edilmiştir. Bu mıntıkada taarruzumuz devam etmektedir.

3 — Dikili Taş istikametinden taarruz eden kıtaatımız muvaffakiyetle ilerilemiş ve bir kısım düşman mevkii zapt ve işgal edilmiştir.

4 — Afyon ve Sandıklı mıntakasında sükûnet vardır.

5 — Bu rapor, 10/9/37, saat 12 nısıfıleyde, bilumum Vekâletlere, Meclisi Milli Riyasetine ve ordulara yazılmıştır.

Garp Cephesi Kumandanı
İSMET

Bu muvaffakiyetler, İstanbul halkı üzerinde azim tesirler yapıyor ve elinden gelen her tehlikeyi göze alarak, Anadoluya cep-hane ve tüfek sevkine koşuyordu. Milli kuvvetler ileriledikçe, Sultan Vahdettin ve Sadrazamı Damat Ferit Paşa Kabinesi ve taraftarları bulunanlar ne yapacaklarını şaşırılmışlardı. İstifa etmekten başka çareleri kalmıyordu. Halkı, muvakkat surette olsun oyalamak ve memnun etmek fikrile, Sedarete tekrar Tevfik Paşayı getirerek, Kabineye de Müşir İzzet Paşayı aldılar.

Bu sırada, bir gün, Serkl Doryanda, Lord Porchester ile beraber yemek yerken, Rifat Müeyyet, namı diğerle İngiliz Rifat içeri girdi. Lord Porchester, cebinden bir telgraf çıkararak, «Buraya gel, my dear!» diye Rifat beyi yanına çağırdı. Rifat Müeyyet bey, benim de orada bulunduğumu fark'edince, kendisi için neticesinin pek acı olacağına şüphesi olmadığı bu tesadüften şaşırarak, bir sükûtu camit içinde kaldı. Bunun üzerine, Lord Porchester ile aramızda şöyle bir muhavere ceryan etti :

« Elinizde tuttugunuz telgrafın neye dair olduğunu anlayabilir miyim ? »

« Haberiniz yok mu ?... Müzede bulunan İskenderi Kebire ait mermer lahidi, babam 400.000 liraya satın aldı (1) İşte telgrafı da şudur. Bu işi bizim (dear) Rifat başardı. »

Bu sözler teati edilirken, Rifat kendinden geçmişti. Tekzip edecek bir yol göremiyordu. Bunun üzerine, Rif'at beye döne-

(1) Lord Porchester'in babası, Firavun Tutankamon'an Mısırdaki mezarının meydana çıkarılması için hayli para sarf etmiş olan Marquis de Carnaron'dur. Kendisi, meşhur Milyoner Rotchild'in damadıdır.

rek, kendisinden bu hususta izahat istedim. İşin, Hariciye Nazırının muvafakatı dahilinde yapılmış olduğunu anlattı. Yemeğimi acele bitirdikten sonra, doğru Hariciye Nazırı İzzet Paşayı görmeğe koştum.

İzzet Paşayı bulur bulmaz, İskendere ait müzede bulunan lahidinin Marquis de Carnaron'a satılıp satılmadığını kendisinden sordum. İzzet Paşa, Kemali asabiyetle, memurların paraları verilemediğinden, para bulup maaşatı tediye edebilmek için lahidin satılmasından başka çare kalmadığını anlattı. Serd'ettiği bu delail karşısında, Hariciye Nazırından şu sualı sormak lüzumunu his'ettim :

« İşgal dolayısıyla buraya gelen mevcut memurlara verilen maaşat ne miktara balığ oluyor ? »

İzzet Paşa, Anadoludaki ahval üzerine, birçok memurların İstanbula geldiğini ve bunlara verilecek maaşatın bir milyon liraya yakın bir yekûna balığ olduğunu söyledi. Bunun üzerine, satılacak olan lahidin 400.000 lira olduğuna göre, bu para ile maaşatın nısfını bile temine imkân olmadığından, bu fikirten sarfınazar edilmesini teklif ettim ve ilâve olarak dedim ki : « Malûmu devletleridirki, Müzedeki bu lahit milletin malidir. Vaktile, Sultan Abdülhamite, Amerikalılar bu lahit için, 1.000.000 altın lira teklif ettikleri halde, gene de satmadı. Böyle azim bir mes'uliyeti temiz vicdanınızın kabul etmiyeceğinden eminim. Hususile, bu mes'ele için Hariciye memurlarına birçok da paralar dağıtılmıştır. Rif'at Müeyyet bey denilen zat, daima bulanık suda balık avlamasını ister. Efendimiz de, bilmiyerek, bu gibi adamların ilkaatına aldanıyorsunuz. Hamiyetli ve pâk vicdanınızı böylelikle, ileride mes'ul bir duruma düşürmüş olacaksınız ».

İzzet Paşa bu ifademden çok müteessir oldu. Lahidin satılmaması hakkında şiddetli ve kat'i emirler verdi. Bu vak'anın şu suretle neticelenmesine, Lord Porchester hiç bir şey demedi, bana da bir şey his'ettirmediği gibi, teessürünü de göstermedi.

Yalnız, bu işten dolayı bana kızmış olan bazı kimseler vardı idi ki, onlar da, Rif'at Müeyyet beyle Hariciye memurlarından yüksek bir iki kişiden ibaretti.

O aralık, Aydın Cephesinde bulunan Rif'at Paşa, Karadeniz sahiline gitmek üzere İstanbuldan geçmekteydi. Ecnebi Klüplerinden ayaklarını kesmiş olan milli maksatlara hizmet eden birçok münevver türklerin toplandığı mahal Galata Saray Klübü olduğundan, Rif'at Paşa da birkaç dostu ile beraber bu Klübe uğramıştı. Düveli İtilafiyenin işgali sıralarında, Rifat Paşanın İstanbuldan gizli geçmesi ve geçerken Galata Saray gibi İstanbul Hükûmetinin nazarında lekeli sayılan bir Klübe uğraması, cidden büyük bir cesareti medeniye olmakla beraber, pek çok dedidokuyu da mucip olmuştu.

İtilaf Devletleri polisleri tarafından şiddetle tâkip olunmakta olan Rifat Paşa, Yıldız Kışlaları civarında bulunan biraderinin yanına da gitmiş ve tevkif edilmesine meydan vermeden tekrar Anadoluya geçmeğe muvaffak olmuştu.

Harekâtı Milliyenin başında bulunan zevattan biri olan Rifat Paşa, Anadolu harekâtı hakkında bizi tenvir ile bazı malûmat da vermişti. Fakat, Rifat Paşanın, Galata Saray Klübüne geldiğini öğrenmiş olan Sadrazam Damat Ferit Paşa, İtilaf Devletleri Komiserlerine müracaat ederek, Klübün kapatılması için ısrarda bulunmuştu. Ancak birçok müdahaleler sayesindeki, Klüp bu akıbete uğramaktan kurtulabilmişti.

Ecnebi Devletlerden ziyade Harekâtı Milliyenin imhasına çalışan Sultan Vahdettin, Damat Ferit Paşayı son bir defa olmak üzere tekrar Sedarete getirmişti. Lâkin, bu defa, Ferit Paşanın mevkii iktidara gelmesi, erbabı hamiyeti şiddetle takip ile Harekâtı Milliyeye karşı cephe alarak, üzerine asker sevk etmek gibi kat'i teşebbüsler almak için olmuştu. Kısa bir zaman içinde, üç defa Mevkii Sedarete geçen Ferit Paşa Kabinesinde, bir iki kişi müstesna, ekseriyeti Hürriyet ve İtilaf Firkasına mensup

şahıslar teşkil ediyordu. Son derece teessüfe şayandırki, siyasi bir fırkanın liderleri, Sultan Vahdettin gibi vatan düşmanı bir Hükümdara tekâpu ederek, anın ahlak ve iktidarını millete yüksek göstermek için, her türlü yalana ve zilleti irtikâp etmek küçüklüğünde bulunmuşlardı. Bu Padişahın teveccühünü kazanmak için, Harekâtı Milliye'nin bir düşmanı kesilerek, ellerine geçirebildikleri adamları teslih ederek Anadolu mücahitlerine karşı göndermiş fakat en ufak bir muzafferiyet bile elde edemeden mağlup olmuşlardı. Bununla beraber, tarzı hareketlerini gene de değiştirmek istemediler. Bu gibi haller karşısında, Damat Ferit Paşa Kabinesi ve taraftarlarına aleni hücumdan başka çare kalmamıştı. Bu hücumlarıma cevap olarak, Ali Kemal beyin *Peyam Sabah* gazetesinde aleyhime yazdığı şiddetli makalelere de tesadüf ediyordum. Fakat, ne bu yazılar, ne de makaleler beni azmimden zerre kadar inhiraf ettiremedi. Aksine olarak, daha da ileri gitmeme hizmet etmiş oldu ve birçok hâdiselere maruz kalmama bais oldu. Nihayet, beni korkutarak İstanbuldan kaçırmak niyetile, yakın akrabalarımın biri vasıtasile şu tebligatta bulundular: «Hemen bugün, İstanbuldan hareket etmezseniz, İngilizler sizi tevkif ile, yarın akşam Malta'ya göndereceklerine dair mevsuken ciddi ve mahrem haber alındı».

Bu haber, bana İstanbul Klübünde verilmişti. Derhal karşımdaki kanapeye uzanmış olan Mösyö Grevs'in (1) yanına koştum, ve mes'eleyi olduğa gibi kendisine naklettikten sonra, dedimki: «Pek yakinim bulunan bir zat yarın akşam, mevkufen Malta'ya sevk oluncağımı haber veriyor. Yanımda para namına bir şey bulunmadığı cihetle, bunu bir gün içinde tedarik etmem de kabil olmayacağından, müddetin uzatılması için müdahalenizi rica edebilir miyim?»

(1) O zaman Times gazetesinin İstanbul muhbiri olan M. Grevs, Kaymakam rütbesinde bir asker idi. Sonra, Times gazetesinin başyazarlarından olmuştur.

Mösyö Grevs, taaccüble dönüp yüzüme baktıktan sonra, şu sözleri ilâve etti : «Aldığınız bu malûmatı bana ciddi olarak mı soruyorsunuz?... İngilizlerin böyle bir teşebbüse girişmeleri için, tarihi unutmuş olmaları ve cinneti muvakkate getirmeleri lâzımdır.» Ve biraz düşündükten sonra : « Mademki size bu haberi verenin akrabanızdan olduğunu söylüyorsunuz ve biz de idareyi askeriye altında bulunuyoruz, böyle bir hatâ işlemeleri varittir. Bu sebeple, bunu öğrenmek için, şimdi General Harrington ve oradan da Sefarete kadar gideceğim. Avdetimde sizi burada bulamazsam, burada bulunacak bir dostunuza alacağım cevabı, tahriren bildiririm » dedi.

Mösyö Grevs, bir müddet sonra, ben Klüpte bulunmadığım bir sırada, avdet ile Sefareten aldığı malûmatı bir kart üzerine yazarak, dostlarımdan, dışçı, Giritli Refik beye tevdi etmiş olduğundan, o da tezkereyi aynen bana gönderdi.

Ali Haydar Mithat beye

Hiç bir şeyden tevehhüş etmemenizi Mösyö Rayan ve Ataşe Militerimizin kat'i ifadesi üzerine arzı malûmat ederim.

F. B. GREVS

3 Nisan 1920 tarihli bir mektupla da, Mösyö Rayan, bu havadislerin tamamen yalan ve uydurma olduğunu ve Beyoğlu dedikodularından ibaret bulunduğunu bildiriyordu.

Sadrazam Damat Ferit Paşa, dahilde uğradığı hezimetler gibi, harici siyaseti de felce uğratmıştı; elinde *Sev* gibi bir Muahede ile mahkuren Avrupadan avdet etmişti. Ferit Paşanın memorandumlarına, Avrupa Devletleri namına, Mösyö Clemenceau'nun verdiği muhkirane cevap, bir silsileyi vekaiyin feci âkibetlerini tasvir eder.

Damat Ferit memorandumlarında, yalan yalıt bir takım

vekayı serd'ettikten sonra, Düveli İtilafiyenin nezareti altında bir idareyi âdilane kuracağını ve şimdiye kadar yapılan hatâların cümlesine İttihadı Terakki ile o Cemiyete mensup olan zümreye ait olduğunu ileri sürmüştü. Şu suretle İtilaf Devletlerinin zaten müttehem ve mes'ul gördükleri İttihat ve Terakki Cemiyetini, itham ederek, Devleti ve Memleketi ecnebi himayesi altına tevdi etmekle itimatlarını kazanabileceğini umuyordu. Muhakemeyi akliyesinin fikdanı, Avrupa Devletlerinin, karşılarında bir mevcudiyet gösterecek milli bir kuvvet görmedikçe, tebdili hareket etmelerinin gayri kabil olduğunu ihataya mâniydi. Netice olarak, *Sevr* Muahedesini imzalamakla, Damat Ferit Paşa, bir insan için, dünyada işlemebilecek kabahatlerin en büyüğünü irtikâp etmiş oldu. (1)

Sakarya Muharebesi

Mustafa Kemal Paşanın azim ve kararı, İşmet Paşanın yüksek iktidar ve meziyetleri ve askeri kumandanların vatanperverane şecaatleri sayesinde, düşmanı, Sakarya Nehri kıyılarına kadar içerilere çekmeğe muvaffak olmuşlardı. Milletın ve Memleketin istiklal ve istikbali de o noktada temerküz etmiş bulunuyordu. Her iki tarafın kuvvetleri aşağı yukarı müsavi gibi idiler. Türklerde 48 bin, Yunanlılarda ise 51 bin kadar kişi vardı. Yalnız Yunanlıların toplarında 3-2 ve mitralyözlerinde 8-3 nisbetinde bir farkiyet olduğu gibi, tayyare ve teknik hususunda da, ecnebilere yardım ile daha mükemmel ve daha yüksek adetlerle hazırlanmış bulunuyorlardı. Nihayet, iki taraf arasında son derecelikli müsademeler başlamış ve 21 Temmuzda umumi bir hücumumuzla, Yunanlıları, kat'i şekilde püskürtmeğe muvaffak olmuştuk.

(1) 19 Ağustos 1920.

Zayıf her iki taraf için mühim bir yekûna baliğ olmuştur. 10 Ağustosta, Yunanlılar 50.000 kişilik bir ordu daha cem'ederek, ilerilemeğe teşebbüs etmişler ise de, bunda da muvaffak olamayarak, son ve kat'i bir ric'ata mecbur bırakılmışlardı. Bu sırada, Mustafa Kemal Paşa, Yunanlıların savletinin nihayete ermiş olduğunu harber alması üzerine, âni olarak, mukabil bir hücumla geçmeğe karar vermişti. Bu hücum sırasında, bidayette, Yunanlılar dayanmağa gayret etmişler ise de, kuvvetlerimizin şiddetli savletine dayanamayarak, neticede, Eskişehirin cunbunda, şimendifer hattının iki tarafında ahzı mevki etmeğe mecbur kalmışlardı.

1921 Eylülünde, Yunanlılar, artık Sakarya cephesinde bir şey yapmak mümkün olamayacağını anlamış olduklarından, Aydın Cephesine çekilmek lüzumunu his'etmiş bulunuyorlardı. Oduka uzun sürmüş olan bu hali tevakkuf sırasında, bazı siyasi hâdiseler de lehimize olarak şekil almağa başlamıştı. Fransa Meb'usan âzasından Mösyö Franklin Bouillon, Hükûmetinin degesisi sıfatile, 20 Teşrin Evvel 1921 de, bir anlaşma yapmağa ve bu anlaşmada Ankara Hükûmeti ile Fransa arasında tahaddüs etmiş olan ihtilafa bir nihayet verilerek, bir Mukarinet Paktı imzalamaya Ankara gelmişti.

Başta İngiltere olduğu halde, bazı Avrupa Devletleri, Türkiye ile Yunanistan arasında vücut bulacak bir anlaşmayı memnuniyetle karşılayacaklarını Ankaraya ihsas etmiş olduklarından, bu teklifi nazârı dikkate almış olan Ankara Hükûmeti gerekli müzakerelere başlamıştı. Fakat, haklı ve muhik bir surette, Mustafa Kemal Paşa, Avrupa Devletlerinin ileri sürdükleri şartları kabul etmemişti. Bunun üzerine, Yunan Hükûmeti, Başvekili Mösyö Gunarisi, Londraya göndermek suretile, mes'eleye bir çareyi hal bulması için, İngilterenin müdahale ve muavenetini talep etmişti. İngiltere Hariciye Nazırı Lord Gurzon da, Hükûmetinin Yunanistana böyle bir muavenette bulunamayacağını Gunaris'e bildirmişti. Unutmamalıdır ki, Yunanistan, Anadolu

harbini, İngilterenin o zamanki Hükümetinin, hususile Başvekil Loyd George'un teminat ve teşvikatı ile icra etmiş olduğundan, İngiltere Hükümetinden böyle bir talepte bulunmak hakkını zaten haiz bulunuyordu.

Bütün bu müzakerelerin neticesini, peygamberane bir sabır ile tâkip etmekte olan Mustafa Kemal Paşa, artık kat'i ve umumi bir hücumla geçmek zamanı saatinin çalmış olduğuna hükmederek, askerlerini, Kocaeli ve Bursa üzerine sevk ederek, Yunanlılar, ordularını şimale doğru çektikleri bir sırada, Aydın üzerine gönderdiği bir süvari müfrezesinin tazyikile, Yunanlıları, cenuba doğru, yarım fırkalık bir kuvvet sarkıtmağa mecbur bırakmıştı. İşte bu suretledirki, 80.000 kişilik bir askeri kuvvetle, fazla topları Afyonkarahisar cephesine yerleştirmek mümkün olabilmıştır. Bu kuvvete karşı Yunanlılar, 85.000 asker ve 35 top ile mukabeleye hazırlanmışlardı. 26 Ağustos 1922 sabahı, Mustafa Kemal üç fırka ile, Afyonkarahisarın cenubi şarkisinde, 25 kilometrelik bir cephe üzerinde, hücumla geçerek, ertesi günü, öğle üzeri düşman hatlarını yarmağa muvaffak olmuştu. Yunanlıların düşar oldukları bu mağlubiyet, kısa bir müddet sonra, kat'i bir hezimete inkılâp etmiş olduğundan, son sür'atle İzmir istikametinde firara başlamışlardı.

Firar o derece sür'atli idi ki, bir müddet sonra, Türk ordusu firarilerle her türlü teması kayb' etmişti. Nihayet, 5 Eylülde, General Trikupis, bütün Erkânı Harbiyesile beraber esir düşmüştü. Ordumuz 150 kilometre mesafe kat'i ettikten sonra, ancak 9 Eylülde Yunanlıları İzmirde yakalayabilmişti. Anadolu'da, 200.000 kişiden fazla kuvvetleri bulunan Yunanlıların, diğer kolu da, Bandırma yolu ile vapurlara iltica ederek, memleketlerine dönmüşlerdi.

Burada sadet haricinde olmakla beraber, Sakarya Harbi ve netayici hakkında verdiğim şu muhtasar malûmattan istihraç etmek istediğim mülâhaza şudurki, devletin ve milletin bugünkü istiklâlî ile vahdeti milliyesini temin etmiş olan Sakarya Har-

bi, bizi ecnebi boyunduruğundan kurtarmış olduğu gibi, bu ne-ticeyi elde etmek için hayatlarını istihkar edercesine çalışan ve isimleri hâtırayı millette yazılı bulunan birçok hamiyetli zevat eksik olmamışsa da, kat'i zafere Mustafa Kemalın yüksek zekâsı, kırılmaz azmi, başlıca âmil olmuştur.

O sıralarda, herkesle beraber hasıl ettiğim sevinçin târifi gayri kabildir. Hissiyatı kalbiyemin tercüman olmak üzere, İstanbul'dan Ankaraya şu telgrafı çektim:

Büyük Millet Meclisi Riyaseti Celilesine.

Muzafferiyetin hasıl ettiği sevinçi telgrafım tañil edemez. İstiklâli vatan uğurunda hayatlarını feda ve mevcudiyeti milliyemizi ihya eden zâbitan ve asakiri millet ve harekâtı vatanperverane ibraz eden zevatı tebçil ve takdis ederek Millet Meclisini tebrike müsaraat ederim.

ALİ HAYDAR MİTHAT

Ali Haydar Mithat beyefendiye

Muzafferiyatı ahıradan dolayı tebriki mutazammen telgrafnameyi âlileri Büyük Millet Meclisi Hey'eti Umumiyesinde alkışlar arasında kıraat edildi. Bütün milletimizin müşterek mesaisile kazanılan ve şerefi, hepimize aynı derecede râci bulunan 'Büyük Zaferden mülhem tebrikâtı âlilerine, Meclis namına teşekkür ederim, efendim.

14 Eylül 1337 Türkiye Büyük Meclisi Reisi namına
Reisi Sani
ADNAN

Bu büyük muzafferiyetten sonra, birbirini tâkip eden muvaffakiyetler, herkesin yüzünü güldürmüş ve Mudanya Konferansında, İsmet Paşanın durbinane siyaseti sayesinde, ingilizlerle de anlaşarak, Çanağkalenin tahkimi hariç kalmak üzere, İstanbul

bul ve Edirne Vilayetleri bilâ kaydüşart Devlete iade ile mütareke ilân edilmişti. Bir müddet sonra, 24 Haziran 1923 de, Lozan Konferansında, Sevr muahedeyi meş'umu yırtılarak, Arupa Devletleriyle sulh ilân olunmuştu. Lozan Konferansında İsmet Paşanın etmiş olduğu hizmet pek büyüktür ve gösterdiği vatanperverane azim her bir siyasetin fevkindedir.

Harbi Umumide, Düveli İtilafiye kuvvetlerine karşı mağlup olan Türkiye, haritayı âlemden silinmiş iken, Anadolu Harbinin zaferle neticelenmesile, galipler saffına geçmiş ve bizi mahv'etmek için çalışanları şaşirtmiştik. Şöhreti şaiyası olup, bize siyaten, fakat şahsen düşman olmayan İngiltere Bahriye Nazırı Winston Churchill bile kendini zapt'edemeyerek, *Crise Mondiale* hakkındaki kitabının 4ncü cildinin 413 sahifesinde şu fıkra mukayyettir :

«Evet, Türklerin, Hıristiyanların sıcak kanını akıtarak, tekrar Avrupaya kıt'asına muzafferiyetile avdetleri, müttefikler için, harp hâdiseleri arasında bir mezellet teşkil eder. Çanakale nin kayaları arasında, Mesopotamya ve Filistinin kumları üzerinde ölen askerler, bunlar için sarf'olunan bunca silâh ve paralar, bütün bunlar, bilgisizlik içinde hi'a edilmiştir. . Ordular, sulh masasına tamamile mağlup olmuş bir Türkiye atmışlarken, dört sene sonra, gevezeler, bu mağlubiyeti muzafferiyete inkilâp ettirmişler, Avrupanın ve Amerikanın bütün güzel tasavvurları, onları idare eden ricalin hatâsı yüzünden, Komisyon ve Komite gürlütüleri arasında böyle denaetkârane bir netice ile nihayet •bulmuştur.»

Harekâtı milliyenin nihayetlerine doğru, Adnan bey İstanbulla tâyin olunduğu sıralarda, İngiliz Sefaretinde Komiserlik makamına Mister Henderson tâyin olunmuştu. Bu zat, samimi bir türk muhibbi idi. Kendisile Sefarette görüşürdük Bilahare, Berline Sefir tâyin olunduktan sonra, ölünceye kadar beynimizde samimi muhabere ceryan ettiğinden, bana yazdığı en

son mektubunda, Yunanistanın, Almanlar tarafından işgali ve Yunanlıların gösterdikleri fedakârlıkları büyük bir takdirle yad etmişti. Bu zat, bir aralık, Ankaranın İstanbula ehemmiyet vermemesinden dolayı bana acı acı şikâyet ederken, «Eğer İstanbulu kaybederseniz, hükmünüz, bir Azırbaycandan farksız olacaktır» demiştir. Bende, bu sözleri aynen, o zaman Ankaraya bildirmeği bir vazife bilmiştim.

Mustafa Kemal Paşa Türkiye Reisi Cümhuru

Bütün bu azim muvaffakiyetlerin saiki olan Mustafa Kemal Paşayı görmek hevesi, gayet tabii olarak, herkeste uyanmıştı. 23 Teşrin Evvel 1923 de Cümhuriyeti İdare ilân edilmiş olduğundan, her Vilayetin ahalisi gibi, İstanbul halkı da, Reisi Cümhuru ziyaretine intizar etmekteydi. Fakat, İstanbul halkının bu emel ve arzusu boşa çıkmıştı. Mustafa Kemal Paşa, râkip olduğu Hamidiye kruvazöründen inmiyerek, top selâmları altında Boğazdan Karadenize çıkarak, İstanbul halkını meyus ve müteessir bir halde bırakmıştı. Hatta, bir çatanaya binerek, Hamidiyenin arkasında koşan Şehremini Doktor Emin beyi bile kabul etmemişti.

Memiekete ve devlete bu kadar büyük hizmetler etmiş olan bir zatı yakından görmek mümkün olamamıştı. Reisi Cümhuru bu hareketinden fevkelâde müteessir olanlardan biri de, bitabii ben idim. Kendimi âdeta zaptedemiyordum. Doktor Emin beyin, Şehremini sıfatile, Reisi Cümhuru İstanbuldan geçmesi dolayısıyla, İstanbul halkının hasıl ettiği sürur ve şükranı, halk namına, bir telgrafla Ankaraya arz ve iblağ ettiği sırada, ben de, samimi bir hissiyat ile, Dahiliye Vekili Recep beye şu telgrafı çektim.

Dahiliye Vekili Recep beyefendiye.

Bugün İstanbul ahalisi namına Şehremini tarafından

keşide edilen telgrafa ben iştirâk etmiyorum. Çünkü, Reisi Cümhur Hazretleri şehrin önünden geçerken halkını selâmlamamıştır.

ALİ HAYDAR MİTHAT

Doktor Hüseyin Suat bey de fikrime iştirâk ederek, aynı mealde ayrıca bir telgraf da o çekmişti.

İstanbul matbuatı mezkûr telgraflardan derhal haberdar olarak, telgrafın metinlerini aynen gazetelerde neşrettiler. Birkaç gün sonra, cevap olmak üzere, Ankaradan gelen bir telgrafta şöyle denmekteydi: «Dahiliye Vekili Recep bey tarafından Reisi Cümhur Mustafa Kemal Paşaya arz olunan, Ali Haydar Mithat ve Hüseyin Suat beylerin çektikleri telgraflardan fevkelâde müteessir olduklarından, matbuatta neşrolunmak üzere âtidedeki tabligat ifa edilmiştir :

« Ali Haydar Mithat ve Doktor Hüseyin Suat namındaki zatların kendilerini selâmlamadığımdan dolayı, Şehremininin, halk namına olan telgrafnamesine iştirâk eylemediklerini, Dahiliye Vekâletine telgrafname ile bildirdiklerinden haberdar oldum. İstanbuldan geçerken, râkip olduğum sefîne, usûlü dairesinde İstanbulu ve muhterem halkını selâmlamıştır. Eğer, ayrıca Ali Haydar Mithat ve Hüseyin Suat namındaki zatları selâmlamamış ise, mumaileyhimanın esasen selâmlanmağa lâyük bulunmalarından ileri gelmiştir ».

Reisi Cümhurun bu tebligatı matbuatta ve bazı kimseler nezdinde bir tufan itirazı husule getirmişti. Birçok kimseler aleyhimde tezvirata, hatta tehdide kadar kalkışmış ve bütün bunlar beni hayretler içerisine düşürmüştü. Bir maksadı ledeniye altında yapılmayan ve Cümhuriyeti İdareye, hususile Demokrasi prensipine irsen bağlı olduğum meydanda iken, böyle, bir idareyi kurmağa çalışan kimseye karşı bir hissi hürmet ve muhabbet ile meşbu olacağım şüphesizdi. Bu sebeple, bütün bu

gürültülerin nereden ileri geldiğine bir türlü mâna verememişim. Gazetelerin yazihaneme kadar gönderdikleri muhbirlere şu cevabı vermek zorunda kalıyordum :

« Hüseyin Suat beyle, ayrı ayrı çektiğimiz telgraflar, iki fıkradan ibarettir. Birincisi: Şehremininin, şehir namına öteye beriyeye telgraf çekmeğe selâhiyettar olmadığına dair olan kısımdır ki, bu husustaki kanaatımın değişmesine imkân yoktur. Çünkü Cümhuriyet ile idare olunan memleketlerde, bahusus merkezi idare olmayan bir şehirde, Şehreminini halk intihap eder. Ahali tarafından intihap olunan Şehremini tamamen halkın mümessili olur. Halbuki, bugünkü vaziyet eski devrin aynidir. Birçok an'aneleri, kanunları lagv'ettik, değiştirdik, Şehremininin Hükümet tarafından intihabına dair olan kanunu da tebdil etmeliyiz; Cümhuriyeti İdare bunu âmirdir. Dolayisile, telgrafımda, Şehreminini halk intihap etmediği için, şehir namına telgraf çekmek hakkına haiz olmadığını bildirmek istedim.

Telgrafımın ikinci fıkrasına gelince, Reisi Cümhur hazretlerinin İstanbula uğramaması bizde derin teessürler hasıl etmiştir, tarzındadır. Eğer bunu söylemeğe hakkımız yoksa, Cümhuriyeti İdarenin mânası kalmamış olur. Yoksa, Ankaranın dediği gibi, telgraf, Gazi Paşanın sıhhat ve afiyet temennisine istirâk etmek istememişiz şeklinde değildir. »

Gazetelere verdiğim bu izahat, telgraf hâdisesine gene de nihayet vermemişti. Cemiyeti Umumiyyeyi Belediyenin ictimalarında türlü türlü tefsirlere meydan verilerek, bir takım âzanın tecavüzlerine de meydan açmıştı. Yani, fırsat düşkünleri kimseler, hoşâ gitmek emelile yapacak fenalık icat etmeğe koyulmuşlardı.

O sıralarda şahsi bir iş için Ankara gönderdiğim avukatıma, ahbabı olan, o zamanki Ankara Emniyeti Umumiye Müdürü demişti: «Telgraf hâdisesinden sonra, Ali Haydar Mithat beyi çok tâkip ve tetkik ettik. Nihayet hiç bir komploya dahil

olmadığını anladık, şu kanaata vardıkki, çektiği telgraf hissiyatı kalbiyesinin izharından başka bir şey değildir.»

Benim hakkımda böyle bir zan ve tasavvurda bulunmak ne büyük ve ne acı bir bühtandı!.. Komploya dahil olan kimseler bir fikir ve emel ve ihtiras altında hareket edendir. Halbuki hayatımda bir mevki sahibi olmak hırsı hiç, bir zaman ne kalbimden ne de fikrimden geçmiştir.

Bunu bana söyledikleri zaman, son derece müteessir olmuştum kendimi alamadım ve bir an memleketten çekilip gitmek istediysem de, böyle bir hareketime yaşım mâni idi.

Nihayet, maddi zaruretler karşısında çifliğime çekilerek, ziraatla meşgul olmağa başladım. Bu vadede tetebbüt için önümden geniş bir meydan açılmış bulunuyordu.

Harbi Umumiden sonra, Avrupa Devletleri, menfaati siyasi haklarını temin için, birbirilerine karşı besledikleri gizli maksatları kuvveden fiile çıkarmak fikrile, ayrı ayrı siyasi hareketlere geçmişler ve biri diğerinin aleyhine yürümeğe başlamıştı. Bu suretle, harp sayesinde elde ettikleri muzafferiyetleri yanlış düşüncelerle, gayri insani ve gayri tabii olarak tatbik başladıklarından, muahedeler de birer birer yıkılmağa başlamıştı. Avrupanın bu karışık hali karşısında mağlup ad'olunan devletler, galipler aleyhine muvaffakiyetler elde etmeğe başlamışlardı. Garbin nazarında *hasta adam* telâkki olunan Türkiyenin vücudunda getirdiği inkilâplar sayesinde desteklenmiş isede, bazıları, bu gibi tecedütleri menfaatlerine müğayir bularak terakkilerine mâni olmağa çalışmaktaydılar. İkinci Harbi Umumide Türkiyenin ahvali dahilîyesile uğraşacak meydana ne bir Avrupa ne de bir Rusya vardı. Türkiye Cumhuriyeti, siyaseti dahiliye ve hariciyesini istediği gibi çevirebilecekti. Avrupanın şu buhranlı hali karşısında, memleketin istifade edebileceği noktalar pek çoktu. Balkan Antantı en mühimlerinden biri idi. Bu Antantın meydana çıkmamasına başlıca sâ-yık, Sırbistan Başvekili Stoyadinoviçin muhalefeti olmuştur. Bu zat, bu suretle, Antanta muhalif olan Almanya ve İtalya siyasetini

tâkib ediyordu. Yunanistan ile, mütekabil bir ciddiyetle, esaslı noktalarda ittifak etmemiz lâzım gelmişti. Slav âlemine karşı müttehit olan bu iki hükûmet idi. İstanbul ve Boğazlara hâkim olduğumuz müddetçe, Rusyanın dostluğunu kazanmak imkânı yoktu. Türklüğün imhası, Rusyanın menfaati siyasiyesinden doğmuş bir hakikat idi. 1909 ve 1910 senelerinden, Atinadan geçtiğim sırada, Başvekillerden Skulidis ve Mavromihali ile uzun münakaşa ve istişarelerden sonra, her ikisi de bana, Slavlığın bir düşmanı millisi olduklarını beyandan tereddüt etmemişlerdi.

Sahillerimizin ve coğrafi mevkiimizin icabı olarak, her iki memleketin müşterek düşmanları aynı hedefleri tâkip ediyorlardı. Türkiye Hükûmeti Cümhuriyesinin vücuda getirdiği Türk-Yunan Andlaşması, Avrupa siyasetinin entrikalarına rağmen, eskiden beri tatbik edilmiş olsaydı, pek büyük felâketlerin önü de alınmış olurdu. Fakat, o zaman bunu anlatmak mümkün olmamıştı. Bu defa, Yunanistan ile siyasi bir anlaşmanın vücut bulmağa başladığını görerek, derin memnuniyetle, çifliğimden Yunan Başvekili Mösyö Venizelos'a yazdığım şu mektuba ilerideki aldım :

Ekselans,

Şahsım hernekadrs Ekselansınızca malûm değilse de, size karşı derin takdirat beslemekteyim. Asırlardan beri beraber yaşamış bu iki millet arasında vücut bulan muhabbet, ittihat ve efkârın bende hasıl ettiği sevinci şu satırlar arasında arza vesile bulduğumdan, kendimi bâhtiyar ad'ederim. Ben, daima bu ittihat politikasının taraftarı olduğumu birkaç defa Atinadan geçtiğim sıralarda da izhar etmişim. 1876 da, babam Mithat Paşa bu hissiyatını Patrikhaneyi ziyaret etmekle de isbat etmişti.

Bugün, bu politikanın istikbalini büyük ümitler ile dolu ve şerefini Ekselansınız ile İsmet Paşanın tatbikatında mevkii sübuta çıktığını iftiharla görüyorum.

Hörmetlerimin kabulünü rica ederim.

ALİ HAYDAR MİTHAT

Başvekâlet

Atina, 16 Teşrini Evvel 1931

30 Eylûl tarihli mektubunuzu aldım ; teşekkür ederim. Sizin gibi, Türkiye ve Yunanistanın ittihadından hasıl ettiği memnuniyeti bir hissi iftihar ile bildiren zevatın efkârı, bence pek kıymetlidir. Zira bu, bana şunu telkin ederki, Türkiyenin yüksek fikirli zevatı, Yunanistanda olduğu gibi, bu politikanın taraftarıdır. Bu misaller bana şunu gösteriyor: Türk ve Yunanlılar, binalarını kuvvetli temeller üzerine müttefiken kurmuşlardır.

Hörmetlerimi takdim ediyorum

VENİZELOS

Eskiden beri taraftar olduğum bu siyaseti, Başvekil İsmet Paşanın büyük bir azimle tâkip etmesi, beni son derece memnun etmiş olduğundan, Başvekil Mösyö Venizelos'a hissiyatımı mektupla izharda tereddüt etmemiştim

Memleketin ahvalini, uzaktan, çifliğimden tetkik ederken, bir aralık, işlerin sureti ceryanı hakkında, kürsiyi milletten hakikati söylemek azmile müstakilen İstanbuldan mebusluğumu koydum, fakat muvaffak olamadım (1). İki sene sonra, eski devirlerin bir mirası olarak intikâl eden ve birçok türedilerin elinde bir âleti intikam ve menfaat diye kullanılmata olan jurnalcilerin hedefi oldum. Garibi şudurki, hiç bir akli selimin ve mantrığın kabul edemeyeceği bir tasavvuru, İstanbul Polis Müdüriyeti kabul ile hakkımda tahkikata bile geçmiti. Çifliğimden çıkarttığım ve cüz'i bir para mukabilinde satmakta olduğum tebeşir tozu işinde istihdam edilmekte olan bazı ermeni amelelere tünel kazdırılıyor diye ihbarda bulunularak, kazılmakta olan bu tünelin

(1) 1934

Florya yoluna imtidat ile, oradan geçmekte olan Reisi Cümhur Atatürke sui'kast yapılması tasmimi yolunda olduğu haberi verilmişti . . . Bu jurnal, Polis Müdürünü harekete getirdiğinden, tahkikat için mahalî Polis Komiseri mütenekkiren gönderilmişti. Mes'elenin sureti kat'iyede bana sızdırılmaması tenbih olduğundan, Komiser hüviyetini yalnız çiflik kâhyasına olmak üzere, o da tehdit altında olarak bildirmişti. Fakat, Polis, çifliğime gelmezden evvel, böyle bir iftiraya maruz kaldığım ahbaplarımdan biri tarafından bana tahriren bildirilmiş olduğundan, memur geldiğinde, derhal mezkûr mahale götürülmesini ve kazılan yerin teferrüatı kendisine gösterilmesini emr'ettim. Komiser gelerek, hafriyat mahaline gidip tetkikatını yaptıktan sonra, beraberinde getirdiği bir kutuya da, tahlil için olacak, nümunelik bir miktar toprak doldurdu. Ertesi günü, garip olduğu kadar gülünç olan bu hal karşısında, Polis Müdürü Salih Kılıç beye şu mektubu yazdım :

Polis Müdürü Salih Kılıç beye

Siyasetten elini çekmiş, sinni altmışı geçmiş, geçinmek için İstanbul Surlarının haricindeki çifliğine iltica etmiş, idareyi şahsiyesini temin edemediğinden dolayı maaşının iadesi için iki defa Ankaraya gidip gelmiş, borç içinde yüzen bir adama, bilmem hangi rezilin tezvirile, çifliğinde ermeni amele kullanarak, tünel kazdırmakta olduğumu jurnal etmiş ve hiç bir aklı selimin kabul edemeyeceği bu hezeyan ve tezviratı mercii âlilerine bildirmiş ve makamlarınca da, Birinci Şube vasıtasile tahkikat içrasına kalkışıldığı duyulmuştur. Filhakika, ruhsatı resmiye ile çifliğimde tebeşir tozu denilen bir maddeyi iki seneden beri çıkartmaktayım ; ve toprağı çıkarmak ameliyesini üzerine alan adam da, bu iş için, birkaç ermeni ve müslüman amelesi istihdam etmektedir.

Cümhuriyet devrinde, Mithat Pasa oğlu sıfatı altında bulunan bir kimse, ne gibi siyasi bir maksat ile meşgul olabilirki, polisin tahkikatına sebebiyet versin? . . . Buna

ben de mütahayyirim !. . Âmâlimiz, Cümhuriyetin ih-yayı şan ve şerefidir. Şu imza ve isim altında bulunan bir adam başka bir sey düşünemez. Tahkikattan da an-laşılacağı veçhile, bu emel haricinde söylenen sözler yalan ve yanlış bir takım gazezkâr acezenin uydurduğu hikâyelerdir.

Hörmetlerim

29 Mart 1937

ALİ HAYDAR MİTHAT

Polis Müdürü.mektubuma cevap olarak. çifliğime gönderdi-diği memur vasıtasile, tahkikatı bana ihbar edenin kim oldu-ğunu öğrenmek esteyerek, beni Polis Müdüriyetine dâvet etti. Polis Müdüriyetinde ise,kendi görüşmedi, Polis Birinci Şübe Mü-dürü İzzettin bey tarafından kabul olundum. Kendisinden hak-kımda jurnal veren adamın hüviyetini sordum ve mes'elenin ga-rabetini izah ettim. Şube Müdürü, jurnaldeki imzayı görmedi-ğini ve kimden şüphe ediyorsam bildirmeklğimi söyleyerek, ilâveten de dedi ki: «Mes'elede, Atatürke icra edilecek bir sui'-kastten bahs'ediliyor. İster yalan ister doğru olsun, tahkikata mecburuz.»Cevaben dedim ki: «Çifliğimden dört kilometre uzak-ta bulunan Florya yoluna kadar bir tünel kazmak için en az bir milyon lira lâzımdır... Benim mevki ve halimde bulunan bir adam için bu ne acip ve gülünç bir haldir. Atatürke karşı hörmetten başka bir emel ve tasavvurum yoktur. Polis Müdü-riyetinin bu hareketi bana neyi tahattür ettiriyor, bilir misiniz? Abdülhamit zamanında, adaların birinde taş çıkarmak imtiyazı almış olan biri hakkında, muarızı, Padişaha bir jurnal vermiş ve demiş ki: Eğer adalardan taş çıkarmağa müsaade ederse-niz, İstanbulun müvazenesi bozulur ve İstanbul batabilir. Padı-şah da, bu söze, ya inanmış, yahut inanmak istemiş, gibi ya-parak, mes'eleyi Şurayı Devlete havale etmiş ve imtiyazın da geri alınmasını irade buyurmuş. Hakkımda size ihbar olunan vak'ayı da buna çok benzer buluyorum (1)»

(1) Abdülhamit zamanında ceryan etmiş olan bu vak'aya dair tahrirat, Şurayı Devlet evrakı meyanında mahfuz bulunmaktadır.

İzzettin bey bundan müteessir olarak, bu gibi hatâların bir daha tekerrür etmeyeceğini, mektubu yazıp ihbaratta bulunan her kim ise meydana çıkarılacağını ve tahkikatın isabeti için kimlerden şüphe ediyorsam isimlerini tâdât etmecliğimi bildirdi. Mustear bir mizaya ehemmiyet verip, çifliğimde tahkikata kalkışan bir Polis Müdürüne, şüphelendiğim adamlarım isimlerini bildirmekte ne gibi bir menfaat olabileceğini anlayamadım. Bir kaç ay sonra, gece yarısı saat ikiden sonra, çifliğim bir Yüzbaşı kumandası altında kırk jandarma tarafından muhasara edildi. Yüzbaşı, yüksek yerden aldığı bir emir üzerine çifliğimi taharri edeceğini bildirdi. Adamlarıma, Yüzbaşıya çifliğimin her tarafı gösterilerek, gizli hiç bir yer bırakılmamasını emr'ettim. Bir iki saat sonra, Yüzbaşı beni tekrar görmeğe gelerek, hürmetkâr bir lişanla köşkün içini de taharri etmek istediğini ve buna müsaadede bulunmaklığımı benden bilhassa rica etti. Bittabii, arzusu hemen is'af olundu. Fakat, son derece merak ederek, Yüzbaşıdan, bu hareketinin esbabını anlamak istedim. Şüphenin nabemahal olduğunu, fakat emrin yüksek bir mahalden geldiği için, yerine getirmek mecburiyeti olduğunu ne ertesi günü merciine gidecek olursam, sebebini anlamak mümkün olabileceğini söyledikten sonra, ertesi sabah, saat 7 de beni Kumandanlıkta bekleyeceğini sözlerine ilâve etti. Hatta o zaman bu mes'eleye dair aldığı tahriratı da göstereceğini vaad etti.

Jandarmalar gittikten sonra, kendi kendime bu ihbarın mânasının ne olabileceğini düşündüm... Devlet ve memleket aleyhine bir sui'kast şüphesi mi?... Yoksa bilmiyerek, dahili bir ihtilâl mi hazırlamaktaydım?... Hayretten kendi mi bir türlü alamıyordum...

Sabah olmasını, büyük sabırsızlıkla bekledim. Gün doğar doğmaz, müsellâh iki jandarma geldi, ve çiflik müstahdeminini alıp tahtelhıfız Sultan Ahmette Jandarma Karakoluna götürdü. Arkalarında, ben de onlara mülâki olmaktan başka bir çare bulmadım. Karakolda, Yüzbaşı, önüne bir kağıt sürdü ve imza

ediniz!» dedi. Cevaben, bir gece evvelki hareketin esbabı izah olunmadıkça, hiç bir şey imza etmiyeceğimi kat'i bir lisanla kendisine bildirdim. Bu ifadem üzerine, bana imzasız bir kâğıt uzatarak, « Okuyunuz!» dedi. Kâğıtta yazılı olanları okuduğum zaman, gözlerine inanamadım. Hapishaneden kaçan iki kaatilin, her gece, sabaha kadar çifliğimde, yatak odamda saklanmakta oldukları ihbar ediliyordu(1). Hayretle, yüzbaşının yüzüne baktım ve dedim ki: «Bu yalan ve iftiraya nasıl inanabildiniz?... Filhakika, size yüksek yerden emir verilmiş!.. Meğer o yüksek ve dirayetli makam ne kerametler savurmasını biliyormuş!... Vakıa, uydurulmuş siyasi bir mes'ele için beni itham etmek isteyen düşmanlarım olduğunu biliyorum. Fakat kaatillerle muarife bulunduğumu söylemek ve böyle rezilane bir iftiraya kalkışmak için, insan, ar ve hicap denilen şeylerden mahrum olmalıdır. . . Buna karşı sükût edebilmek için insanlıktan tecerrüt etmeliyim. . . »

Derhal, Polis Müdürüyetine koşarak, İzzettin beye vak'anın tekerrür etmiyeceğine dair vermiş olduğu vaadi hatırlattım. Cevaben, böyle bir emrin Polis Müdüriyetinden sâdir olmadığını sureti kat'iyede bana temin etti. Oradan, Müddeyi Umumi Hikmet beye gittim. Hangi delaile istinaden çifliğimin basılmasını emrettiğini ve hukuku ammeyi müdafaa etmek sıfatını haiz olması hasebile, eğer ortada delâil yoksa benim hukukumun nerede kaldığını kendisinden sordum. Müddeyi Umumi de, böyle bir mes'eleden haberdar olmadığını, ancak iki saat evvel çifliğimin jandarma marifetile taharri edilmiş olduğunu öğrendiğini kemali teessürle anlattı. Dedimki: «Bir düziye hakkımda yalan yanlış böyle bir takım vak'alar zuhur ediyor ve imzasız mektuplarla, bu gibi hâdiselere sebebiyet veriliyor; bu hallerin bir daha tekerrür etmiyeceğine dair beni temin etmenizi rica ediyorum. Çifliğim oldukça geniştir, yarın, belki de haberim olmadan bir köşesine evrakı muzirre veya bombalar koyanlar olur; size de ihbarı keyfiyetle, çifliğimi bastırmak için müsaadenizi istihsal

(1) Her iki kaatil, bilahare, Adanada yakalanmışlardır.

ederler ; bu memnu maddeleri de bulurlar ve Hükûmet, aslı esası olmayan bir mes'eledede beni ittihama kalkışır. Bu sebeplerden dolayı kanuni himayenizi talep ediyorum.»

Bu sözlerime karşı Müddeyi Umumi de, kimden şüphelendiğimi sordu. Bir takım izler gösterdiğim halde, bunları tahkik eden olmadı. Bunun üzerine, Müddeyi Umumiye, 3 Mayıs 1937 tarihli bir mektupla ahvali müfassal bir şekilde izah ettimse de, mektubunum arapça hurufatla yazılmış olması şayanı itiraz görüldüğü, âtideki tezkere ile tebliğ ve beyan buyuruldu.

Bay Ali Haydar Mithat

Mündericatinın nazarı itibare alınması için, dilekçenizin türkçe, (yani latince) hurufatla yazılarak gönderilmesi icap eder.

4/15/1937

H. ONAT

İlânı Cümhuriyetten sonra bir takım müheyyiç ve feci vak'alara hatta imha edilmek tasavvurlarına bile maruz kaldı isem de, bunlardan burada bahs'etmek müsebbiplerinin şahıslarını da ortaya koymağı icap ettireceğinden, şahsi hücumlardan tevekki ettim. Memlekette bulunan ve eskiden beri devam eden entrikaların ergeç meydana çıkacağından şüphem yoktur. Bu gibiler, keselerini doldurmak için her devire uyararak, Kıraldan ziyade Kıral taraftarı, Cümhur Reisten ziyade Cümhuriyet taraftarı olmuşlardır. Hükümlerini infaz edemedikleri anda, Hükûmetin ittihamına uğrarlar korkusile, içlerinden bir kısmı Avrupa kadar firar etmiş, bazıları da Devletin resmi imzalarını taklide kadar cür'et ederek, kaçakçılıkla para kazanmak tarafına sapsmışlardır.

Burada hâtratıma nihayet verirken, bundan sonraki meşhudatımdan da bir nebze bahs'etmek isterdim. Fakat, tarihimizin en heyecanlı safhasını teşkil eden bu bahsın mahiyetini bir kaç satır ile izah etmek kifayet etmez. Ömrüm vefa ederse, ileride kari'lerimi bu hususta da itmaa çalışacağım.

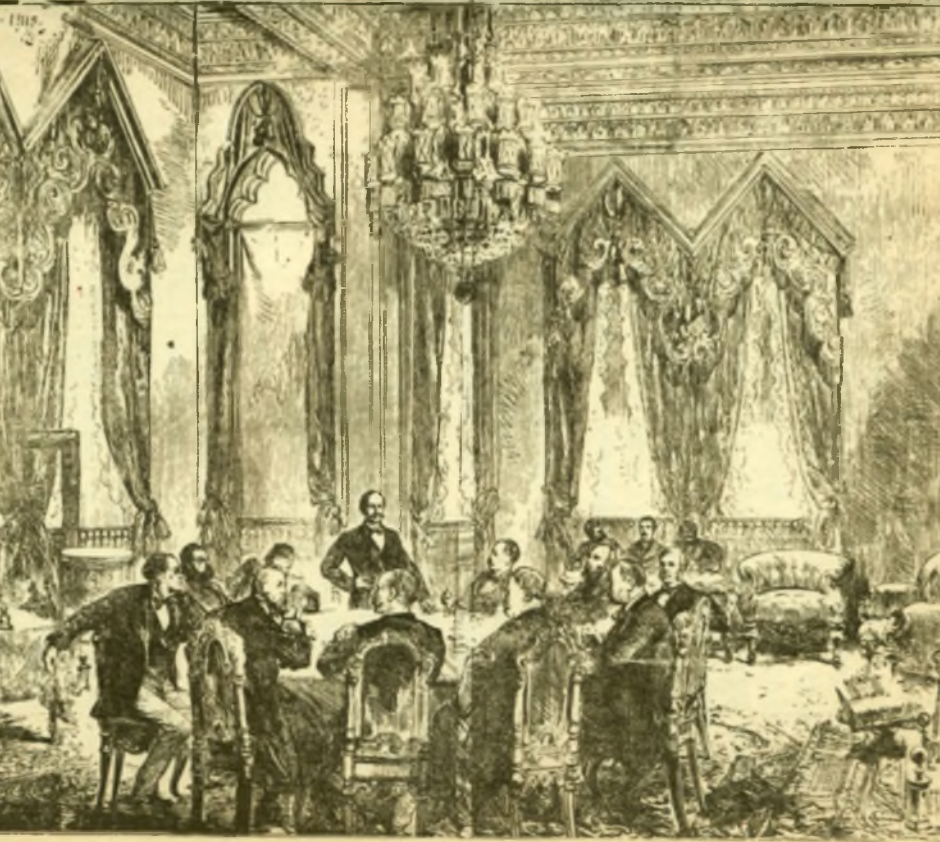
S O N

Hatâ Sevap Cetvel

Yanlış	Doğru	Sah. sa.	Yanlış	Doğru	Sah. sa.
yapacağımız	— yapacağınız	20—14	faöl	— faal	141—12
1894	— 1294	21— 9	nesbeti	— nikbeti	142—30
javetler	— davetiyeler	35—11	verebilmek	— varabilmek	143— 4
hiyaset	— kıyaset	36—19	taraftan	— taraftarı	160—14
ahmin	— tahmin	38—24	toraplarını	— topraklarını	161—20
usteğiniz	— istediğiniz	41—13	cir	— bir	175—32
1818	— 1878	45—22	Odiy	— Maubert	177—15
se	— ve	50—31	Odille	— Maubert	177—23
oldun	— oldum	53—17	müetaarla	— müstaarla	178—19
başırda	— başında	53—31	çıkacağını	— çıkacağını	184—12
doksanın	— noksanın	56—11	iranesini	— iradesini	184—17
iftararım	— iftahirım	58—16	ziyaretini	— ziyaretimi	201—15
esbabı	— eshabı	59—27	kest'etmişti	— kesb'etmişti	207— 9
amiş	— etmiş	63—27	tidinde	— tipinde	207—15
ol-	— olmağa	64— 8	ettirilmiştir	— idam ettirilmiştir	207—31
ettiğimiz	— ettiğiniz	64—16	emelleride	— emellerine	208—20
Paşa	— Binbaşı	73—21	emelinde	— aleyhinde	218—22
taşımaktır	— taşırılmaktır	83— 5	düşmanlarının	— düşmanların	227— 6
veyaplarını	— cevaplarını	84—19	zâtı	— zattı	228— 1
Nümayun	— Hümayun	94—16	bu	— bir	231—24
ararında	— arasında	94—16	aşılarmıştı	— aşılanmıştı	239—11
medana	— meydana	100—23	du	— de	248—23
au	— an	102— 5	du	— de	249—19
saügarret	— suigayret	105— 4	Rustası	— Rusyası	251—27
olguna	— oğluna	105—13	du	— de	256—26
destres	— desteris	105—19	olduğumuz	— olduğunuz	258—27
sıkmağa	— sokmağa	109—27	bıramımış	— bırakmışmış	259—15
habisten	— habaset	110—32	mahreme	— mahremane	286—13
malbus	— mahbus	125—14	yolda	— yola	286—31
mükesser	— müyesser	129—14	söylenem	— söylemem	289— 4
mektubunun	— mektubumun	129—22	kuvşalım	— kavuşalım	294—29
elbisile	— elbisesile	134— 4	amanların	— almanların	296— 1
vaziyet	— vasiyet	136—11	mühakaşanın	— münakaşanın	298— 1
buçukya	— buçuk ay	138—30	söyleniginiz	— söylediğiniz	301—23

Mithat Paşa hakkında, muhtelif lisanlarda, şimdiye kadar neşrolunmuş eserlerden bazıları

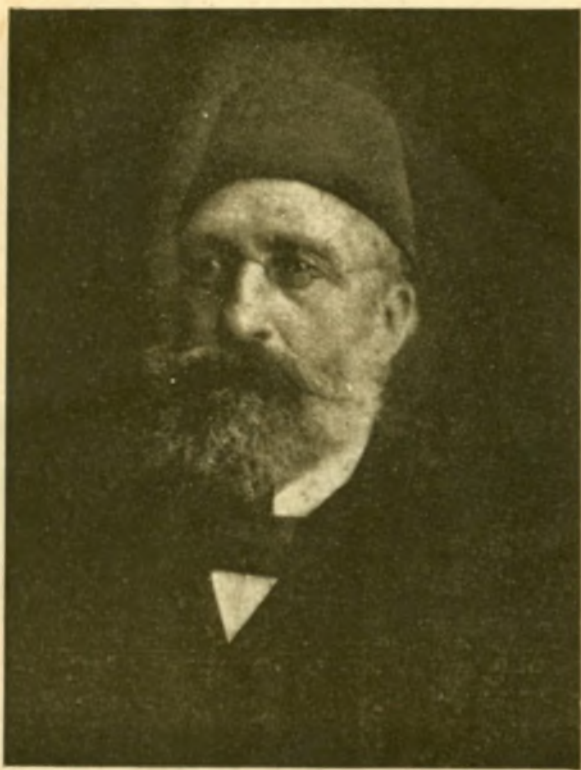
MİDHAT PACHA (fransızca)	
Luzon Leduc, Paris	1 Cilt
TÜRKİYE ve TANZİMAT (fransızca)	
Engelhardt Paris	1 Cilt
MİTHAT ve RÜŞTÜ PAŞALARIN TEVKİFLERİNE DAİR (türkçe) İsmail Hakkı Uzunçarşılı, İst.	1 Cilt
MİTHAT PAŞA (türkçe)	
Mehmet Zeki Pakalın, İst.	1 Cilt
MİTHAT PAŞA (türkçe)	
Hilmi Yücebaşı, İst.	1 Cilt
MİTHAT PAŞA ve İSLAHAT (fransızca)	
Rıza İzzet bey, Lile, Fr.	1 Cilt
MİTHAT PAŞA ve HAKİKAT (fransızca)	
Kont Brunswick	1 Cilt
TABSARAYİ İBRET ve MİR'ATI HAYRET (türkçe)	
Mithat Paşa tarafından Taif kal'asında kale- me alınmıştır	2 Cilt
MİTHAT PAŞANIN HAYATI SİYASİYESİ ve HİDEMATI (İngilizce)	
Ali Haydar Mithat, John Murray, Londra,	1 Cilt
MİTHAT PAŞANIN HAYATI SİYASİYESİ ve HİDEMATI (fransızca)	
Ali Haydar Mithat, Stok (3 ncü tab'ı), Paris,	1 Cilt
MİDHAT PACHA GRAND VİZİR (fransızca)	
Mithat Paşanın Kâtibi Hususisi Vasıf Kiliçian	1 Cilt
MENFAYİ İHTİYARİ HÂTİRATI (türk. fran. ingil. alm.)	
Ali Haydar Mithat, Cevdet Matba. Cenevre	1 Cilt
MİTHAT PAŞANIN ŞEHADETİ, HAYATI SİYASİYESİ ve HİDEMATI	
Ali Haydar Mithat, Cevdet Matba. Cenevre	1 Cilt
MİTHAT PAŞA ve PRENS BİSMARCK (almanca)	1 Cilt

1877 de Bahriye Nezaretinde akt'edilen İstanbul Konferansına iştirak eden mürahaslar

Meşrutiyetin ilânı. Bugünkü Vilâyet Konağının arka tarafına tesadüf eden eski Şurayı Devlet Darı

Miihat Paşa 1822 – 1884.

1903 de Londrada iken.

LA PRESSE ILLUSTRÉE

ONZIÈME ANNÉE — N° 549

PRIN DU NUMERO

DIMANCHE 8 OCTOBRE 1878

LA PRESSE ILLUSTRÉE

10 centimes

SOMMAIRE DES GRAVURES

LES HOMMES DU JOUR, par M. Gerlier
EXPOSITION UNIVERSELLE — Vue d'ensemble du Trocadéro
des ses côtés, par M. H. Scott
Le drapeau de la rue de Turin : Assaillant d'une jeune femme
et suicide de Cassanin, par M. Gerlier — Le comte d'Eu-
ples — Une nouvelle femme coupée en morceaux, p. M. Gerlier

DES LE JEUDI MATIN
Administration et Rédaction A PARIS, 13 quai Voltaire

ABONNEMENTS POUR PARIS ET LES DÉPARTEMENTS
Six mois : 3 fr. 50 — Un an : 6 fr.

LES HOMMES DU JOUR

Dessins de M. GERLIER, d'après les photographies de MM. Nadar, Peccan, de Berlin, et Abdulla, de Constantinople. — Voir le TEXTE, page 2.

Günün Büyükleri : Mithat Paşa, Bismark, Gambetta, De Freycinet.

La Presse Illustrée mecmuasının başşahifisi.

İstanbul Konferansının inkita'ını müteakip Sadrazam Mithat Paşanın toplantıdan avdeti

1946 da İstanbulda.